સુધરેલી રીત મુજબ

વર્નાક્યુલર ટેક્સ્ટ બુક્સ રીવિઝન કમિટિએ

તૈયાર કરેલી.

સાતમી ચોપડીના અર્થ.

(જેની અંદર શબ્દાર્થ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે અને રૂઢ અને રીત; શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી સંપૂર્ણ વ્યુત્પત્તિ; કવિતાનું વિવરણ—સ્ફુટીકરણ.)

રચનાર—મેસર્સ. સી. ડી. શાહ એન્ડ કો.

રચનારનું ઠેકાણું—શાહપોર—સુરત.

પ્રસિદ્ધ કર્તા—C. M. Shah.

પ્રસિદ્ધ કરવાનું ઠેકાણું—શાહપોર—સુરત.

છાપનાર—નારાયણરાવ લક્ષ્મણરાવ નીકમ.

છાપવાનું ઠેકાણું—શંકર પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ ચઉટાના પુલ પર સુરત

સને ૧૯૧૮] કિંમત દસ આના [illegible]

સાતમી ચોપડીના અર્થ

પાઠ ૧.

નાગરિક=એક ગામ કે નગરમાં વસનારા લોક.

દેશજન=એકજ દેશમાં અને એકજ રાજ્યના અમલ નીચે વસનારા લોક

આચરણ=કામ; વર્તન (આ મર્યાદા વાચક ઉપસર્ગ+ચર્=ચાલવું+અન=કૃ. વા. પ્રત્યય)=મર્યાદામાં ચાલવું તે.

રાજ્યના અંગની=રાજ્ય તરફની; રાજ્ય પ્રત્યેની.

નગરવાસી=પોતાના ગામ, શહેર વગેરેમાં રહેનાર. (નગર=શહેર+વાસી=રહેનાર)=શહેરમાં રહેનાર

આણ=(ફા) દુહાઇ

પ્રતાપ=કીર્તિ; મોટાઇ.

નાગરિકધર્મ=દેશજન તરીકેની ફરજ

ઉત્તેજન=મદદ; આશરો,

ધોકો=નુકસાન; હાનિ

સ્વાર્થ=પોતાનું ભલું; (સ્વ+અર્થ)

ભંગ કરે છે=પાળતા નથી

શાખ=આબરૂ; વટ

બટ્ટો=નામોશી; હીણપત.

બહાને=નામે; નિમિત્તે.

જન મંડળ=પ્રજા; રૈયત; નાગરિક જનો (જન=માણસો+મંડળ=ટોળું) માણસોનું ટોળું.

લોપ=નાશ; અદૃશ્ય. (સં. લુપ્ત ઉપરથી લોપ થયો છે લુપ્=થવું=લોપ કરવો)

વફાદાર (આ) નીમકહલાલ (વફા=ફાયદા; ગુણ+દાર=વાળો) ગુણ કરનાર; વિશ્વાસુ.

દ્વેષ=અદેખાઇ.

બંદોબસ્ત=(ફ) સલાહશાંતિ; ગોઠવણ

અદાલત=(ફા)કોર્ટ;ઇનસાફની કચેરી

પંચ=કજીઆનો નિકાલ કરવાને પાંચ કે વધારે માણસોની જે ટોળી ઠરાવી હોય છે તે; (તેમાંનો એક

માણુસ પણ પંચ કહેવાય) જ્યુરી એમાંનો દરેક માણુસ એસેસર કહેવાય છે.

જુબાની=સોગન લઇને જે કંઇ કહેલું લખાવેલું તે.

સ્થાનિક કર=રહેવાની જગ્યા સંબંધી જે કર આપવા પડે તે, (મ્યુનિસિપાલીટીના કર તે સ્થાનિક કર કહેવાય) સ્થ=ધાતુ=રહેવું.
સ્થાન=રહેવાની જગ્યા+ઇક=સંબંધી)

રાજ્યના કર=રાજ્ય તરફથી જે કર નાખવામાં આવે છે તે.

મ્યુનિસિપાલિટિ=શહેરની કે કસ્બાની તંદુરસ્તી, કેળવણી, સફાઇ વગેરેનો કારભાર ચલાવવા માટે નિમાયલું સરકારી અને પ્રજાકીય સભાસદોનું મંડળ; સ્થાનિક સરકાર.

લોકલબોર્ડ=લોકલ ફંડની વ્યવસ્થા કરનાર મંડળ.

લોકલ ફંડ=જિલ્લામાં રસ્તા સમરાવવા, તળાવ, કુવા, વગેરે બંધાવવા તથા કેળવણી આપવા માટે દરેક ખાતેદાર પાસેથી રૂપીએ એક આના પ્રમાણે જે કર લેવામાં આવે છે તે.

ગામપંચ=ગામમાં ગુના ચોરી વગેરે થાય તેનો નિકાલ કરવા માટે સારા આબરૂદાર ગૃહસ્થોનું જે મંડળ નીમવામાં આવે છે તે. (ગામ પંચ જરૂરિઆતો પુરી પાડે છે અને તે બદલ દર ઘર દીઠ અમુક કર લેવાની તેમને સત્તા હોય છે. બ્રિટિશ રાજ્યમાં ગામ પંચ નથી. પણ હાલમાં ગાયકવાડ સરકારે કેટલાક ગામોમાં એવાં મંડળો નીમ્યાં છે એનો હેતુ રાજ્ય પ્રકરણ બાબતમાં લોકોને ભાગ લેતા કરવા એટલે જ બતાવવામાં આવે છે.)

શરીર સુખકારી=તંદુરસ્તી

પ્રતિષ્ઠિત=આબરૂદાર.

સહે=શરમ; ડર; ધાસ્તી.

પાર્લમેંટ (ઇં) બ્રિટિશ રાજ્ય સભા (સાધારણ માણસોની, અમીરોની

અને રાજાની સભા એ ત્રણે મળીને પાર્લામેંટ કહેવાય છે.)

ખ્યાલ (ફા) વિચાર; ચિતાર.

સર્વોપરિ=શ્રેષ્ઠ (સર્વ + ઉપરિ) સર્વથી ઉપરિ.

સવાલ—નાગરિક ધર્મ એટલે શું તે દાખલા આપી સમજાવો. નાગરિક ધર્મ ન પાળવાથી શું શું નુકસાન થાય છે? સ્થાનિક કર અને રાજ્યના કર આપણે શા માટે આપવા જોઇએ? મ્યુનીસીપાલિટિ, લોકલબોર્ડ, લોકલફંડ, અને ગામ પંચ એટલે શું તે સમજાવો. નાગરિક ધર્મ ક્યાંના લોકો બરોબર સમજે છે?

પાઠ ૨.

પ્રાચીન=પહેલાંનો (પ્રાચી=પૂર્વ દિશા+ઇન=ક્રિ. વા. પ્ર) પૂર્વની ક્રિયા બતાવનાર એથી ઉલટો અર્વાચીન.

ખગોળવિદ્યા=આકાશના ગોળા સંબંધી વિદ્યા. (ખ=આકાશ+ગોળ=ગોળા+વિદ્=જાણવું+ય=યોગ્ય+અ=નારી જાતિનો પ્રત્યય.)

સંશોધન=શોધખોળ (સં+શોધન)

અભ્યાસ=મહાવરો (અભિ+અસ્=હોવું) વિશેષે કરીને કોઇ બાબતના જ્ઞાનનું આપણામાં હોવાપણું.

ઋગ્વેદ=સ્તુતિનો વેદ (જે વેદમાં ઘણા મંત્રો આવેલા હોય છે તે; એમાં ૧૦૨૮ મંત્રો છે.)

(ઋક્=મંત્રો+વેદ=એ ઘણો પ્રાચીન ગ્રંથ છે, હિંદુઓ એને ઇશ્વર રચિત માને છે.)

બંધ બેસતું=લાગુ પડતું

યજ્ઞ=દેવોની પૂજા કરી હોમ કરવામાં આવે છે તે. (યજધાતુ=પૂજા કરવી)

નિરીક્ષણ=બારીકીથી જોવું તે; અવલોકન (નિર્+ઇક્ષ=જોવું+અન=ક્રિ. વા પ્ર.)

મંડળ=પ્રકરણ; ઋગ્વેદનો એક ભાગ

નક્ષત્ર=આકાશમાં ક્રાંતિવૃત્તના પટાના તારાઓના જે ૨૭ ભાગ તે. (નક્ષત્ર ૨૭ છે. અશ્વિની, ભરણી, કૃતિકા વગેરે વગેરે.)

સત્ર=કોઇ પણ પ્રાણીને કાપીને હોમવામાં આવે એવો મહા હોમ. (સદ્ ધાતુ=કાપવું)

સમાપ્ત=પૂર્ણ (સમ્+આપ્ત=બંધ કરેલું) બરાબર બંધ કરેલું તે.

અવલોકન=બારીકીથી જોવું તે.

દક્ષિણાયન=સૂર્યનું વિષુવવૃત્તથી દક્ષિણ દિશા તરફ જવું તે. (દક્ષિણ+ઇ=જવું+અન=ક્રિ.વા.પ્ર.)

દેવકાર્ય=દેવના સંબંધનું કામ; દેવોને પ્રસન્ન કરવાનું કામ.

અશુભ=માઠો; લાયક નહિ તે.

વિષુવ=વચલો દિવસ.

રાશિ=ક્રાન્તિવૃત્તના પટાના જે સરખા બાર ભાગ કરેલા તેમાંનો દરેક ભાગ. જેમકે કુંભ, મીન, મેષ વગેરે વગેરે.

જ્યોતિઃ શાસ્ત્રી=આકાશી પદાર્થનું જ્ઞાન ધરાવનાર માણસ (જ્યોતિષ=આકાશમાં તારા, ગ્રહો વગેરે જે જ્યોતિઓ છે તે+શાસ્ત્રી=સારું જ્ઞાન ધરાવનાર માણસ.)

પાટલીપુત્ર=પટણા (ગંગા ને શોણનદીના સંગમપર શહેર છે એ અસલ મગધ રાજ્યની રાજધાની હતું હાલમાં અફીણના વેપારને માટે પ્રખ્યાત છે)

આર્યરાષ્ટ્રીય=આર્ય ભટે બનાવેલો તે

દૈનિક=દિવસની (દિન+ઇક)

વિવરણ=વિવેચન; ખુલાસો (વિ=વિશેષે કરીને+વર્ણ=વર્ણન કરવું) વિશેષે કરીને વિસ્તારપૂર્વક સમજાવવું તે,

બૃહત્ સંહિતા=મોટામાં મોટી સંહિતા, (બૃહત્=મોટી+સંહિતા=વેદ મંત્રોનું તારણ.)

ભારતવર્ષ=ભરત રાજાનો દેશ. (ભારત+વર્ષ)

ભૂષણ=શણગાર; અલંકાર (ભૂષ્=શણગારવું)

સહ્યાદ્રિ=સહ્ય પર્વત; પશ્ચિમઘાટ (સહ્ય=વિશેષ નામ છે+અદ્રિ=પર્વત)
સમકાલીન=એક સમયમાં થએલા (સમ+કાલ=વખત+ઇન)=સરખા વખત વાળા; સાથે થએલા.
વૈષ્ણવ=વિષ્ણુને માનનાર.
વિષ્ણુ=અણુઓમાં પણ જે વ્યાપી રહેલો છે તે (વિષ્ધાતુ=વ્યાપવું)
મહેશ્વર=મોટા ઇશ્વર (મહા+ઇશ્વર)
શિરોમણી=શ્રેષ્ઠ (શિરષ્=માથું+મણી=માથાનો મુકુટ)
સિદ્ધાંત શિરોમણી=સર્વથી શ્રેષ્ઠ સિદ્ધાંતો જેમાં કહેલા છે તે.
દંતકથા=મોઢાની ચાલતી વાત (દંત=દાંત+કથા=વાર્તા) દાંતની વાર્તા મતલબ કે મોઢાની ચાલતી વાત.
જન્મકુંડળી=જન્મ વખતની કુંડળી જન્મ થયાનો વખત નોંધી રાખી તે ઉપરથી તે જન્મનારનું ભવિષ્ય કેવું નીવડશે તે તપાસવા માટે જ્યોતિ:શાસ્ત્રીઓ જે કુંડળી કાઢે છે તે)

બાળવિધવાયોગ=નાનપણમાં વિધવા થવાનો વખત આવે તે. (બાળ+વિ=વિના+ધવ=ધણી+આ=નારી જાતિનો પ્રત્યય+યોગ=વખત)
અમર=મરે નહિ તે (અ=નહિ+મર=મરવું)
સંસ્કૃત=જે સારી રીતે સંસ્કારાયલી છે તે. (સંમ=સારી રીતે+કૃત એમાં કૃ=કરવું, કરેલું) જેનું સાહિત્ય પૂર્ણ છે તે.
ભાષાંતર=બીજી ભાષામાં ઉતારો કરવો તે.
ભૂમિતિ=પૃથ્વીને માપવાની વિદ્યા તે. (ભૂ=પૃથ્વી+મિતિ એમાં મા ધાતુ=માપવું)
ગણિતાધ્યાય=ગણિતવિદ્યા સંબંધીનું જે પ્રકરણ તે (ગણિત+અધ્યાય=પ્રકરણ; ગ્રંથનો એક ભાગ)
ગોલાધ્યાય=આકાશ સંબંધીનું પ્રકરણ (ગોળ=આકાશ+અધ્યાય=પ્રકરણ)
નિરીક્ષા=બારીકીથી જોવું તે (નિર્+

ઇક્ષ=જોવું+આ=નારી જાતિનો પ્રત્યય)
નિરૂપણ=સંપૂર્ણ વિવેચન; યથાર્થ ખુલાસો; વર્ણન; વર્ણવવું તે.
ખંડન કરવું=તોડી પાડવું.
કરણકુતૂહલ=એ નામનો ગ્રંથ (કુતૂહલ=કૌતક; વિસ્મય; અજબ)
ગણેશ દૈવજ્ઞ=નસીબનો જાણનારો; (ગણેશ+દૈવ=નસીબ+જ્ઞ=જાણનાર) નસીબને જાણનાર જોશી. ગણેશ વિશેષ નામ છે
નિપુણ=હોશિયાર; પ્રવીણ.

સવાલ—હિંદુસ્થાનમાં ઇ. સ. ના આરંભથી આજ સુધીમાં કયા કયા મહાન ખગોળવેત્તાઓ થઇ ગયા ? તેઓ કયા સનમાં અને કયાં જન્મ્યાં હતા ? તેઓએ કયાં કયાં પુસ્તકો બનાવ્યાં તે કહો. ભાસ્કરાચાર્ય વિષે જે જાણતા હો તે કહો.

પાઠ ૪.

દ્રવ્ય=જે જે વસ્તુ માણસને જરૂરની અથવા ઉપયોગી હોય અને જે મહેનતથી મેળવી શકાય તે.
ઉત્પાદન=પેદાશ; ઉત્પત્તિ, (ઉત્=બહાર+પત=પડવું+અન)
સૃષ્ટ=બનાવેલું (સૃજ્ ધાતુ=બનાવવું.)
મુડી=સંગ્રહ કરેલું દ્રવ્ય; ભંડોળ; પુંજી; થાપણ.
કરજ=દેવું.
કરજે=દેવું કરીને
દેણદાર=દેવાવાળા (દેણ=દેવું+દાર =વાળા)
દ્રવ્યવાન=પૈસાવાળા (દ્રવ્ય=પૈસો +વાન=વાળા)
ભોંયભાઠું=જમીન (ભોંય=સાગી જમીન+ભાઠું=રેતાળ જમીન)
રાચરચીલું=ઘરસામાન
ઢોરઢાંકર=ઢોર વગેરે
ખનીજ=ખાણમાંથી પેદા થયેલું તે (ખન્ ધાતુ=ખોદવું. ખની=ખાણ+

જ=જન્મવું; પેદા થવું) ખાણ-
માંથી પેદા થનાર.
ઓજાર=સાહિત્ય; હથિયાર.
લુગડાંલત્તાં=લુગડાં અને એવું
બીજું.
વાસણકુસણ=વાસણ વગેરે
પ્રત્યક્ષ=નજર આગળ (પ્રતિ=સામે+
અક્ષ=આંખ) આંખ સામે
પરોક્ષ=નજર ન પડે તેમ. ગુપ્ત-
પણે (પર=પાછળ+અક્ષ=આંખ)
આંખથી પાછળ.
ઉત્પન્ન (સં) પેદાશ
ઉપભોગ (સં) ભોગવટો; વહીવટ
કરવો તે (ઉપ+ભુજ=ભોગવવું)
અનાયાસે=વગર મહેનતે (અન્+
આયાસ=મહેનત) મહેનત વગર
સભ્ય=સભ્યતાવાળા; સારા વિવેકી
લક્ષણ (સં) ચિહ્ન (લક્ષ ધાતુ
તાકીને જોવું)

સવાલ—છગનલાલે પેલા કણબીને ભિખારી શા માટે કહ્યો? અને તેમાં ખોટું શું? દ્રવ્યવાન કોને જાણવો? ભોંયભાડું, ઘરબાર ઢોરઢાંકર એટલે શું? પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એટલે શું? દ્રવ્યનું ઉત્પાદન શી રીતે થઇ શકે? સૃષ્ટિના અને કુદરતના પદાર્થોની વ્યાખ્યા આપો? મનુષ્ય માત્રને નિર્વાહ માટે કયાં સાધનો જરૂરનાં છે? દેણદાર અને લેણદાર કોને કહેવો?

પાઠ ૫.

વિભાગ (સં) જુદા જુદા ભાગ
(વિ=વિશેષ કરીને+ભાગ. ભાગમાં
ભજ્ ધાતુ=ભાગવું.)
શીકલ=ઘાટ
સ્વીડ=સ્વીડનના રહેવાશી.
સમૂહ (સં) જથો; ટોળું (સમ=
સાથે+ઉહ=વાહ) વાહ ધાતુ ઉપરથી
સંપ્રસારણ રૂપ=વહેવું) સાથે
વહેવું.
આર્ય ભાષા=પોતાના દેશની ભાષા
અરબ=અરબસ્તાનના રહેવાશી
યાહુદી=એ અસલ તુર્કસ્તાનના જો-
ડાયા પ્રાંતના રહેવાશી હતા, પણ

મુસલમાનોએ મારી કાઢયા પછી જુદા જુદા દેશમાં વેરાઇ ગયા છે તેઓમાં રવાડી વાણીઆને મળતા આવે છે મતલબ કે જબરા વેપારી છે.

વર્ણ=રંગ.

ઘઉં વર્ણો=જેની ચામડીના રંગ ઘઉંના રંગ જેવા છે તે.

ગોત્રી=કુળના; વંશના; ગોત્રના

મોંગોલ=માંગોલિઆના વતની

તથાપિ=તોપણ (તથા=તો+અપિ પણ)

દ્વીપ (સં.) બેટ (દ્વિ=બે+અપ= પાણી. સંધી થતાં વખતે અ-પનો ઇપ થાય છે એટલે દ્વીપ શબ્દ થયો છે.)

બહુધા=ઘણું કરીને

અરણ્ય=ઘણાં ઝાડોનો સમુહવાળું અથવા ઝાડ વિનાનું જે માટું મેદાન તે, જંગલ; રાન

પાઠ ૬.

સૃષ્ટિ (સં) દુનિયા (સૃજ ધાતુ= બનાવવું)

રમણિક (સં) શોભાયમાન

અપસરા (સં) સ્વર્ગમાં ગાયન નૃત્ય કરનારી સ્ત્રીઓ (એ રૂપ, મોહીની ને ચાતુર્ય એથી સંપન્ન છે, એમની સંખ્યા આઠ કરોડ-ની છે પણ તેમાં રંભા, ઉર્વશી તિલોત્તમા, મેનકા એ મુખ્ય છે. ઋષિઓના તપ ભંગ કરાવવા ઇંદ્ર અપસરાઓ મોકલતો. અપ-સરા સમુદ્ર મથન કરતાં હારીસહ વર્તમાન નીકળી હતી. (અપ= પાણી સર ધાતુ=સરી જવું) પાણીની પેઠે જે સરી જાય ને સરકાય કે જેમની ગતિ પાણીના રેલા જેવી છે)

સ્વર્ગવાસી-સ્વર્ગમાં રહેનાર; દેવ

આ શહેરનું પહાડોની લીધે પરમે-શ્વર તરફથી રક્ષણ થયેલું હતું =મતલબ કે શહેરની ચારે બાજુએ ડુંગરો આવેલા હોવાથી એને કૃત્રિમ કોટની જરૂર નહોતી, એના કુદરતી કોટથી કોઈ દુસ્મન આવી શકતો નથી.

શોભિતો (સં) શોભાયમાન (શોભ ધાતુ=શોભતું)
વગ=સવડ.
યથાસ્થિત=જેવું હોય તે પ્રમાણે (યથા=જે પ્રમાણે+સ્થિત એમાં સ્થા=ધાતુ છે.)
સૂર્યાસ્ત=સૂર્યનું આથમવું તે. (સૂર્ય+અસ્ત)
મનોહર=મનનું હરણ કરે એવી.
શ્રમ=મહેનત.
નાટકશાળા=નાટક કરવાનું મકાન; નાટકને માટે શાળા.
નિરંકુશ (સં) દાબ વગર (નિર્=નહિ+અંકુશ=દાબ)
રાજ્યપદ=રાજ્યનું પદ; રાજાપણું
કવચિત જ=જવલેજ.
પક્ષીઓ=પાંખવાળાં જાનવર (સંસ્કૃત પક્ષિન્ ઉપરથી. પક્ષ=પાંખ+ઇન=વાળા)
નાદ=અવાજ; રવ
રંગબેરંગી=જુદી જુદી જાતનાં રંગવાળાં.
વિસ્મિત થતું=આશ્ચર્ય પામતું (વિ+સ્મિત. સ્મિ ધાતુ=હસવું)
બાલ્યાવસ્થા=નાનપણ (બાલ્ય=નાનપણું+અવસ્થા=સ્થિતિ)
વક્રીભવન=વાંકા થવું તે (વક્રી=વાંકા+ભવન એમાં ભૂ ધાતુ=થવું)
ખાઇઓ=ઉંડા કોતર
મેઘગર્જના=વરસાદની ગર્જના; વરસાદનું ગાજવું તે.
ભયાનક=ભય ઉપજાવે તેવો.
આવા ધાતા હોય=ભયંકર લાગે છે
લીલું કુંજર=કુંજના જેવું લીલું; ઘણું લીલું; લીલુંછમ.
સજીવન=જીવન સહિત; જીવનાં (સ=સાથે+જીવન)
પ્રફુલ્લિત=પ્રસન્ન; આનંદી; (પ્રફુલ્લિ ધાતુ=ફૂલવું)
અગણિત=ગણાય નહિ એટલા (અ+ગણિત)
ડુંગરા દૂરથી રળિયામણા=ડુંગર દૂરથીજ શોભાયમાન લાગે છે પણ પાસે જઇએ તો ઉપર મોટા મોટા પત્થર વગેરે આવેલાં હોવાથી શોભિતા લાગતા નથી,

પણ ભયંકર લાગે છે (આ વર્ણનમાં એથી વિરૂદ્ધ ગુણ દર્શાવ્યા છે)

વધારે ઝડપથી દોડયાં હતાં=થોડી મુદતમાં ઘડપણ પ્રાપ્ત થયું હતું મતલબ કે જુવાનીનો વખત જલદી પુરો થઇ ગયો.

કાળચક્ર=કાળનું ચક્ર; વખતનો ફેરફાર.

સર્વાંગે=આખે શરીરે (સર્વ+અંગે)

હઠીલો=હઠ કરે એવો; પોતાની જક છોડે નહિ તેવો.

પાઠ ૮.

ભક્ત કવિ=જે કવિએ પોતાની કવિતામાં ભક્તિ રસને પ્રાધાન્ય આપ્યું હોય તે. (ભક્ત+કવિ)

ખ્યાતિ=માન; આબરૂ; કીર્તિ (ખ્યા ધાતુ=વખાણ થવું)

મશહુર=જાણીતું.

ભાયાત=ભાઇના સગપણમાં હોય તેવું.

કૃષ્ણભક્તિ=કૃષ્ણની ભક્તિ.

લીન=એકતાર; મશગુલ.

દુનિયાદારી=ગૃહ સંસાર.

અભાવ=અણગમો; ધિક્કાર; (અ+ભાવ)

લોકનિંદા=દુનિયાની નિંદા (લોક+નિંદા)

સૂર્યવંશ=સૂર્યના વંશજ. જે વંશની સૂર્યથી ઉત્પત્તિ થએલી છે તે વંશ (સૂર્ય+વંશ)

શિવભક્ત=મહાદેવને ભજનાર; મહાદેવને માનનાર. (શિવ+ભક્ત)

વિરક્ત=જેણે સંસાર ઉપરથી પ્રીત ઉઠાડી દીધી હોય તે; ત્યાગી

પતિપત્ની=ધણીધણિઆણી (પતિ+પત્ની)

કુળદેવી=કુળની અધિષ્ઠાત્રી દેવી (કુળ+દેવી)

વધામણું=ખુશખબર; (લગ્ન અથવા એવા શુભ પ્રસંગ કુળદેવીની સહાયતાથીજ નિર્વિઘ્ને પાર પડે છે એવું હિંદુ લોકો માનેછે. એવું કાર્ય પૂર્ણ થઇ રહ્યા પછી માતાને તે વધાઇ આપવા માટે સ્ત્રીઓ વરકન્યા સાથે દર્શન

કરવા જાય છે.)

પાર્વતી=પર્વતની દીકરી તે પાર્વતી; હિમાલય પર્વતની દીકરી મ ટે.

માથું નમાવવાની ના કહી=મીરાં કૃષ્ણ ભક્ત હતી એટલે વૈષ્ણવ હતી તેથી તેણે પાર્વતીને મતલબ કે અન્ય દેવને માથું નમાવવાની ના પાડી, આ ઉપરથી તેની એકજ કૃષ્ણપરમાત્મા પ્રત્યે કેવી દૃઢ ભક્તિ હતી તે માલમ પડે છે,

જંજાળ=સંસારી ખટપટ

મુક્ત=છુટી

નિર્ગમન કરીશ=ગુજારીશ (નિર્+ગમ્ ધાતુ=જવું+અન=ક્રિયાપદ પ્રત્યય)

મના=ના

સંતો=જેમનાં હૃદય ભક્તિ રસથી ભીનાં થયેલાં હોય એવાં મનુષ્યો.

મહિએર=માતાનું ઘર; પિઅર (સંસ્કૃત માતગૃહ)

એબ=હિણપત; બટ્ટો.

ગોવિંદ=શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા

કૃષ્ણ કીર્તન=કૃષ્ણનું ભજન (કીર્તનમાં કીર્ત ધાતુ=ભજન કરવુ)

વૃત્તાંત=બનેલો બનાવ (વૃત ધાતુ=હોવુ)

દોષ=પાપ.

સુષુમણા=મધ્ય નાડી

જગજીવન=જગતનું જે જીવન છે તે; શ્રીકૃષ્ણ

કોશ=ગાઉ

નાવલીઓ=ધણી

ચૂએ=ટપકે

દુજો=બીજો

લાડણી=લાડીલી સ્ત્રી

સમજુતી-તમે (ખેપીઆ) " આ કાગળ મીરાં રાણીના હાથમાં આપજો " એમ કહી રાણાજી કાગળ મોકલે છે. તેમાં લખે છે કે હે! મીરાં, તમે સાધુ વેરાગીની સોબત છોડી દો, અને અમારી સાથે રહો. આના જવાબમાં મીરાં કાગળ લખી મોકલે છે કે (આ લો) એને તમે રાણાના હાથમાં આપજો; એ કાગળમાં પોતે લખે છે કે

હો રાણાજી, તમે રાજગાદી છોડી દઇને સાધુઓની સાથે રહો; (કારણ કે એમાંજ તમારૂં કલ્યાણ રહેલું છે, રાજપાટ કાંઇ કામ આવવાનાં નથી.) આ હકીકત બન્યા પછી રાણાએ (ગુસ્સે થઇને) વિષનો પ્યાલો (નોકર સાથે) મોકલ્યો અને કહ્યું કે તમે મીરાંના હાથમાં એ આપજો, હાથમાં આપવાનું કારણ એ કે રાણાએ આ તમારે માટે મોકલ્યો છે (લો પીઓ) એ પ્યાલો મીરાં; જેને જગતનો સ્વામી શ્રીકૃષ્ણપરમાત્મા સહાય છે તે, અમૃત જાણીને પી ગયાં, મતલબ કે એ ઝેરના પ્યાલાથી એમને ઝેર ચઢ્યુંજ નહિ, અમૃત જાણી કહેવાનું તાત્પર્ય એવું કે ઝેર એ અમૃત છે, એવી તેમણે (મીરાંએ) ભાવના કીધી અને પછી ઝેર પીધું: એથી ઝેરના ગુણ નાશ પામી અમૃતના ગુણ ઝેરમાં આવ્યા, આ ઉપરથી દૃઢ ભાવનાનું કેટલું પ્રાબલ્ય છે તે સમજાય છે, આ પ્રમાણે ઝેરનો પ્યાલો રાણે મોકલ્યો એટલે મીરાંને ઘણુંજ માઠું લાગ્યું, અને તેથી તેને સાંઢવાળાનો હુકમ આપ્યો, કે હે સાંઢવાળા તું તારી સાંઢ શણગારજે, કારણ કે આપણે સો કોશ જવું છે. કારણ કે હવે રાણો જેણે મને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી ઝેરનો પ્યાલો મોકલ્યો, તેના રાજ્યમાં મારે પાણી પીવું એ પણ પાપ છે, અર્થાત્ મીરાંએ પ્રતિજ્ઞા લીધી કે મારે હવે રાણાના રાજ્યનું પાણી પણ પીવું નહિ, આ હુકમથી સાંઢવાળાએ સાંઢ શણગારી, તેનાપર મીરાંએ બેસીને મેવાડદેશ (રાણાનો દેશ) ડાબો મેલ્યો. (ડાબા હાથ તરફ મૂક્યો, અથવા ત્યાગ કર્યો,) અને તે પશ્ચિમદિશામાં (દ્વારકામાં) ગઇ. એ પ્રમાણે જેનું સંસારી બાબતમાં (વિષયમાં) કાંઇ પણ મન નથી તે મીરાં બાઇ, (રાજપાટ, પતિ વગેરે) છોડીને દેશમાંથી નીકળ્યાં હવે મીરાંએ નવું સગપણ બાંધ્યું, તેનું

વર્ણન કરે છે કે જગતમાં અમારી સાસુ સુષુમણા છે, (સુષુમણા એટલે જે નાડીમાં બેઉ નસકોરામાં શ્વાસ સરખો આવે તે વખતે નાડી જેવી ચાલે છે તે. આ સ્થિતિ લખવાનું કારણ એ કે એ પ્રમાણે સુષુમણા નાડી જયારે મનુષ્ય એકતાન થાય ત્યારેજ ચાલે છે; માટે એથી મીરાં એકતાન થઇ હતી એવું સિદ્ધ થાય છે.) પ્રેમ એ અમારો સસરો છે, સંતોષ જેઠ છે, મારો દોષ રહિત નાવલીઓ–પ્રાણનાથ જગજીવન શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા છે, હવે મીરાં કહે છે કે જો હું ચુંદડી ઓઢું તો તેનો રંગ કાચો હોવાથી ટપકે અને એથી રંગ બદલાઇને બેરંગ થાય. અર્થાત્ જો હું હવે રાણા ઉપર પ્રીતિ રાખું તો તે પ્રીતિ તેના તરફ પણ ઢળે; એથી ઉપરની ચુંદડીની પેઠે હું બેરંગી (બેરંગવાળી) થાઉં. એક શ્રીકૃષ્ણ તરફની પ્રીતિ અને બીજી રાણા તરફની પ્રીતી મારે થાય. આ ઉપરથી સમજાય છે કે મીરાંએ વેરાગણના વેશનો સ્વાંગ લીધેલો અને ચુંદડી પડતી મુકેલી કારણ કે જો ચુંદડી ઓઢે તો તે રાણાની સ્ત્રી તરીકે ઓળખાય, અને એથી તે (મીરાં) બેરગી ઉપર કહ્યું તેમ થાય, આથી તેમ ન થાય માટે તે કહે છે કે હું કાળો કામળોજ ઓઢું કે જેથી બીજો કોઇ જાતનો મને ડાઘજ ન લાગે. મર્માર્થ એવો છે કે વેરાગણ થાઉં, તો મને રાણાની સ્ત્રી તરીકે ઓળખતા બંધ પડે. છેવટે કહે છે કે હરિની લાડણી–માનીતી સ્ત્રી મીરાં સંત સાધુની પાસેજ રહે છે, કારણ કે તેને સાધુઓ સાથે ઘણો સ્નેહ (પ્રીત) છે; અને પેલા કપટીથી (રાણાથી) તેનું દીલ (મન) દૂર છે. અર્થાત્ તેના ઉપર તેને બીલકુલ પ્યાર નથી. માર્મિક=ઉંડા અર્થવાળો.

મીરાંબાઇ જીવા ગોસાંઇ જે વૃંદાવનમાં રહી સ્ત્રીનું મુખ જોતા નહોતા તેમને કહે છે, કે આજ સુધી હું એમ જાણતી હતી કે વ્રજમાં એક કૃષ્ણજ પુરૂષ છે અર્થાત્ બીજી બધી સ્ત્રીઓ છે, આમ કહેવાનું કારણ એવું છે કે મૂળ પુરૂષ અને પ્રકૃતિથી આ સ્વરૂપ (દેહ) રચાયલો છે, કૃષ્ણની ગોપીઓએ–પ્રકૃતિએ પુરૂષરૂપે ભક્તિ કરેલી છે. આથી મીરાં કહે છે કે વ્રજમાં સર્વ પુરૂષની વહાલી પ્રકૃતિઓજ (સ્ત્રી પુરૂષ સરવે) છે અને તે નારીજાત એટલે પુરૂષ એકલા શ્રીકૃષ્ણ છે, અને બાકીનાં પુરૂષ અને સ્ત્રીઓ સર્વ તેની પ્રકૃતિરૂપે છે, પછી કહે છે કે તમે વૃંદાવનમાં રહીને હજુ સુધી પુરૂષરૂપે રહ્યા છો, એ તમારા વિવેકને ધન્ય છે! એવું કહેવા માગે છે કે વૃન્દાવનમાં સર્વ શ્રીકૃષ્ણના ભક્તો છે અને તે સર્વ તેની પ્રકૃતિઓ છે; એટલે તે સર્વ કૃષ્ણરૂપ થઇ ગયાં છે; મતલબ કે સ્ત્રીરૂપ વગર કૃષ્ણ સાથે એકલીન થઇ શકાયજ નહિ તમે વૃંદાવન જેવા પવિત્ર સ્થળમાં રહી પુરૂષ રહ્યા; અર્થાત્ કૃષ્ણ સાથે એક એકતાર ન થઈ શકયા એ તમારા વિવેકને ધન્ય છે! પુરૂષરૂપે કદીપણ કૃષ્ણ સાથે એકતાન થઇ શકાયજ નહિ; માટે ઉપરનું માર્મિક વચન થયું છે. કહેવાનું એવું કે તમે પુરૂષ હો તો કૃષ્ણરૂપ થયા નથી. એટલે આ તમે દમામ રાખો છો તે જુઠો છે; અને જો કૃષ્ણ સાથે એકતાર થયા હો તો તમે પણ સ્ત્રીરૂપ છો, કારણ (પ્રકૃતિ) વગર તેની સાથે કોઇ એકતાન થઇ શકતુંજ નથી; તો તમને સ્ત્રીનું મુખ જોવાનો કોઇ જાતનો વાંધો નથી; કારણ તમે પણ સ્ત્રીજ છો.

તાત્પર્ય=ભાવાર્થ
સ્વામી=ધણી

યાત્રા(સ) જાત્રા (યા ધાતુ=જવું
તે દરમિઆનજ=તે અરસામાં

વખતમાં.

ભક્તિભાવ=ભક્તિ કરી એક તાર થવું તે (ભક્તિ+ભાવ=હેતુ)

પ્રેમરસ=કૃષ્ણ સાથે પ્રેમરૂપી રસમાં મસ્ત થઇ ભક્તિ કરવી તે; મતલબ કે કૃષ્ણની સ્ત્રી તરીકે ભક્તિ કરવી તે

રાધાકૃષ્ણ=રાધા અને કૃષ્ણ (રાધા=શ્રીખુભાન નામના ગોવાળની પુત્રી એ ભક્તિનો અવતાર હતી+કૃષ્ણ)

સમતોલ=બરાબર; સાટે

તુક=કડી; છેલ્લું ચરણ

હે ! પ્રાણી તું રાધાકૃષ્ણ સિવાય બીજું કાંઇપણ બોલ નહિ, બોલ નહિ, બોલ નહિ. સાકર ને શેરડીનો મીઠો સ્વાદ છોડી દઇને તું કડવા લીમડાનો રસ (પીવા માટે) ઘોળ :નહિ (અર્થાત્ હરિ ભક્તિ રૂપી સાકર ને શેરડી જેવો મિષ્ટરસ છોડી સંસાર રૂપી (માયારૂપી) કડવા લીમડાનો રસ પીવા માટે ન ઘોળ (મતલબ કે ભક્ત છોડી માયામાં ન લપટા.) :રાધાકૃષ્ણ સિવાય બીજું કાંઇ પણ બોલ નહિ, ચંદ્ર અને સૂર્ય જેવાનું તેજ છોડી દઇને તું આગીયા સાથે પ્રીતિ જોડીશ નહિ (ચંદ્ર સૂર્યના તેજને હરિરસ સાથે અને સંસારને આગીયા સાથે સરખાવે છે. ચંદ્ર સૂર્યના તેજ આગળ આગીયાનું તેજ જેમ ક્ષૂદ્ર છે. તેમ હરિહર આગળ સંસાર ક્ષૂદ્ર છે મતલબ કે અસ્થિર છે.) રાધાકૃષ્ણ હે! પ્રાણી: જીવ, તું તારા આ મનુષ્ય દેહ રૂપી મણિને હીરા માણેક રૂપી હરિ ભક્તિને મૂકી દઇને કથિર રૂપી સંસાર સાથે તોલ નહિ, અર્થાત્ દેહ છે તે મણિ જેવો છે તેની સાથે તે હીરા માણેક વગેરે ઝવેરજ તોલાય (બદલો થાય કાંઇ કથિર સાથે તોળાયજ નહિ. મતલબ કે બદલો થાયજ નહિ, કારણ કે લાયકને લાયક વસ્તુ સાથેજ સરખાવવી.) મીરાં કહે છે કે

ગિરિધર (ગિરિ=પર્વત+ધર=ધારણ કરનાર) પ્રભુએ તને શરીર સમતોલમાં આપ્યું છે (અર્થાત્ દેહને ભક્તિની સાટોસાટ આપ્યો છે અર્થાત્ દેહની સાટે તેઓને તેં ભક્તિ આપવાની કહી ત્યારે તને મનુષ્ય દેહ આપ્યો છે,) માટે રાધાકૃષ્ણ સિવાય બીજું કાંઇ પણ બોલ નહિ.

પાઠ ૯

અધિકાર=સત્તા; હુકમ

અમલ=હુકમ

દોર=તોર

સફળ=ફળવાળો; સાર્થક

દાનત=ઇચ્છા

છોરૂં કછોરૂં થાય પણ માબાપ કમાબાપ થતાં નથી=છોકરાં માબાપની અવગણના કરે, સામું બોલે, દુઃખ પણ દે; પણ માબાપ કદાપિ કમાબાપ થતાં નથી એટલે છોકરાં ઉપરથી પોતાનો પ્રેમ ઓછો કરતાં નથી, છોકરાઓના ગુન્હાને તેઓ દરગુજર કરે છે. તેમના વર્તન સામું જોતાજ નથી પણ ઉલટું તેમના તરફથી આવતું દુઃખ ખમી લઇ તેમને સુખ થાય તેમ કરે છે; અર્થાત્ તેમનું ભલું થાય એમજ ઇચ્છે છે

વિદ્વાન=વિદ્યામાં નિપુણ. વિદ્ ધાતુ જાણવું

ઉદ્ધતાઇ=અસભ્યતા; તોછડાઇ (ઉદ્ધતમાં ઉદ્ ઉપસર્ગ+હન્ધાતુ=મારી નાખવું. હનનો ભૂતકૃદંત હત એ ઉપરથી ઉદ્+હતની સંધી=ઉદ્ધત)

નિષ્પક્ષપાતપણે=ન્યાયની રીતે; પક્ષપાત વગર

કુસંપ=કજીઓ

સમાધાની=સલાહ શાંતિ

રાજ્યધિકારીઓ=રાજ્ય ચલાવનાર અમલદારો (રાજ્ય+અધિકારીઓ)

રાજ્ય ધર્મ=રાજ્ય પ્રત્યેની ફરજ

ગેરઉપયોગ=ખરાબ ઉપયોગ (ગેર+ઉપયોગ)

વર્તમાનપત્રદ્વારા=ચાલુ ખબર આપનારા પત્ર મારફતે (વર્તમાન=હાલ

ધાતુ=હોવુનો વર્તમાન કૃદંત+પ-
ત્ર+દ્વાર=મારફતે)

કાયદાની તરવાર ઝઝૂમે છે=કાયદા
રૂપી તરવાર તેમને માથે હાલ
હાલ કરે છે, જેમ ઝઝૂમતી
તરવાર પડવાથી તરત મરણ
થાય તેમ એવા અમલદારો કા-
યદાથી વિરૂદ્ધ ચાલે તો તુરત
કાયદારૂપી તરવારથી તેમનો નાશ
થાય એટલે સત્તા જાય.

ચક્ર=પૈડું.

ઇતિહાસ (સ) બનેલા બનાવ
તેના ખરા રૂપમાં વર્ણવવા તે.
(ઇતિ=એ પ્રમાણે+હ=નિશ્ચય;
ખરેખર+અસ=હોવું+અ=ક્રિ. બ.
પ્ર.)

ઇતિહાસ(સ) જેમાં જુની વારતા
હોય તે. (ઇતિ+હ=જુની વારતા
અસ=હોવું+અ=ક્રિ. બ. પ્ર)

ટપ્પો=ટોણો.

ચીથરે હાલ=ગરીબ; જેની ચીંથરાં
પહેરવાની હાલત હોય તે.

દૃષ્ટાંત=દાખલો.

પાઠ ૬૦

વિનિમય=એક જણસ આપી બીજી
લેવી તે; અદલોબદલો.

અંકાય=નક્કી કરાય (અંક ધાતુ=
ચિહ્ન કરવું)

કણીઓ=દાણા વેચનાર (કણ=દાણા)

મૂલ્યવાન=કીમતી (મૂલ્ય+વાન)

નાણું=એક જણસવડે બીજી બધી
ચીજોનો બદલો કરી શકાય તે
જણસ.

સવાલ—નાણાંને બદલે પહેલ વહેલો શેનો ઉપયોગ કરવા માંડયો ? તેમાં શી શી અડચણો પડવાથી કોડી સીપનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યા ? કોડી સીપનો ઉપયોગ કયા કામમાં ઘણો ખપ લાગતો નહિ ? હાલ કોડીનો લેવડ દેવડ કયાં ચાલે છે ? લોઢાના સિક્કા ન બનાવતા રૂપા અને સોનાનાં બનાવવાનાં ખાસ કારણો સમજાવો.

પાઠ ૧૨.

ધર્મ (સં) ફરજ (ધૃ ધાતુ=ધારણ કરવું)

તારાગણ=તારાનો સમુદાય (તારા+ ગણ=સમુદાય; જથો)

નીતિ નિયમ=નીતિનો નિયમ.

પરમાત્મા (સં) મોટો આત્મા; પરમેશ્વર, (પરમ=મોટો+આત્મા. આત્મા એ આત્મન્ શબ્દ ઉપરથી =જીવ)=મોટો જેનો જીવ છે તે; જે ઉદાર છે તે.

અદ્‌ભુત=નવાઇ ઉપજાવે એવી.

પ્રેમવૃત્તિ=પ્રેમભરી નજર (પ્રેમ+ વૃત્તિ)

વિમુખ=મોઢું પાછળ ફેરવેલું એવું; પૂઠ કરી હોય તેવૂં. (વિ=ફેરવેલું +મુખ=મોઢું)

નિયંતા=નક્કી કરનાર; બનાવનાર

આચાર વિચાર=પવિત્ર વિચાર; (આચાર=આ+ચર્=ચાલવું. ધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે વર્તવાની રીત+વિચાર)

બલકે (ફા) ઘણું કરીને; વિશેષે

પ્રાણ પાંચ છે. પાન, અપાન, વ્યાન, સમાન, ઉદાન.

દારૂણ=ભયંકર.

ઝંપલાવ્યો=વગર વિચારે ઝોકાવ્યો

તીક્ષ્ણ=તીણી; તીખી

પુષ્પ માળ=ફૂલની માળા

ધર્મ માટેની એની ભૂખ સર્વથી મોટી છે=બીજી ભૂખ થોડું ખાવાથી જરાતરા શાંત થાય, પણ આ ધર્મરૂપી ભૂખ ધર્મ પાળવોજ એવી પ્રબળ ઇચ્છા એટલી બળવાન છે કે તેમાં ઘણા કાળનો ભોગ આપવામાં આવે તોપણ તે શાંત થતી નથી.

અલૌકિક = (સં) લોક સંબંધી નહિ તે. (અ=નહિ+લૌકિક= દુનિયા)= લોક વહેવારમાં ન હોય તેવું.

સંતોખે છે=સંતોષે છે. (સમ+ તુષ્ ધાતુ=ધરાવું)

નાસ્તિક (સં) જે પરમેશ્વરને નથી માનતો તે. (ન=નથી+આસ્તિક

=જગતને બનાવનાર પ્રરમેશ્વર છે એમ માનનાર)

રાજ્યસત્તા=રાજ્ય તરફથી મળેલી પદવી (રાજ્ય+સત્તા)

વાસના=સુક્ષ્મ ઇચ્છા

આત્માને ડુબાડે છે=જીવને ઉચ્ચ સ્થિતિએ ન લઇ જતાં અધો ગતિએ લઇ જાય છે.

અવગણના (સં) અનાદર (અવ=અનાદર+ગણનામાં ગણ ધાતુ=ગણવું. ગણના=ગણત્રી) એ કોણ છે? એમાં શું છે? એવી રીતે જે બોલવું તે.

અસાધારણ=જે સામાન્ય નથી એવું; ઘણુંજ (અ+અસાધારણ=સામાન્ય)

અમૂલ્ય=કીમતી (અ+મૂલ્ય) જેનું મૂલ્ય થઇ શકે નહિ તે.

દૃઢ=મજબુત; ફરે નહિ તેવો

આસરો=આધાર

મૈત્રી=દોસ્તી (મિત્ર ઉપરથી મૈત્રી)

ઉન્નતિ=(સં) મોટાઇ (ઉદ્=ઉંચું +ત=વળેલું+ઇ=વાળું) નત્ એમાં નમ્ ધાતુ=નમવું) ઉંચાઇ; ઉંચ સ્થિતિ; ચઢતી

સ્પષ્ટ=ખુલ્લું

ઉદય (સં) ઉંચે આવવું (ઉદ્+ ઇ=જવું)

જાગૃત=જાગતો; ઉ-તેજીત;

ઉત્સાહી (સં) ઉમંગી; આતુર (ઉત્+સહ=ખમવું)

સ્વાભાવિક (સં) ઇશ્વરકૃત; કુદરતી (સ્વભાવ+ઇક=વાળો) સ્વભાવ વાળો.

સ્થાપર્યા=ગુંથાઇ ગયેલા

અનંતકાળ=લાંબો વખત (અન્= નહિ+અંત=છેડો+કાળ=વખત) જેનો છેડો નથી એવો વખત.

પાઠ ૧૩.

માસિક=મહીનાનો (માસ++ઇક)

વૈદિક=વેદને માનનારા; સ્માર્ત (વેદ+ઇક)

આરંભ=શરૂઆત. (આ+રમ=મરવું

અભ્યાસ (સં) મહાવરો (અભિ+ અસ=હોવું ,=વારે વારે તેનું તેજ કામ કરવું તે.

કમને=મન વગર; ઇચ્છા વિરૂદ્ધ

પાઠશાળા=કોલેજ

કાવ્ય (સં) કવિતા (કવ્ ધાતુ ઉ-પરથી કહેવું; વર્ણન કરવું.)

લેખાયા=ગણાયા

પ્રયત્ન (સં) મહેનત (યત્નમાં યત્ ધાતુ=મંડવું)

બુદ્ધિવર્ધક=બુદ્ધિને વધારનાર (બુ-દ્ધિ+વર્ધ+અક)

સફળ થયા=ફાવ્યા; (સ+ફળ)

ગૃહસ્થ (સં) ઘર માંડીને રહેનાર (ગૃહ=ઘર; ઘર+સ્થ=રહેલા)

અગ્રેસર (સં) આગેવાન; પહેલ કરનાર (અગ્ર=પ્રથમ+સર=જનાર)

શ્રીમંત (સં) પૈસાવાળા (શ્રી=લ-ક્ષ્મી+મંત=વાળા)=લક્ષ્મીવાળા

રહેણી=રહેવાની સ્થિતિ

કહેણી=કહેવાની રીત

મુંબઇગરા=મુંબઇમાં વસનારા

અ[illegible]ાયડશી=પડાપડી

ઉદર (સં) પેટ; અન્નાશય; જઠર.

[illegible] પસંદર્યો=બીજો ધંધો સ્વીકાર્યો

તારે ખોળે છું=તારાપર મારો આ-ધાર છે. (મા જેમ ખોળામાં લઇ રક્ષણ કરે છે તેમ હું તારા ખોળામાં હોવાથી તું મારી માની પેઠે મારૂં રક્ષણ કરજે.)

કમાવવાને=પ્રાપ્ત કરવાને

સભા પ્રચારક=સભાઓ ભરવાના રિવાજનો ફેલાવો કરનાર (સ-ભા+પ્રચારક=ફેલાવો કરનાર)

ઉદયકાળ (સં) ચઢતીનો વખત (ઉદય+કાળ)

ગદ્ય લખાણ=નિબંધ રૂપ લખાણ

નર્મગદ્ય=નર્મદાશંકર કવિનું બના-વેલું—લખેલું વાચન પુસ્તક

નર્મકોશ=નર્મદાશંકર કવિએ બ-નાવેલુ શબ્દ સંગ્રહનું પુસ્તક. (નર્મ+કોશ=શબ્દ સંગ્રહ)

ધર્મ વિચાર=ધર્મ સંબંધી જેમાં વિચાર વર્ણવેલા છે તે.

હિમાયતી=મદદગાર; હિમાયત કર નાર: પક્ષ કરનાર.

ડાંડીયો=કોઇની વરવા વગરનો (ડાં-ડ=લુચ્ચો. નામ પ્રમાણેજ એ

પત્રમાં લેખ પણ લખાતા હતા)
મર્મ પ્રહાર=મશ્કરી રૂપ અથવા સામાની લાગણી દુખાય એવા ગૂઢ અર્થવાળા લખાણના ફટકા (મર્મ=માર્મિક+પ્રહાર=ફટકા)
મહાલતો=ફરતો; ભાગ લેતો
અરસો=વખત
તૂટયા=વેપારમાં પડી ભાગ્યા; દેવાળું કાઢયું.
કરજ=દેવું
આજીવિકા (સં) ગુજરાન (આ+જીવ ધાતુ=જીવવું. જીવિકા=જીવવાનું સાધન)
મહારાજ્ય=મોટા રાજ્ય (મહા રાજ્ય)
તારવણી=સાર
રાજ્ય રંગ=રાજ્યોનો રંગ; રાજ્યનો રંગ એટલે જુદાં જુદાં રાજ્યો કેવી રીતે કયાં કારણોથી ચઢતી પડતીમાં આવ્યાં તે સંબંધીની હકીકત,
મુખ્ત=ઠરેલ. આજુબાજુનો વિચાર કરી શકે તેવાં
દીનતા (સં) ગરિબાઇ (દીન=ગરીબ+તા=પણું)
પ્રેમશૌર્ય=પ્રેમ અને શૂર.

પાઠ ૧૪.

ધનાઢ્ય=પૈસાદાર
સુશીલ=સારા સદાચારવાળી; ડાહી; ગુણવાન (સુ=સારા+શીલ=સદાચરણ)
બાળી મૂકવું=મનમાં તેને ઘણીજ લાગણી થાય તેવું કરવું.
ઘુંટડા ગળી જતી=મનમાં વાત રાખતી. જેમ આપણે ઘુંટડા ગળી જઇએ છીએ તેમ તે પોતાને માથે આવેલો આફત સહન કરતી અને તે વાત કોઇને કહેતી નહિ.
જુદ્ધ ચલાવ્યું=કજીઓ કર્યો; વાગ્યુદ્ધ ચલવ્યું
બેશરમાઇ=નિર્લજતા
મોઇ ભેંસના મોટા ડોળા=મરેલી ભેંસના ડોળાના તેના મુઆ પછી વખાણ થાય છે કે એની આંખો કેવી હતી! પણ જ્યારે તે જીવ-

તી હોય છે ત્યારે ખાવાનું ઓછું પડવાથી અથવા બીજા કોઈ કારણથી ફુંફાડા મારી માલીક સામી ભાળે, તો તે કહે કે "બ ળ્યા તારા ડોળા" આ ઉપરથી સમજવાનું એ કે જે ડોળા જીવતાં બળ્યા કહેવાતા તેજ મુએ વખણાય છે. અર્થાત્ જે મનુષ્ય જીવતાં નિંદાતું હોય તેને મુઆ પછી લોકો વખાણે છે; આવો દુનિયામાં સાધારણ રિવાજ છે.

ઓરમાન=શોકનો છોકરો (સંસ્કૃત અપરમાતૃ)

પ્રસંગદ્વારા=મેળાપ વખતે; જોગ મળતાં (પ્રસંગ=મેળાપ;સંબંધ+દ્વારા=વડે)

વિદ્યારસ (સં) વિદ્ય એજ રસ; વિદ્યારૂપી રસ.

મધુર=મીઠું; દેખાવે પ્રિય; મનોહરી.

આશ્રિત=(સં) જેને આસરો આપેલો છે તે (આ ઉપસર્ગ+શ્રિ ધાતુ આશ્રય લેવો તેનું ભૂત કૃદંત શ્રિત) જેણે આશ્રય લીધેલો છે તે

વિદ્યાર્થી (સં) વિદ્યા મેળાવવાને ઇચ્છનારા (વિદ્યા+અર્થિન્=મેળવવાને ઇચ્છનારા)

વિદ્યારસિક=વિદ્યાનો રસીઓ; વિદ્યા ભણવામાં જેને રસ પડે છે એવો;

વિદ્યા રસિક કર્યો=રમતો એવો રમાડો કે જેથી વિદ્યા ઉપરનો શોખ જાગૃત થયો; નાની વયમાંજ વિદ્યાનો શોખ લગાડયો એટલે નાની વયમાંથીજ વિદ્યા ભણવા લાગ્યો. અથવા નાની વયમાંજ વિદ્યા ભણવાનું શરૂ કર્યું.

ખુશામત (ફા) હાજીહા.

અધમ=હલકી;

સંગતિ (સં) સોબત (સં=સારી ગતિ=જવાની ક્રિયા. ગતિ એમાં ગમ્ ધાતુ=જવું)

ગર્ભશ્રીમંત=ગર્ભમાંથીજ જેના ઉપર શ્રીમંતાઇની છાપ પડેલી હોય છે તે.

સમોવડીઆ=સરખા (ઉંમરે સરખા)

લઘુવયમાં=નાની ઉંમરમાં (લઘુ+વયમાં=(ઉંમરમાં)

સહાધ્યાયી (સં) સાથે અભ્યાસ કરનાર તે (સહ=સાથે+અધ્યાયી)

ગાઢ=ગાઢી; મજબુત; વજ્રલેપ.

સરી પડી=છુટી ગઇ.

વજ્રલેપ=મજબુ (વજ્ર=ઇંદ્રિનું હથિયાર. એ એટલું બધું મજબુત છે કે પર્વત ઉપર ફેંકવાથી પર્વતનાં શિખરો તૂટી પડે છે+લેપ)

નગર સુધારક=શહેરને સુધારનાર (નગર+સુધારક)

કાપડ વણવાનું યંત્ર=મીલ

અગ્રેસર (સં) આગેવાન

ગુપ્ત (સૂ) છાનો (ગુપ્તમાં ગુપ્ ધાતુ=સંતાડવું. ગુપ્નું ભૂત કૃદંત ગુપ્ત=સંતાડલું; છાનું.

લોકૈષણા=લોકોનાં વખાણની ઇચ્છા (લોક+એષણા=વખાણની ઇચ્છા)

ઉત્પન્ન (સં) પેદાશ (ઉદ્ ઉપસર્ગ એના દનો સંધિમાં ત થાય છે.)

ઇવનિંગ પાર્ટિ=સાંજનો મેળાવડો

આમંત્રણ (સં) તેડું (આ+મંત્ર=બોલાવવું+અન=ક્રિયાવાચક પ્રત્યય)=બોલાવવાની ક્રિયા કરવી તે.

પ્રતિષ્ઠા (સં) આબરૂ

સ્વજ્ઞાતિ (સં) પોતાની નાતના (સ્વ પોતાની+જ્ઞાતિ= નાત)

વિદ્યાર્થી અવસ્થા (સં) વિદ્યાર્થી તરીકેની સ્થિતિ

વસી ગયા=વાસો કરીને રહ્યા. (એ ગુણોએ એના મનપર અસર કરી અને તે અસર કાયમ રહી)

સ્મિત ભર્યું=મંદ મંદ હસતું. (સ્મિત=જેમાં મંદમંદ હસતું ભરેલું છે એવું)

રમણીય (સં) શોભાયમાન (રમ્ ધાતુ રમ્+અનીય [વિધ્યર્થના પ્રત્યય= યોગ્ય) રમવા યોગ્ય

વદન (સં) મોં (વદ્=બોલવું+અન ક્રિયા વાચક પ્રત્યય) બોલવાની ક્રિયા કરનારૂં સાધન

હુતો તો વિવાદ=જન્મ થતાં લાગેલો વિવાહ થયો તે.

પરખાવો=તપાસવો

પારણામાંથી પરખાતો જોઇતો હતો =ધાવણો હતો ત્યારથીજ વિવાહ થવો જોઇતો હતો.

વિવાહ (સં) સગાઇ (વિ=વિશેષે કરીને+વહ્=વહેવું: લઇ જવું) વિશેષે કરીને લઇ જવું તે.

સૌ કોઇ આવ્યું જતું રહેતું=વિવાહ કરવા માટે આવનાર સઘળાં માણસ વિવાહ કર્યા સિવાય જતાં રહેતાં. (આવ્યું=આવેલાં માણુસો)

લફરૂં (ફા) બલા; ધતીંગ; પુછડું.

પ્રસવ્યો=અવતર્યો

માથું ફરી ગયું=મિજાજ જતો રહ્યો; ગુસ્સે થયા.

ફટકાર=ધિક્કાર

મેણું દીધું=લાગણી થાય એવા શબ્દ કહ્યા.

સ્વીકર્યું=કબુલ કર્યું

લેવી=એક પ્રકારના મેળાવડો; એમાં મોટા મોટા લોકો ગવર્નર સાહેબને સલામ કરવાને ભેગા થાય છે.

પાઠ ૧૬.

પ્રાચીન=પહેલાંના (પ્રાચી=પૂર્વ દિશા એ ઉપરથી પ્રાચીન)

પુરાતન કાળના=પહેલાંના વખતના (પુરા=પહેલું)

આધુનિક (સં) હમણાંના (અધુના=હમણા+ઇક)

અદ્યાપિ (સં) આજ સુધી પણ.

તથાપિ (સં) તોપણ (તથા=તો+અપિ=પણ)

મીસરીઓ=મીસર દેશના વતનીઓ

સાંભરણું=યાદગાર

પાષાણ=પત્થર

કબરો (ફા) ઘોરો (કબ્ર ઉપરથી કબર)

શબ (સં) મડદું; મરી ગયલું પ્રાણી (શવ ઉપરથી શબ)

ચિત્રલિપિ=ચિત્રવડે લખવાની અને સમજવાની કળા

કુશળ=હોશિયાર (કુશાન્ લાતિ કુશાલઃ જે વિદ્યાર્થી કુશ=દર્ભ લાવવામાં હોશિયાર હોય તે કુશળ કહેવાય એ ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થ હોશિયાર. અસલના ઋષિ પાસે જ્યારે કોઇ નવો શિષ્ય અભ્યાસ કરવા જતો ત્યારે પ્રથમ તે કેટલા સંસ્કારવાળો

છે તે જોવા માટે ઋષિ તેમને દર્ભ લાવવાનું વગેરે કામ સોંપતા; દર્ભ એ એક જાતનું ધારવાળું ઘાસ છે તેને જો આપણે ખેંચીએ તો તુરત આપણો હાથ કપાય અને લોહી નીકળે આ ઉપરથી ઋષિઓ પરીક્ષા કરતા કે જે વિદ્યાર્થી હાથ કપાયા વિના દર્ભ લાવે તે કુશળ એટલે હોશિયાર)

દૈવી=ઇશ્વરના અવતાર; ઇશ્વરના અંશવાળા; દેવતાઇ

સંભારણું=યાદગીરી

પુરાણી=જુની (સંસ્કૃત પુરાણ=જુનું ઉપરથી પુરાણી=જુની)

ઇજનેરી=ઇજનેર લોકના કામમાં અમુક મહેલ, નહેર, સડક વગેરે કેવા પલાનસર કરવાથી ફાયદો થશે, ઓછો ખર્ચ થશે, સારી દેખાશે ઇત્યાદિ કામથી માહિતગાર તે ઇજનેર)

ગ્રંથ=પુસ્તક

પુરોહિત (સં) ગોર (પુરસ્ સંસ્કૃત અવ્યય=આગળ + ધા=મુકવું એ ધાતુનો ભૂતકૃદંત હિત=મુકેલું =આગળ મુકેલું) જે દરેક કામમાં આગળ પડતો ભાગ લે છે તે.

આધિન=તાબે; વશ (સં) અધિન=તાબે)

પ્રવીણ=હોશિયાર; માહીતગાર.

નિર્વાહ=ગુજરાન (નિર્+વહ ધાતુ =વહેવું)

પુનર્જન્મ=ફરીથી દુનિયાપર પેદા થવું તે (પુનર્=ફરીથી+જન્ ધાતુ=પેદા થવું)

અસંખ્ય=અગણિત (અ+સંખ્ય)

સંગ્રહસ્થાન=એકઠું કરવા માટેની જગ્યા (સંગ્રહ=એકઠું કરવું+સ્થાન=જગ્યા)

અભિમાન=અહંકાર (અભિ+મન્-ધાતુ=માનવું તે) પોતાનેજ માનવું તે; મમત્વ.

સુધારણા=સુધારાનો પ્રવાહ; સુધારાની પ્રાણાલિકા.

મકદુનિયા=ગ્રીસ દેશનો એક ભાગ.

પાઠ ૧૯.

પાણી પાવું=લોઢાને ગરમ કરી

પાણીમાં બોળવું, આથી લોઢું સખત થાય છે.
ક્રિયા=કામ
બંડલ=જુથ
વિભાગ=ભાગ; વહેંચણી.
કરાઉ=લાકડાં વહેરનાર
લક્ષ (સ) ધ્યાન.
મથન=મહેનત (મથ્ધાતુ=વલોવવું.
પરઠી લઇ=નક્કી કરી
વિલાયત (આ) સ્વદેશ; જન્મ ભૂમિ આ ઠેકાણે ઇંગ્લાંડ
કારખાનું (ફા) કામ કરવાની જગ્યા; કારીગરી કે કાંઇ મોટું કામ જેમાં ચાલતું હોય તેવું ઠેકાણું (કાર=કામ+ખાનું=ઠેકાણું)

પાઠ ૬૮.

પરોણાગત=પરોણાચાકરી.
પરોણો=મેમાન (સંસ્કૃત પ્રાઘુણ:)
ઉપકાર=આદરમાન (સત્+કૃધાતુ=કરવું. સત્ એ અસ=ધાતુનો વર્તમાન કૃદંત, અસ=હોવું.)
યોગ્યતા=લાયકી (યોગ્ય+તા)
ગૃહસ્થધર્મ=સંસારિક ફરજ
મેમાનગીરી (ફા) પરોણાગત.
સંપ્રદાય=રિવાજ.
વૈશ્વદેવ=નિત્ય હોમ; બ્રાહ્મણ લોકો જમતા પહેલાં અગ્નિને બળિદાનની આહુતિ આપે છે તે ક્રિયા.
અતિથિ (સં) અભ્યાગત (અ=નહિ+તિથિ=દિવસ. અથવા અત્=હંમેશાં ફરનારો) જે માણસ દરરોજ આવતો નથી તે અથવા ફક્ત તિથિએજ આવનાર.
ષોડશોપચાર=સોળ પ્રકારે પૂજા કરવી તે (ષોડશ=સોળ+ઉપચાર=વિધિ; પ્રકાર)
સંકોચ=હરકત; તંગી; સંકડામણ
યજમાન=યજ્ઞ કરનાર; જજમાન.
નોખાં=જુદાં
ત્રાસ=અકળામણ; કંટાળો.
ઉદ્દેશ (સં) મુખ્ય ધારણા (ઉદ્+દિશ=સ્તુતિ વખાણ; ગુણગાન (સ્તુતિમાં વખાણ હોય છે ને પ્રાર્થનામાં કંઇ માગણી હોય છે)
ભિક્ષા (સં) ભીખ. ભિક્ષ્ ધાતુ=ભીખ માગવી)

શ્રદ્ધાળુ=આસ્થાવાળાં (શ્રદ્ધા+આળુ)
મધ્યમ=વચલી
ખર્ચાળ=ખર્ચ કરનાર. ઉડાઉ
ગરાસીઆ=ભરણ પોષણ માટે દરબારમાંથી કાંઇ પણ વાંટો મળતો હોય તેવા માણસ. (સંસ્કૃત ગ્રાસીઆ. ગ્રાસ=કોળીઓ)
સ્નેહીમંડળ=સંબંધીનું ટોળું; સબંધી વર્ગ.
ઉમળકું=ઉભરાઇ જતો. પ્રેમ; હોંસ
વળાવા=રક્ષણ કરનાર; વળાવા આવનાર.
પ્રવાસ=મુસાફરી (પ્ર+વસ્ ધાતુ=રહેવું)
ભાથું=મુસાફરીમાં ખાવાનું.
મોટપ=મોટાઇ.
આગ્રહ=ખંત.
ગોષ્ઠિ=(સં) વાતચિત.
મધુ=મીઠું.
રૂચિ=ભાવ; પ્રીતિ.

સમજુતી—કવિ કહે છે કે એક સારૂં કુટુંબ ભુખ્યાં અને તરસ્યાં માણુસોને આનંદ આપે છે. લુખું પાખું અર્થાત્ જે જવાર બાજરીનો રોટલો મળે છે તે તેમાં (પરોણાને) ખવડાવે છે, તેની સાથે ધીમું ધીમું એટલે નરમાસથી બોલે છે, અને વાતોમાં રમુજ આપી તેને હસાવે છે. આ પ્રમાણે ચાકરી કરીને તથા કંઇ કંઇ નવી નવી વાર્તાઓ તથા આનંદદાયક ટુચકાઓ કહી, થાકેલા (પરોણા) નો થાક મટાડી દે છે; (દુઃખ મટાડી દે છે;) અને તેને શાંત પાડે છે. વળી પરોણાને મનના જેવું અન્ન અર્થાત્ મિષ્ટાન્ન જમાડે છે, અને પોતે પણ જમે છે, અને તે ઉપર (તે ભોજન પર) પરોણાને રૂચિ ઉત્પન્ન કરાવે છે, અર્થાત્ તેને તે રૂચિ પૂર્વક ખવડાવે છે.

પાઠ ૨૦.

લહેજત (ફા) સ્વાદ
ઉષ્ણ કટિબંધ=જયાં હંમેશાં તાપ પુષ્કળ પડે છે એવો પૃથ્વીનો

ભાગ (ઉષ્ણ=ગરમ+કટિબંધ=ટાઢ તાપ જાણવા માટે પૃથ્વીના ૫ વિભાગ પાડયા છે તે)

અરબસ્તાન=આરબ લોકોને રહેવાની જગ્યા; આરબ લોકનો દેશ. એ ઇરાનની પશ્ચિમમાં છે,
(અરબ=આરબ+સ્તાન=રહેવાની જગ્યા,)

મસાલાનાં દ્રવ્ય=મસાલાની ચીજો

દ્વીપ=જેની ચારે બાજુએ પાણી અને વચ્ચે જમીન હોય તે.
(દ્વિ=બે+અપ=પાણી, બે પાણીની વચ્ચે આવેલો જમીનનો ભાગ)

અક્ષાંશ=વિષુવવૃત્તથી ઉત્તર કે દક્ષિણમાં કોઇ જગાનું જે અંતર હોય તે

રેખાંશ=કોઇ મુકરર કરેલા રેખાંશ વૃત્તથી પૂર્વ કે પશ્ચિમ દિશામાં કોઇ જગાનું જે અંતર હોય તે (મુખ્ય રેખાંશ ગ્રિનિચથી શરૂ થાય છે. ગ્રિમિચની પૂર્વ દિશાએ આવેલાં સ્થળ પૂર્વ રેખાંશપર કહેવાય અને પશ્ચિમે આવેલાં સ્થળ પશ્ચિમ રેખાંશપર કહેવાય)

સુવાસિક=સારી વાસવાળું.

ગુણકારી=ફાયદો કરનારી (ગુણ=ફાયદા+કાર=કરનાર+ઈ)

વાનીઓ=જુદી જુદી ખાવાની વસ્તુઓ.

મુખવાસ=ખાધા પછી મોં સાફ કરવા માટે કાંઇ પદાર્થ ખાવા તે. (મુખ=મોં+વાસ વસ્ ધાતુ=રહેલું પરથી જેની ગંધ મોંમાં રહે છે તે.)

વેસ્ટ ઇંડીઝ=અમેરિકામાં આવેલા બેટો, જેવા કે જમેકા, કયુબા વગેરે. (વેસ્ટ=પશ્ચિમ+ઇંડીઝ=હિંદુસ્તાનને લગતા. પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનને લગતા) જયારે કોલંબસે અમેરિકા શોધી કાઢયો ત્યારે તેની એવી ખાત્રી હતી કે આ નવો શોધી કાઢેલો દેશ હિંદુસ્તાન (ઇંડીઆ) છે. કારણ કે તે વખતે અમેરિકાની કોઈને ખબરજ નહોતી; આથી અમેરિકનેજ હિંદુસ્તાન કહ્યો; પાછળથી ખરો

હિંદુસ્તાન જડયો ત્યારે માલમ પડયું કે આ હિંદુસ્તાન તો ખોટો છે. પણ જે ચાલતું આવેલું તે કાયમ રાખવા માટે એ ટાપુઓને વેસ્ટ=પશ્ચિમ હિંદુસ્તાને લગતા દ્વીપો, ને ઇસ્ટ=પૂર્વ હિંદુસ્તાનને લગતા દ્વીપો એવું નામ આપ્યું.)

સુગંધીદાર=સારી ગંધવાળો (સુગંધી=સારી ગંધ+દાર=વાળો) (મૂળ શબ્દ સંસ્કૃત સુગન્ધિત્ છે. તેનું પ્રથમ એકવચન સુગંધી એટલે સારી ગંધવાળો એવો શુદ્ધ શબ્દ ગુજરાતીમાં વપરાય છે. અત્રે સંસ્કૃત શબ્દને ફરીથી ઉપસર્ગ દાર=વાળો લાગેલું છે. એથી પુનરુક્તિ પણ થયેલી ગણાય)

વહાણવટી=વહાણનો ધંધો કરનાર; દરિઆઇ વેપારી (વહાણ+વટી પ્રત્યય=ધંધો કરનાર)

દરીઆ માર્ગે=દરીઆને રસ્તે.

પોતાને કરનક=પોતાના હાથમાં; તાબામા.

પૃથ્વી પ્રદક્ષિણા=પૃથ્વીની આજુબાજુ પરિક્રમણ કરવું તે પૃથ્વીની આજુબાજુ ફરવું તે.

અક્કલ હેરાન થઇ જાય=અક્કલ ચાલે નહિ; અક્કલ કહ્યું કરે નહિ; આશ્ચર્યમાં ગરક થવાય.

સંજ્ઞા=સારી રીતે જાણી શકાય તે નામ

જવાળામુખી = જેના મોંમાંથી–શિખરમાંથી ધુમાડા નીકળે છે તેવો પર્વત જવાળા=અગ્નિ+મુખ =મોં+ઈ=વાળો.)

પરિપકવ=બરાબર પાકેલું (પરિ=પૂર્ણ+પકવ=પાકેલું) = પુરેપુરં પાકેલું.

ચિરાડા=ફાડ.

પ્રગટ=પેદા.

કુંજ=ભિનાશમાં ઉગેલો છોડ; જે ઘણોજ લીલો હોય છે.

ઉત્તેજક=ઉત્તેજન આપનાર; ઉશ્કેરનાર.

ઉષ્ણતા=ગરમી (ઉષ્ણ=ગરમ+તા=પણું)=ગરમપણું

દસ્ત કબજ કરે છે=બંધકોશ કરેછે; ઝાડો બંધ કરે છે.

એકત્ર=એકઠું

રેચક=જુલાબ થાય તેવું.

વાયુનાશક=વાયુનો નાશ કરનાર

વાળા=તંતુ; તાતણા.

પાઠ ૨૨.

જય=ફતેહ; જીત (સંસ્કૃત) જિ ધાતુ પરથી.)

મનન=ધ્યાન પૂર્વક વાંચન; મનમાં વાંચવું તે; મનમાં વિચારી જવું તે

વૃત્તિ=વલણ

મહાવિદ્યાલય=વિદ્યા ભણવાનું મોટું ઠેકાણું; કૉલેજ (મહા=મોટું વિદ્યા+આલય=ઠેકાણું)

પાઠશાળા=મોટી નિશાળ

નિરાભિમાન=અભિમાન વગર (નિર્ =નહિ+અભિ ઉપસર્ગ+મન્ ધાતુ =માનવું, ઉપરથી માન)

હરણ કીધુ=ખેંચ્યું; આકર્ષ્યું.

ધર્મોપદેશ=ધર્મનો બોધ કરનાર (ધર્મ+ઉપદેશ=બોધ+અક=કરનાર)

દ્રષ્ટિવિદ્યા=પ્રકાશ સંબંધી શાસ્ત્ર (દૃષ્ટિ+વિદ્યા)

વિસ્મય=આશ્ચર્ય; નવાઇ

પૃથક્કરણ=જુદું કરવું તે (પૃથક્= જુદું=કરણ=કૃ ધાતુ પરથી કરવું તે)

પાયો નાખ્યો = શરૂઆત કરી.

છિદ્ર=કાણું (સંસ્કૃત છિદ્ ધાતુ પરથી)

વેરણ સેરણ=જુદાં જુદાં.

શ્વેત=સફેદ.

ઉપદ્રવ=રોગ.

સંભાષણ=ભાષણ.

ગુરુત્વાકર્ષણ (સં) પૃથ્વી બધા પદાર્થોને ભારના પ્રમાણમાં ખેંચેછે તે (ગુરુ=ભારે+ત્વ=પણું+આ+કૃષ્ ધાતુ=ખેંચવું+અન=ક્રિયાવાચક પ્રત્યય)

ગતિમાર્ગ=જવાનો રસ્તો; ફરવાનો રસ્તો (ગમ્ધાતુ=જવું+તિ=પણું +માર્ગ=રસ્તો.)

ભરતી (સં) પાણીનું ભરાવું (ભૃ= ભરવું+તિ=પણું) [illegible].

ઓટ=પાણીનું ઉતરી જવું.

ભરતીઓટ=દરીઆનું પાણી દિવસમાં બે વાર ચઢે છે, અને બે વાર ઉતરે છે. તેને ભરતીઓટ કહે છે

હાથ ભીડમાં હતો=પૈસાની તંગી હતી.

મુક્ત (સં) મુકાએલું: છુટું થએલું (મુચ=મૂકવું+ત=ભૂ કૃ પ્ર)

નિવારણ કરવું=મટાડવું.

પદાર્થવિજ્ઞાન=પદાર્થ સંબંધી વિશેષ ગુણો જેની અંદર બતાવેલા હોય છે તે શાસ્ત્ર જેમાં પદાર્થના ગુણોનું વિવેચન કરવાનું હોય છે તથા શીખવાનું હોય છે.

અસાધારણ=ઘણીજ, ઉંચ પ્રકારની

રાજતંત્રીઓ=રાજ ચલાવનાર પુરુષો (તંત્રી-તમ્ ધાતુ=ખેંચવું પરથી)

ટંકશાળ=ચલણી નાણું પાડવાની જગ્યા.

ખામોશ (ફા) ધીરજ

મહાસાગર (સં) મોટો સમુદ્ર (મહા+સાગર, સાગર રાજાના છોકરાઓએ યજ્ઞનો ઘોડો ખોળવા માટે ખોદો, માટે સાગર)

સત્યરૂપી સમુદ્ર=સત્ય એજ સમુદ્ર; સત્યનો ભંડાર

સંશોધન=ખોળ; તપાસ

પાઠ ૨૨.

બુદ્ધિસાગર=મોટી બુદ્ધિવાળો (બુદ્ધિ+સાગર=મોટી)=મોટી અક્કલવાળો; બુદ્ધિમાન; બુદ્ધિસાગર આ ઠેકાણે વિશેષનામ છે)

સંતતિ=છૈયાં છોકરાં (સમ=સારી રીતે+તનુ ધાતુ=ખેંચવુ પરથી તંતિ=વંશને ખેંચનાર અથવા આગળ ચલાવનાર)

નામ પ્રમાણે ગુણ હોવાથી અર્થાત્ નામ બુદ્ધિસાગર હતું તે પ્રમાણેજ તે મોટી અક્કલવાળો હોવાથી એટલે બુદ્ધિનો સમુદ્ર અથવા બુદ્ધિનો ખજાનો હોવાથી

દત્તકપુત્ર=કરી લીધેલો છોકરો

વિલંબ=વાર

પ્રાંત:કાળે=સવારમાં

રાત્રિ સમય=રાતનો વખત

ઘોર બોલતી સંભળાઇ=નસકોરાં બોલતાં સંભળાયાં મતલબ કે

ઉંધી ગયેલાં જણાયાં.

ખાતર (સ) માટે; વાસ્તે (ખન્-ધાતુ=ખોદવું પરથી ખાતર)

ભવની ભાવટ=જન્મની પીડા (ભવ ભૂત ધાતુ ઉપરથી)

ઉજમાળો=આનંદનો

વારસ=મુઆ પછી થનાર માલીક

બાધા=પ્રતિજ્ઞા

કોહી કરવી=કોટે બાઝવું

મસલત=ગોઠવણ

સામગ્રી=જોઇતી ચીજો

નૈવેદ=દેવને ધરાવવાનો ખોરાક

બહુ તન્તવો બલવન્તઃ=ઘણા તાંતણા બળવાન હોય છે, એ પ્રમાણે વાણીએ સ્ત્રીને કહ્યું. ભાવાર્થ એવો છે કે એમ કહીને તેણે વૈરીને સમજાવી કે એની આજુ બાજુ ખૂબ તાંતણા વીંટજે કારણ કે બહુ તન્તવો બલવન્તઃ

તદબીર=યુક્તિ

સ્વાધિન=તાબે

પાઠ ૨૩.

મૂળસ્થિતિ=અસલસ્વરૂપ (પાકેલી સ્થિતિમાં)

રૂપાંતર=રૂપમાં ફેરફાર(રૂપ+અંતર)

કમાવે છે=પકવે છે; તૈયાર કરે છે.

બહુધા=ઘણું કરીને

ગોજના=ઘડી કાઢેલો ખરડો

હથોટીવાળા=જેનો હાથ બેસી ગયેલો હોય તેવા; ચાલાક; ચપળ;

મનપર લે=ધારે; પોતાના મનને એ વાતમાં ખુંચવે.

પાઠ ૨૫.

વાસના=મનમાં રહેલી સૂક્ષ્મ ઇચ્છા

અંકુર=ફણગો

અનુકૂળ=લાયક (અનુ+કૂળ=કિનારો મળતું આવવું તે

પ્રબળ=જોરાવર (પ્ર+બળ)

ઇચ્છાશકિત=મન

મહાનશકિત=મોટી શકત (મહાન +શકિત)

જાદે=વધારે

મહા પ્રયાસ=મોટી મહેનત (મહા=મોટું+પ્ર=ઉપસર્ગ+યાસ. યા ધાતુ પરથી)

ઉપરાંત=વિશેષ

ઝાંઝવાનું જળ=મૃગજળ; કાલ્પનિક

જળ; ખારી જમીનમાં તાપને લીધે જણાય છે તે.

અગાધ (સં) ઘણી (અ=નહિ+ગાધ=છીછરૂં)=છીછરૂં નહિ તે.

લાગ=દાવ

પર્યંત=છેડા સુધી (પરિ+સુધી+અંત=છેડો)

જન કલ્યાણ=માણસોનું ભલું.

પ્રશંસા=વખાણ; તારીફ (પ્ર+શંસ્ ધાતુ)

અસહ્ય=સહન ન થઇ શકે એવું (અ+સહ્ય સંસ્કૃત સહ=સહન કરવું.)

સુમાર્ગ=સારો રસ્તો(સુ=સારો+માર્ગ)

પાઠ ૨૬.

સામ્રાજ્ય=મહારાજ્ય; બળવાન રાજ્ય.

ભવ્ય=ભપકાદાર

પુરોહિત=ગોર; રજવાડામાં આગળ પડતું કામકાજ કરનાર

નિરીક્ષા (સં.) બારીકીથી જોવું તે (નિર્+ઇક્ષ=જોવું.)

ભૂમિતિ=પૃથ્વીને માપવાની વિદ્યા (ભૂ=પૃથ્વી+મિતિમાં મા ધાતુ=માપવું.)

લેખનપદ્ધતિ=લખવાની રીત; લખવાની શૈલી.
(લિખ્ ધાતુ=લખવું.)

લહીઆ=લખનાર (સંસ્કૃત લેખક)

વિકરાળ=ભયંકર.

નિર્દય=દયા વગરના; ક્રૂર; ઘાતકી (નિર્=નહિ+દય=દયા)

આશુરી=સિરિઆ કે અસ્શારના વતનીઓ.

સૈનિક=લશ્કરમાં જવાવાળો (સૈન=લશ્કર+ઇક=વાળો)

ભૂમધ્ય=જુની દુનિયા એટલે એશિઆ, યુરોપ અને આફ્રિકાની વચ્ચે આવેલો. (ભૂ=પૃથ્વી+મધ્ય+વચ્ચે)=પૃથ્વીની વચ્ચે આવેલો

દરીઓ ખેડવો=દરીઆમાં લાંબી લાંબી મુસાફરી એટલે સફરો કરવી તે.

આરાધના (સં) ભજન; સ્તુતિ. (આ+રાધ્=પ્રસન્ન કરવું+અન+આ નારી જાતિનો પ્રત્યય.

સ્વતંત્ર (સં) મરજી મુજબ રાજ ચલાવનાર (સ્વ=પોતાનું+તંત્ર=રાજ)=જેને પોતાનુંજ રાજ છે. એવો.

ધીરપણું=મજબુતપણું.

શુરાતન=જોસ્સો; જવાંમર્દી

પાઠ ૨૭

વાયુપુત્ર=વાયુનો છોકરો; હનુમાન

બળિનિધાન=બહુ બળવાન (બળ+નિ+ધા=મુકવું બળ મુકેલું છે. એટલે રહેલું છે એવો પુરુષ) બળના સ્થાનરૂપ. બહુ બળવાનને માટે એ શબ્દ વપરાય છે.

રૂદ્રમાળ=મહાદેવનાં દહેરાંની હારની હાર છે એવું સ્થાન (રૂદ્ર=મહાદેવ+માળ=માળા; હારની હાર)

ઉપનામ=બીજું નામ; નાનું નામ (ઉપ=પાસે; નાનું; બીજું+નામ)

પરાક્રમ=સામર્થ્ય (પરા=ઉલટું+ક્રમ+ઓળંગવું) ઓળંગવાથી ઉલટું; નહિ ઓળંગાય એવું.

શત્રુના વાજાં આવી અહીંઆ ગગડશે=શત્રુઓ રૂદ્રમાળપર ચઢી આવશે. વાજાં ગગડવાનું કારણ લશ્કરને શૂરાતન ચઢાવવાનું છે.

ભસ્મ=રાખ

હનુમાન=વાંદર; દાઢીવાળો (હનુ=દાઢી+માન+વાળો)

આલસ્ય (સં) આળસ

દૈત્ય=રાક્ષસ; કશ્યપ પ્રજાપતિને દિતિ નામની સ્ત્રીથી થએલા પુત્રો

કાં=શા માટે

નિરધાર=નિશ્ચય. (નિર્ ઉપસર્ગ+ધા+સંસ્કૃત ધાતુ=ધારણ કરવું) નક્કી કરવું તે; નક્કીપણું.

મંત્રેશ્વર=સર્વ પ્રધાનોમાં મોટો (મંત્ર=વિચાર કરવો+ઇશ્વર=મોટો) વિચાર કરવામાં મોટો. વિચારકરવો એ કામ રજવાડામાં પ્રધાનોનુંજછે.

અનિત્ય (સં) હંમેશનું નહિ તે. (અ+નિત્ય=હંમેશ)

પૂર્ણિમા=જે તિથિએ માસ પુરો થાય તે તિથિ. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં હજુ પણ પુનમે મહીનો બદલાય છે (સંસ્કૃત પૌર્ણમાસી ઉપરથી પૂર્ણિમા)

કળાહીન=તેજ વગરનો(કળા=તેજ; પ્રકાશ+હીન=વગરનો,)

પ્રલય=મહાનાશ (પ્ર+લી ધાતુ પરથી લય=નાશ)

વિષ્ણુ=વ્યાપાક ઇશ્વર (વિષ્=વ્યાપવું +અણુ=કણ)=જે કણે કણમાં વ્યાપી રહેલો છે તે.

કામ=મોહ; સ્ત્રી પુરુષમાં પરસ્પર પ્રેમ ઉત્પન્ન કરાવી સંભોગ કરાવનારો દેવ.

પામર=ગરીબ; હલકા; ક્ષુદ્ર.

રાજપાટ=રાજની ગાદી (રાજ= પ્રકાશવું+પાટ=ગાદી)

દેવાલય=દહેરાં (દેવ+આલય=ઠેકાણું) દેવોને રહેવાની જગ્યા.

જ્ઞાનવાર્તા=જ્ઞાનની વાત; સમજવા યોગ્ય વાત (જ્ઞાન+વાર્તા)

આખરનો વિચાર=છેવટનો વિચાર

શીદ=શા માટે.

યાવચ્ચંદ્ર દિવકારૌ=જ્યાં સુધી ચંદ્ર સૂર્ય તપે ત્યાં સુધી (યાવત્=જ્યાં સુધી+ચંદ્ર+દિવાકર= સૂર્ય) ચંદ્ર અને દિવાકરનો સંસ્કૃત નિયમે દ્વંદ્વ સમાસ થઇ ચંદ્ર દિવા કરૌ થયલું છે, અને તેને યાવત્ અવ્યય લાગવાથી આખો સમાસ અવ્યયી ભાવ થઈ ગયેલો છે.)

કારમું=નવાઈ ઉપજાવે એવું.

શિલાદિત્ય=સૂર્ય જેને પત્થર આપેલો છે એવો (શિલા=પત્થર+ આદિત્ય=આદિતિના પુત્ર; સૂર્ય.

ઉદય પામી શૂન્યમાં મળ્યાં હશે= ચઢતીમાં આવી પડતી સ્થિતિએ પહોંચ્યાં હશે. (શૂન્ય=કાંઇ નહિ એવી સ્થિતિ=લય)

નિર્મૂળ=વંશજ વગરનો (નિ=ર્ નહિ+મૂળ=મૂળીઆં વગરનો. મૂળ હોય તો ઝાડ થાય)

સોલંકી=સૂર્યને આપવાની અંજલીમાંથી જે વીર પેદા થયો હોય તેના વંશજ. સોલંકી ચૌલુક્ય ઉપરથી ચનો શ થઇ સ થયો છે ચૌલુક્ય=ચુલુક્ય=અંજલી)

મૂર્તિકાર=પ્રતિમા બનાવનાર (મૂ·

ર્તિ=પ્રતિમા+સંસ્કૃત કૃધાતુપરથી કાર=કરનાર)=પ્રતિમાને કરનાર

સિદ્ધરાજ=જેણે સર્વ વાત સિદ્ધ કરેલી છે એવો રાજા (સિદ્ધ =નક્કી; પ્રાપ્ત) અત્રે સિદ્ધરાજ વિશેષ નામ છે.

આજ મારે ને કાલ તારે=આજ મારી આવી દશા છે તો કાલે તારી પણ એવી દશા થશે. (કારણ કે દૈવનું કારમું ચક્ર નિરંતર ફર્યા કરે છે; તડકો ને છાંયડો ફેરવ્યાયાજ કરે છે.)

પૃથ્વીપતિ=રાજા (પૃથ્વી=દેશ; જમીન=પતિ+ધણી)=દેશનો ધણી;

હલકી પણ સેવાને અર્થે મતલબ કે સેવા એ હલકી તો છેજ કારણ કે કહેલું છે, કે "ઉત્તમ ખેતી મધ્યમ વ્યાપાર, કનિષ્ટ (હલકી) ચાકરી. માટે ચાકરીને હલકી કહેલી છે. પણ આપની સેવા કરવી એ હલકું કામ નથી, કારણ મોટા મોટા રાજાઓના કુંવરો પણ આપના લશ્કરમાં રહેલા છે. નોકરી હલકી તો છેજ એ ઉપરથી પોતે નોકરીની, કિંમત સમજે છે; એમ બતાવે છે પણ મહારાજની સેવા એટલી બધી હલકી નથી માટે સેવા (નોકરી)ની માગણી કરે છે.

ક્ષત્રિવીર્ય=ક્ષત્રિપણું (ક્ષતિ+વીર્ય =બળ; તેજ)

આરસ=આરસપહાણના પત્થર

શાસ્ત્રભ્યાસ=શાસ્ત્રનું અધ્યયન (શાસ્ત્ર+અભ્યાસ)

ગ્રામ=ગામ

પ્રવાસ=મુસાફરી

ગણિકાગૃહ=ગણિકાનું ઘર: વેશ્યાનું ઘર (ગણિકા=નર્તકી+ગૃહ=ઘર)

ધામ=ઠેકાણાં

સંપત્તિ=દ્રવ્ય

પ્રાપ્તિ=પેદાસ

યુવાઋતુ=જુવાનીનો કાળ (યુવા= જુવાની+ઋતુ=કાળ)

અફળ=નિરર્થક (અ+ફળ)

જામે=થાય

અલાભ=ગેરલાભ (અ+લાભ)

ઉંબર=ઉંમરો; બારણાનો ઉમરો

ઋણુ=દેવું

વંશપરંપરા=પેઢીધરપેઢી; છોકરાંનાં છોકરાંને પહોંચે ત્યાં સુધી (વંશ+પરંપરા=હારનીહાર)

ઉપભોગ=ભોગવટો

બાળક તે બાળકજ દીસે છે મતલબ કે વ્યવહારમાં કઇ રીતે ફાયદો થાય છે, તે જેમ બાળક સમજી શકતું નથી; તેમ તું પણ બાળક હોવાથી સમજી શકતો નથી. અર્થાત્ તને વ્યવહારૂં જ્ઞાન નથી.

કૃપાનિધાન=મહેરબાનીના ઠેકાણાં રૂપ, મહેરબાનીનો ભંડાર

દૈવ=નસીબ

વિજયયાત્રા=વિજય મેળવવા માટે દેશે દેશ ફરવું તે.

વિરલા=કોઇ એક

વિખ્યાત=પ્રખ્યાત

દેશવટો=પરદેશમાં પ્રવાસ કર્યા કરવો તે

અધર્મ=અન્યાય; ધર્મ નહિ તે

ભંડારી=ભંડારનો ઉપરી; ત્રિજોરીનો ઉપરી. (સંસ્કૃત ભાણ્ડાગરા)

સુભટ=સારા યોદ્ધા (સુ=સારા+ભટ=યોદ્ધા)

નવલ ગ્રંથાવળી=નવલરામના બનાવેલા ગ્રંથોની આવલી (હાર); નવલરામની કવિતાઓનો સંગ્રહ કરેલો હોય એવું પુસ્તક (નવલ=નવલરામ+ગ્રંથ+આવળી=હાર)

સમજુતી—ચતુર પુરૂષ અને આરસના પત્થરને ભાર પ્રમાણે તોળીને વેચાય નહિ મતલબ કે બીજી વસ્તુઓની કિંમત જેમ વજન પરથી નક્કી કરાય છે, તેમ આ બે વસ્તુનો કિંમત કરાય નહિ. માણુસ શરીરે દુબળો હોય પણ અટંકી હોય, આરસનો કકડો નાનો હોય પણ તે એકજ હોય, આવી રીતે હોવાથી ઉપરની કડી કહેલી છે જેમ જેમ તે દૂર બીજે દેશ જાય છે, તેમ તેમ વધારે મૂલ આવે છે. મતલબ કે કોઇ માણુસ પોતાના દેશમાં ઘણી પ્રખ્યાતિ પામતોજ નથી પીર પોતાના વતનમાં પૂજાતોજ નથી. ઇત્યાદિ.

શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો, વિદ્વાનોનો ઘણો સમાગમ રાખવો, ગામે ગામ મુસફરી કરવી, રાજાની સભામાં બેસવું ગણિકાને ઘેર જવું, એ પાંચે લક્ષણ ચતુરાઇનાં ધામ (ઠેકાણાં) છે. અર્થાત્ મનુષ્યે ચતુરાઇ મેળવવાનાં સ્થળ પણ એજ છે.

જે માણસે મુસાફરી કરીને પૈસાની પ્રાપ્તિ કરી નહિ, તે માણસના જુવાનપણાને ધિક્કાર છે; ફરી કદાપિ પ્રાપ્ત ન થાય એવો તેનો જુવાનીનો વખત નકામો ગયો.

જે માણસ ગામમાં પોતાનો ઉમેરો જાણીને બેસી રહે, તો ત્રણ ગેરલાભ થાય. ૧) લુગડાં ફાટે. ૨) દેવું વધે. ૩) કદાપિ તેને આબરૂ મળેજ નહિ.

પાઠ ૨૯.

ધાટ=ઓવારો.

વીર=બહાદુર

વિધવા=ધણી વગરની; રાંડેલી (વિ=નથી+ધવ=ધણી.)=જેનો ધણી નથી તે.

રાજ્યસત્ત=રાજ્યની લગામ (રાજ્ય+સત્તા=હુકમત; લગામ)

પ્રતિષ્ઠા=આબરૂ.

વિઘ્ન=હરકત; અડચણ.

ઉપદેશ=બોધ.

મર્મ=ગુપ્ત વાત.

ફળી ગઇ=જાગી ગઇ.

રાજ્યાસન=રાજગાદી (રાજ્ય+આસન.)

સેનાધિપતિ=લશ્કરનો ઉપરી (સેના=લશ્કર+અધિ=મોટા=પતિ=ધણી)

સ્તંભ=(સં) થાંભલો.

ઉલ્ટી=ઓછી

સત્તાલોભી=સત્તાનો લોભ કરનાર; મારૂંજ બધે ચલણ થાય એવું ઇચ્છનાર

ઉછાંછળો=ઉદ્ધત; વગર વિચાર્યું કામ કરનાર

પ્રત્યક્ષ=ખુલ્લું; દેખીતું (પ્રતિ=સામું+અક્ષ=આંખ)

દરમિઆન=મુદતમાં
એકનિષ્ટા=સાચો ભાવ
અવકાશ=વખત
રાજકીય=રાજ સંબંધી
પરરાજ્ય=બીજાનાં રાજ્ય
કારકિર્દી=અમલ
નિષ્ફળ=નકામી (નિષ્+ફળ=ફાયદો)
દાનકીર્તિ=દાન આપવાની આબરૂ; તેના જેવું દાન આપનાર કોઇ નહોતું એવી આબરૂ
દેવલોક પામી=ગુજરી ગઇ
નિરભિમાની=અહંકર વગરની નિર્+અભિમાન+ઇ)

પાઠ ૩૦

બો=બીક (સંસ્કૃત ભય)
વળાવો=રક્ષણ માટે લીધેલો માણસ; ચોકીદાર
કર (સં) વેરો; મહેસુલ; સંરક્ષણનું ભાડું
પ્રાપ્ત=મળતાર; પેદાસ
કંગાળ=પૈસા વગરના; ગરીબ.
સંરક્ષણ (સં) સારી રીતે સંભાળ રાખવી તે. (સમ્=સારી રીતે=રક્ષ=રક્ષણ કરવું+અન)
દશા=હાલ; સ્થિતિ
જામેલો=ફેલાયલો
જાનમાલ (ફા) જીવ અને માલ (જાન=જીવ+માલ)
ગુનેગાર (ફા) ગુના કરનાર (સંસ્કૃત અપરાધી)
ન્યાયાધીશ (સં) ઇનસાફ કરનાર અધિકારી (ન્યાય+અધીશ=ધણી; ઉપરી)
અદાલત (ફા) કચેરી; ઇનસાફ કરવાની જગ્યા
અપરાધી (સં) ગુનેગાર
તુરંગ (પો) બંદીખાનું; કેદીઓને રાખવાની જગ્યા. સંસ્કૃત કારાગૃહ. ઇંગ્રેજીમાં જેલ)
પગાર (પો) મહેનત બદલ દર મહિને કે અમુક મુદતે જે મળે છે તે
નેસ્તી=મોદી; સીધું વેચનાર
ભાડું=કોઇ પણ જગા કે પદાર્થ વાપરવાનો બદલો
મ્યુનિસિપાલીટી=શહેર સુધરાઇ ખાતું

સલામતી (આ) ખુશી હાલત;
હિસ્સો (આ) ભાગ
નિંદા પાત્ર=અદબોધ કરવા લાયક
આડકતરા કર=ઘી, ખાંડ, મીઠું, કાપડ વગેરે ખાવા પીવાના અને ઓઢવા પહેરવાના કોઇ કોઇ પદાર્થોપર વેપારી પાસે જે કર લેવામાં આવે છે તે
ઘરાક=સોદો ખરીદનાર (સંસ્કૃત ગ્રાહક)
વાસ્તવિક=ખરેખરી

સવાલ—કર એટલે શું ? કર આપવાની જરૂર છે કે નહિ જો હોય તો તેના કારણ સમજાવો. કર આપવામાં આપણે લુચ્ચાઇ કરીએ તો તેથી બીજાને નુકસાન થાય કે નહિ તે સવિસ્તર સમજાવો. કરના કેટલા પ્રકાર છે ને તે કયા કયા ? સીધા કર અને આડકતરા કર શું તે સમજાવો.

પાઠ ૩૧.

લાભકર્તા=ફાયદો કરનાર (લાભ+કર્તા=કરનાર)
ઘેન=ખુમારી
અલૌકિક=પરલૌકિક; દેવતાઇ (અ+લૌકિક=લોક સંબંધી નહિ તે)
સેવવા=વાપરવા
દુર્વ્યસન=નઠારી ટેવ (દુર્=નઠારૂં+વ્યસન=સંકટ; ટેવ)
બહુ ચઢે છે=બહુ કેફ આવે છે.
ગાંડાઇ=મુર્ખાઇ
ફળદ્રુપ=રસાળ
સ્થાનિક વપરાશ=આપણા દેશના વપરાશને માટે (સ્થાન+ઇક=રહેવાનાં ઠેકાણાં સંબંધી)
બંધાણ=બંધારણ; ટેવ
સંઘરી=એકઠા કરી
આહાર=ખોરાક; ખાવાનું
કસુંબો=અફીણનું પાણી
પ્રતિજ્ઞા=બાધા; પણ
મદ્ય=દારૂ

સવાલ—મુખ્ય કેફી પદાર્થો ગણાવો. ભાંગ અને ગાંજો શે-માંથી થાય છે ? ભાંગ અને ગાંજો એ બેમાં વધારે કેફી વસ્તુ કઈ ? તાડનાં ઝાડ કયા પ્રદેશમાં થાય છે ? સૌથી વધારે તાડનાં ઝાડ કયાં થાય છે ? ગુજરાતમાં તાડનાં ઝાડ કયાં વધારે થાય છે ? ખસખસના છોડની વાવણી કયાં કયાં થાય છે ? ખસખસના છોડ કેટલી જાતનાં થાય છે ? અફીણનો ઉપયોગ કયા લોકો વધારે કરે છે ? અફીણમાં કયા કયા ગુણ છે ? દારૂ કઈ કઈ વસ્તુમાંથી બનાવે છે ? અફીણ તથા દારૂનો દવામાં શી રીતે ઉપયોગ થાય છે ? દારૂ પીવાથી શું શું નુકસાન થાય છે ?

પાઠ ૩૩.

આદિકવિ=શરૂઆતનો કવિ; પ્રથમ કવિ (કવિમાં કવ્ ધાતુ=કહેવું)

વૈદિક=વેદને માનનાર; વેદ પ્રમાણે વર્તન કરનાર. (વેદ+ઈક)

મુસદ્દી=રીતસર લેખ લખનાર

વર્ષૈક=આશરે વર્ષ (વર્ષ+એક)

ઉર્ફે (ફા) અથવા

વિવાહ=લગ્ન (વિ=વિશેષે કરીને વહ્ધાતુ વહેવું અથવા લઈ જ-વું)

લત=ટેવ; બુરી ટેવ

તાન=લહે.

ભારે પડયું=અઘરૂં પડયું.

આવેશ=જુસ્સો

અખાડો=પડયા પાથર્યા રહેવાનું હંમેશનું રહેઠાણ

સીમંત=અગ્રણી

ચિત્તભેદક=ચિત્તને વેધે એવાં; હૃ-દય દ્રાવક (ચિત્ત=મન+વેધક સંસ્કૃત વેધ ધાતુ=વેદવું તે)

ચિત્ર=સુંદર બ્યાન, તસ્વીર

હરિકીર્તન=ઈશ્વરનું ભજન

નિરંજન=જોઈ શકાય નહિ એવો; તેજોમય.

નિરાકાર=આકાર રહિત; સર્વાકાર; બ્રહ્મ (નિર્=નહિ+આકાર=ઘાટ; ડોળ)

અખિલ=આખા
બ્રહ્માંડ=ચૌદે ભુવન; ઇંડાકારનું વિશ્વ (બ્રહ્મ=ઇશ્વર+અંડ=ઇંડું)
હૃદયની અમર કવિતા=જેમાં ઉંચો ભાવ હોય એવી ખરા રસથી લખાયલી; કવિતા લાંબા વખત સુધી જેની અસર પહોંચે એવી કવિતા.

પાઠ ૩૪.

ગ્રીક=ગ્રાંસ દેશના વતની
મીસરી=મીસર દેશના વતની
વર્ણ=રંગ
ચિત્રલેખન પદ્ધતિ=ચિત્રવડે લખવાની પદ્ધાત.
હોમરનું કાવ્ય=ઇલિયડ
સ્વસ્થતા=સલાહ શાંતિ
થાળે પડયો=ઠાર પડયો; ઠેકાણે પડયે,
પરાજય=હાર (પરા=ઉલટું+જય=જીત જયમાં જી ધાતુ=જીતવું) જીતવાથી ઉલટું; હારવું તે.
છસેં સ્પાર્ટનોએ કરેલી લડાઈ તે થર્માપિલિ નામે ઓળખાય છે.
વકતૃત્વ=ભાષણ કરવાની શક્તિ.
તત્ત્વજ્ઞાન=તત્ત્વ સંબંધી જ્ઞાન. ફિલસુફી.

એક સત્તાક=ફકત એકજ માણસના હાથમાં બધી સત્તા હોય તે
તત્ત્વ=મૂળ; સાર
કાળાંતરે=વખત જતાં=(કાળ=વખત+અંતરે) વખતના અંતરે
ખુશકી=જમીનનો રસ્તો; પગવાટ
સર્વોપરી=બધાના ઉપરી(સર્વ+ઉપરી)

પાઠ ૩૫.

પ્રસન્ન=ખુશ
વદન=મોં (વદ્=બોલવું+અન ક્રિયા વાચક પ્રત્યય) બોલવાની ક્રિયા જે વડે થાય છે તે.
અનુકંપા (સં) કોઇને કાંઇ દુ:ખ થાય તો બીજો ધ્રૂજે (દીલગીર થાય) તે; દયા. (અનુ=પાછળ+કંપ=ધ્રૂજવું) પાછળ ધ્રૂજવું તે.
અન્યોઅન્યાશ્રય=એક બીજાને મદદ આપવી તે અન્યોઅન્ય=એક બીજાને+આશ્રય=મદદ)
વખત આવે ધૂળનો પણ ખપ પડે=સમયપર ધૂળ જે ઘણી નજીવી છે તેનો પણ ખપ પડે છે. મતલબ કે વખતે નજીવી

વસ્તુનો પણ ખપ પડે છે માટે કોઇનો અનાદર કરવો નહિ
વસુધા=રત્નોને ધારણ કરનાર; પૃથ્વી (વસુ=રત્ન+ધા=ધારણ કરવું)
અપશબ્દ=નઠારા બોલ; બિભત્સ શબ્દ (અપ=ખરાબ+શબ્દ=બોલ)
આદરવો=શરૂ કરવો (આ+દૃ ધાતુ=શરૂ કરવું)
ખલેલ=હરકત
વાહન=લઇ જનાર (વહ ધાતુ=વહેવું)

પાઠ ૩૭.

ચમત્કારિક=આશ્ચર્યજનક (ચમત્કાર=નવાઇ+ઇક=વાળા)
આધ્યાત્મિક=આત્મા+સંબંધી (અધિ+આત્મા+ઇક)
પ્રાકૃતિક=કુદરતી પદાર્થો; ભૌતિક પદાર્થો (પ્રકૃતિ=મૂળ; કુદરતી+ઇક=વાળો)
ઐહિક=આ લોક સંબંધી (ઇહ=આ+ઇક=સંબંધી)
અર્વાચીન=હાલના વખતનો; હમણાંનો; પ્રાચીનથી ઉલટું
બલિહારી=બોલબાલા
ગાર્ડ (અં) તપાસ રાખનાર; એ ગાડીના છેલ્લા ડબામાં રહે છે-
ડ્રાઇવર (અં) ગાડી ચલાવનાર
સુક્ષ્મ=ઝીણી; પાતળી
યંત્રદ્વારા=યંત્ર મારફત
વાસ્તવિક=(વસ્તુ+ઇક) ખરી; વસ્તુ હોય તેવી; યથાસ્થિત રૂપ
સાંકેતિક=છુપાં; સંકેત કરી રાખેલાં (સંકેત=છુપીવાત+ઇક) છુપી વાત; ગોઠવણ કરી રાખેલાં
સાક્ષાત=પ્રત્યક્ષ
સ્વર સંવાહક=અવાજને સારી રીતે લઇ જનાર (સ્વર=અવાજ+સં=સારી રીતે+વાહક=લઇ જનાર)
સ્વરસાધક=સ્વરને ધારણ કરનાર; સ્વરગ્રાહક
મુરત (અ) છબી; તસ્વીર
અસ્પષ્ટ=અચોકસ (અ+સ્પષ્ટ=ચોકસ)
લઢણ=ટેવ; આદત
ચેષ્ટા=મશકરી; મજાક
ધ્વનિ=અવાજ
અદ્ભુત=આશ્ચર્યકારક

પાઠ ૩૮.

સરસ્વતી મંદિર=વિદ્યાનું રહેઠાણ.
(સરસ્વતી=વિદ્યા+મંદિર=ઘર)
પ્રચાર=ફેલાવો

જીજ્ઞાસુ=નવું જાણવાની ઇચ્છાવાળાં
મેદની=ઠઠ; ભીડ
રસિક=રસજ્ઞ; રસને જાણનાર
કદરૂપો=બેડોળ; બદશીકલ
પરિચય=સંબંધ; ઓળખાણ; પિછાણ.

શૈલી=બોલવા લખવાની ઢબ
અધ્યયન=અભ્યાસ; ભણવું
ઉત્કંઠા=પ્રબળ ઇચ્છા; હોંસ.
વિરોધ=અસંબંધ; અણબનાવ
પંથ=રસ્તો

શંકાશીલ=સંદેહ ઉઠાવ્યા કરે એવા
ઇશ્વર પ્રેરણાથી=ઇશ્વરના ગુપ્ત સંદેશાથી; ઇશ્વરની ગુપ્ત ઇચ્છાથી

વિલંબ=વાર; ઢીલ; ખોટી.
પ્રતિપાદન=સ્થાપન

ઉલ્લંઘન=ઓળંગવું તે (ઉદ્+લંઘ=ઓળંગવું+અન)

પાઠ ૩૯.

આપ સમાન બળ નહિ=આપણા કામમાં આપણું પોતાનું બળ જેટલું કરી શકે છે તેટલું બીજાનું બળ કરી શકતું નથી. કારણ કે આપણા કામની કાળજી આપણા જેટલી બીજાને હોતી નથી.

પારકી આશ સદા નિરાશ=આપણા કામનો બીજાપર ભરોસો રાખવાથી હંમેશાં નાઉમેદ થવાય છે.

નસીબ=પ્રારબ્ધ; ભાવી
સ્વાર્થ=પોતાનો અર્થ (સ્વ=પોતાનો+અર્થ=મતલબ)=પોતાનીજ મતલબ.

ભોળાં=ફિક્કાં; વિત્ત વગરનાં
પ્રવીણ=હોશિયાર; માહીતગાર
અર્થ સરે છે=કામ થાય છે (અર્થ=કામ)
શ્રમ વિના પ્રારબ્ધ લુલું છે=મહેનત વગર નસીબ કંઇ પણ કરી શકતું નથી. માટે હંમેશાં

મહેનત કરવી ને પછી ફળ આ-
પવાનું કામ નસીબને સોંપવું.
સંધિ=સમો.
સિદ્ધિ=પાર પડવું તે; પોતાના કામમાં
ફતેહ મેળવવી તે.
કહેણી તેવી રહેણી=કહેવું તે પ્રમા-
ણે ચાલવું.
બંધન=અટકાવ.

નામરદ રડે મામને ને મરદ રડે નામને અર્થાત્ નામરદ હોય તે પૈસાને રડે એટલે હાય હાય કરે કે વખતે મારી પાસેથી પૈસો જતો રહેશે એમ ધારે, પણ મરદ તો નામનેજ રડે છે એટલે નામને માટેજ મથે છે, તેને તો ગમે તેટલો પૈસો જાય પણ નામના (કીર્તિ) થવી જોઇએ એવીજ ઇચ્છા હોય છે.

નામ રહંતાં ઠક્કરો, નાણાં નવ રહંત; કીર્તિ તણાં જે કોટડાં, તે પાડયાં નવ પડંત=હે ઠાકોર, નામ (કીર્તિ) અમર રહે છે, નાણાં હંમેશાં રહેતાં નથી, કીર્તિ રૂપી જે કોટડાં છે તે પાડેલાં કદી પણ પડતાં નથી; બીજું સર્વ પડી જાય છે, મતલબ કે નાશ પામે છે.

આગ્રહ (સં) મનમાં આવ્યું તે
કરવુંજ કરવું એવી જે મનની
વૃત્તિ તે. (આ+ગ્રહ=પકડવું)
ઉત્સાહ (સં) ઉમંગ (ઉત્+સહ
=ખમવું)
કર્મકુશળતા=કામ કરવામાં હોશિ-
યારી.

સવાલ—સદ્‌ગુણ અને શક્તિ શાથી વધે છે ? આપણામાં ચાલતી કહેવતોમાંની કઇ બે કહેવતોને અનેક રીતે સમજાવી અને તે પ્રમાણે ચાલવું ? નસીબને માનવાથી શા શા ગેરલાભ થાય છે ? પારકાની આશા રાખવાથી શું શું નુકસાન થાય છે ? આપ બળના વિચારથી શા શા લાભ થાય છે ? બીજી કઇ વાત યાદ રાખવી ? કોઇ પણ કામ કરવામાં કયા બે ગુણો કામે લગાડીએ તો તે કામ

કરવામાં હોશિયારી આવે અને જશ મળે ? શ્રમ વિના પ્રારબ્ધ લુલું છે એટલે શું ? ત્રીજી કઇ વાત યાદ રાખવી ? કામ કર્યું હોય છતાં મહેનત ફોકટ કયારે જાય ? ચોથી કઇ વાત યાદ રાખવી ? મોટું કામ માથે લેવાની વૃત્તિ રાખવાથી આપણામાં કયા કયા સદ્‌ગુણો આવે છે ? પાંચમી વાત કઇ યાદ રાખવી ? સત્ય અને પ્રમાણિકપણાનો ગુણ ગ્રહણ કરીએ તો શો લાભ થાય ? છઠ્ઠી વાત કઇ યાદ રાખવી ? કહેણી તેવી રહેણી રાખવાથી આપણને શો લાભ થાય છે ? સાતમી કઇ વાત ધ્યાનમાં રાખવી ? બાપદાદાનો ધંધો કરવો કે બીજો કોઇ કરવો ? આઠમી કઇ વાત ધ્યાનમાં રાખવી ? નવમી કઇ વાત યાદ રાખવી ? સ્વભાવ ગુણ કેળવવા માટે કઇ નવ બાબતો યાદ રાખવી ? અને તે પ્રમાણે વર્તવું ? કઈ ઇચ્છા ઉદ્યમને ઉત્તેજન આપનાર છે ? નામ (કીર્તિ) ને માટે કહેવત કહો. આપણી સ્થિતિ શું શું કરવાથી પુરેપૂરી સુધરશે ?

સાર—આ પાઠ ઘણોજ અગત્યનો છે માટે એમાં કહેલી બાબતો ખુબ મનન કરવી ને તે પ્રમાણે વર્તવું.

પાઠ ૪૧.

તાજમહેલ=મુમતાઝમહલ બેગમના નામથી શાહજહાંએ આગ્રામાં બંધાવેલો મહેલ.

પ્રવેશ=દાખલ

કુરાન=મુસલમાનનું ધર્મ પુસ્તક

ભવ્ય=ભપકાદાર

વિશાળ=વિસ્તારવાળી

નીસરણી=સીડી (નિઃ=નીચે+સૃ=સરવું) નીચે સરવાનું સાધન

સંગેમરમર=એક જાતનો પત્થર

હોજ=પાણીની ટાંકી; નાનકડું તળાવ

રોકનદાર=ઘાટદાર

દોષ રહિત=ખો[illegible]ર (દોષ=ખો:+રહિત=વગરનું (રહિત))

સંપૂર્ણપણું=પુરેપુરાપણું (સં+ પૂર્ણ+પણું)
સમર્થ=શકિતવાળા; ભારે
અવર્ણનીય=વર્ણન ન થઇ શકે એવો
તબક=માળ
સૌંદર્ય=શોભા; ખુબસુરતી
અત્યુત્તમ=ઘણોજ સુંદર (અતિ=ઘણો+ઉત્તમ=શ્રેષ્ઠતા વાચક પ્રત્યય)
વિસ્મય=આશ્ચર્ય; નવાઇ
સુવર્ણમય=સોનારૂપ; સોનાથી પૂર્ણ સુવર્ણ=સોનું+મય=ભરેલો) સોનાથી ભરેલો
સંસ્કાર=છાપ; અસર
એકાગ્ર=એકત્ર
શ્વેત=સફેદ; ધોળો
સર્વત્ર=બધે
ભિન્નતા=જુદાપણું (ભિન્ન=જુદું+તા)
તલ્લીન=એકતાર (તત્=તે લી ધાતુ લય પામવું) મળી જવું તે
પ્રતિક્ષણે (સં) દરેક પળે (પ્રતિ=દરેક+ક્ષણે=પળે)
રણુઝુંક=સુશોભિત
હિમમય=બરફથી ભરેલાં (હિમ=બરફ+મય=ભરેલું)
વિહાર=સહેલ; મોજ
અવર્ણ્યજ=વર્ણન ન થઇ શકે એવો
મુકતા=મોતી
દિગ સ્તબ્ધ; સડક
અર્જમંદબાનુ=શાહજહાંનની બેગમનું નામ છે,
અગાધ=ઘણોજ
ટીકા=વિસ્તારીને ગુણ દોષ દેખાડવા
દ્વારપ્રદેશ=બારણાવાળો ભાગ (દ્વાર=બારણું)
પ્રાસાદ=મહેલ

પાઠ ૪૨.

નેસ્તી=મોદી; પરચુરણ સીધુ વેચનાર
ગુમાસ્તાગીરી (ફા) વાણોતરપણું
વિપત્તિ=દુ:ખ; સંકટ
આવક=પેદાશ

કરકસર બીજો ભાઇ છે, મતલબ કે એક સગો ભાઇ, બીજો ભાઇ કરકસર, ત્રીજો ભાઇ ત્રેવડ, અર્થાત્, બીજા ભાઇથી જે ફાયદો થાય છે તેટલો ફાયદો કરકસર (યોગ્ય ખરચ)થી થાય છે.

સાહુકાર=નાણાવટી; સરાફ. (સંસ્કૃત સાધુકારઃ=સાધુ=સારૂં=કાર=કરનાર)સારાં કામ કરનાર; ભલા માણસ

સેવિંગ્સ બેંક (અં) બચાવેલાં નાણાં મૂકવાની પેઢી

વ્યાજ=રૂપીઆનું ભાડું

સામાદસ્કત=સહી કરી આપવી સામું લખી આપવું તે.

વાણોતર=ગુમાસ્તો

સહીસલામત=સુખરૂપ

અનિશ્ચિત (સં.) નિશ્ચય વગરનું; અચોકસ (અ=નહિ+નિસ+બહાર+ચિ=એકઠું કરવું+ઇત)

મુદ્દલ=વ્યાજે મૂકેલી રકમ

સંભવ=આશા

પાઠ ૪૩.

ટપ્પો=રસ્તો કાપતાં જેટલે જેટલે અંતરે વિસામો લેવાનો હોય તેટલો તેટલો અકેકો ભાગ

દુનીઆ જેટલોજ પૈસાનો ખપ હતો અર્થાત્ જેમ પરણે નહિ તો વંશ જાય એવું હતું, તેમ પૈસા વગર પરણવાનું બને તેમ નહોતું. બંનેની સરખી જરૂર હતી.

પેસેંજર (અં) મુસાફરી કરનાર

દાઝ=બીજાનું દુઃખ દેખી થતો બળાપો; દયા.

વાગ્બાણ=વાણીરૂપી બાણ (વાગ્=વાણી+બાણ=શર)

ગાંધીઆટું=ગાંધીનો ધંધો.

ઉદ્ગાર (સં) જોરસાથી જાણ કરનાર શબ્દ (ઉદ્=ઉંચું+ગદ્=અવાજ કરવો)

જીજ્ઞાસા=જાણવાની ઇચ્છા

અખત્યાર (સં) કામ કરવા સંબંધી મળેલી સત્તા; અધિકાર.

શીરસ્તદાર=રીત રિવાજથી જાણીતો (શીરસ્તા=રીત રિવાજ+દાર=વાળો)

પાઠ ૪૫.

અતિવૃષ્ટિ (સં) ઘણો વરસાદ (અતિ=ઘણો+વૃષ્ટિ=વરસાદ)

અનાવૃષ્ટિ(સં)મુદલ વરસાદ નહિ તે

મૂષક (સં) ઉંદર.

શલભ (સં) તીડ

શુક (સ) પોપટ.
અનિષ્ટ (સં) અપ્રિય.
ભરચક=પુષ્કળ.
હૃદયવેધક=હૃદય પાણી પાણી થાય એવા.
અણીને વખતે=જરૂરી પ્રસંગે.
દુકાળ=અનાજ પાણી ન મળે એવો વખત (દુઃ=નઠારો+કાળ=વખત)=નઠારો વખત.
તગાવી=સરકારે ખેડુતને ઉછીના નાણાં આપવા તે.

સવાલ—સંસ્કૃત વિદ્વાનોએ કઇ છ આપત્તિઓ વર્ણવી છે? છ આપત્તિમાં સૌથી વધારે નુકસાન કરનાર આપત્તિ કઈ? હિંદુસ્તાનના કયા કયા ભાગમાં દુકાળ જવલ્લેજ પડે છે? આપણા દેશમાં કયા કયા સનમાં અને કયા કયા મોટા દુકાળ પડયા હતા અને તેથી કેટલું નુકસાન થયું હતું? આખા ભરતખંડમાં કયા સનમાં દુકાળ પડયો હતો? ગુજરાતમાં બસેં વર્ષમાં કેટલા દુકાળ પડ્યા અને તેમાં મોટા કયા કયા સનમાં પડયા હતા? એ મોટા દુકાળ વિષે શું ઇતિહાસ મળી આવે છે?

પાઠ ૪૬.

આહાર વિહાર=ખાવું પીવું અને ફરવું હરવું (આહાર=ખાવું+વિહાર=ફરવું હરવું)
દીર્ઘદૃષ્ટિ=લાંબી નજર (દીર્ઘ=લાંબી+દૃષ્ટિ=નજર)
અગમચેતી = આગળથી જાણી જવું તે.

પાઠ ૪૭.

દ્વીપકલ્પ=જેની ત્રણ બાજુએ પાણી અને એક બાજુ જમીન હોય તે. (દ્વીપ=બેટ દ્વિ=બે+અપ પાણી અપનો ઇપ્ થાય છે તેથી દ્વીપ+કલ્પ=લગભગ) લગભગ બેટ કારણ કે ત્રણ બાજુએ પાણી અને એક બાજુએ જમીન હોવાથી

પ્રાબલ્ય=જોર (પ્રબલ ઉપરથી)
જામદારખાનું=ત્રિજોરી
ઉગ્ર=ગુસ્સાવાળા
વિગ્રહ=લડાઇ (વિ+ગ્રહ ધાતુ)
જમીન દોસ્ત કર્યું (ફા) પાયમાલ કર્યું; ધૂળમાં મેળવી દીધું; નાશ કર્યો.
વાસ્તવિક=ખરેખરો.
સ્મૃતિકારો=કાયદા બાંધનાર (સ્મૃતિ યાદદાસ્ત; ધર્મના નિયમનું પુસ્તક+કારો=કરનાર)
સાંપ્રત=આધુનિક; હાલ

પાઠ ૪૯.

પ્રાણિમાત્ર=સર્વ પ્રાણી
પરાયણ=સાથે વળગી રહેલું એવું; સંબંધી; વિષે (પરા+ઇ+અન)
નિર્ગમન=ગાળવું (નિર્+ગમ્ ધાતુ =જવું)
આરોગ્યાલય=તન્દુરસ્તી મેળવવાનું ઠેકાણું (આરોગ્ય=તંદુરસ્તી+આલય=ઠેકાણું)
તાલીમ=કેળવણી
વૃત્તાંત=અથ ઇતિ ખરી હકીકત (વૃત્ત=બનેલો બનાવ+અંત=છેડો) છેડા સુધી બનેલો બનાવ
ભગીરથ પ્રયત્ન=મોટો પ્રયત્ન (ભગીરથ કહેવાનું કારણ. પૂર્વે સગર રાજાના દશહજાર પુત્રો કપિલ ઋષિના શ્રાપથી બળી ગએલા તેમનો ઉદ્ધાર કરવા માટે તેના પૌત્ર ભગીરથ રાજાએ દશ હજાર વર્ષ સુધી ગંગાનું, તેટલાજ વર્ષ સુધી મહાદેવનુ ઇત્યાદિ ઉગ્ર તપ કર્યું હતું તેથી પછી હંમેશ કહેવાનો રિવાજ પડ્યો કે ભગીરથ=મોટું; મહાન)
અનિષ્ટ=ઇચ્છેલું નહિ તે (અન્ =નહિ+ઇષ્ટ=ઇચ્છેલું ઇષ ધાતુનો ભૂત કૃદંત ઇષ્ટ)
વિરામ=આરામ
ઉન્નતિ=ચઢતી (ઉદ્+ઉંચે+નત્ નમવું ઉપરથી)=ઉંચે ચઢવું તે

પાઠ ૫૦.

જાટ=ભરતપુરના રાજકર્તાઓના વંશજ
પ્રબળ=ઝળકતી

નિર્મૂળ=સદંતર નાશ (નિર્=નહિ +મૂળ)=મૂળ નહિ તે

સહસ્રો=હજારો

પરોક્ષ=છાની રીતે

મુક્ત=છુટા થએલા

નિમિત્તે=બહાને

માતબર=જોરાવર; પૈસાદાર

તક=દાવ

પ્રશંસા=વખાણ (પ્ર+શંસ્ ધાતુ=વખાણવું)

કાલી=ભયંકર દેવી

આરાધતા=પ્રસન્ન કરતા (આ+રાધ=પ્રસન્ન કરવું)

ધર્માંધ=ધર્મને માટે આંધળા (ધર્મ +અંધ)

પાઠ ૫૨.

મનવાર=લડાઇના વહાણ

અખતરા=પ્રયોગ; અજમાયશ

ખુશકી=જમીનપરની

સુરંગ=કિલ્લો તોડવા માટે જમીનની અંદર દારૂ ભરી બનાવવામાં આવે છે તે.

અરમાર=દરિઆઇ લડાઇનું મોટું વહાણ

ડોલ=વહાણનો આગલો ભાગ

શસ્ત્રો=ફેંકીને મારવાનાં ઓજાર

હેરત=આશ્ચર્ય

આચાર્ય=ગુરુ

શસ્ત્રવૈદ=વાઢકાપ કરનાર વૈદ; સર્જન

અજ્ઞાત=નહિ જાણવામાં હોય—જાણી શકાય તેવી વસ્તુને બતાવનાર

પ્રયાસ=મહેનત

વિકટ=અઘરૂં; મુશ્કેલ

પાઠ ૫૪.

સ્વરૂપ=ખરૂં રૂપ

વિચિત્રતા=નવાઇ

મુસારો=પગાર

સ્પર્ધા=હરિફાઇ

સાહસિક=હિંમત ચલાવી ઉનંગથી કામ કરનાર

પાઠ પ૬.

મંત્ર=કાર્ય સિદ્ધ થાય એવું ગુપ્ત વાક્ય
ગોત્ર=વંશનો મૂળ પુરુષ જે ઋષિ તે
ગોધન=ગાય બળદરૂપી ધન
સત્વર=જલદી
એકત્ર=એકઠી
અંશે=ભાગે
સંબંધ=સહવાસ; સમાગમ
ઘાટ=શિકલ
નિર્વાહ=ગુજરાન
જુઆંગ=પતુઆ: પાંદડાં પહેરનાર અનાર્ય જાત
ઢોરઢાંકર=ઢોર વગેરે
બળિદાન=ભોગ આપવો તે
ચરથરાટ=કંપારી
ભૂત=મરતી વેળા મરનારનું મન કશામાં રહી ગયાથી મરી ગયા પછી તેના જીવની સ્થિતિ જે રૂપે થએલી મનાય છે તે. ભૂત, પ્રેત, પિશાચ વૈતાલ વિગેરે
ખેતરપાળ=ગામને પાદરે જે દેવ તે
કાકાબળીઆ=શીતળા

સવાલ-અનાર્યોનીમુખ્ય કેટલી જાતો અને તે કઇ કઇ? મૂળ વતની અનાર્યોની જાતો ગણાવો, અને તેઓ હાલ કયાં કયાં રહે છે તે કહો. જુઆંગ પલિઆર, મંદાવર, નેર અને કાંધ લોકો વિષે જાણવા જેવી વાત કહો.

પાઠ પ૭.

સ્મૃતિ=પાછળથી યાદ કરીને લખાએલાં ધર્મ ગ્રંથો
કાળક્રમે=વખત જતાં
સાદી સ્થિતિ=સાદાઇ
જરૂરિઆત=ખપ
થાન=તાકા
અનુકૂલ=માફક આવે એવો
અધ્યયન=ભણવું.
યજન=હોમ; યજ્ઞ
દિગ્વિજય=અનેક દેશો પર જય મેળવવો તે
સંજ્ઞા=નામ
ધીરધાર=પૈસા સંબંધી લેવડ દેવડ
વર્ણવ્યવસ્થા=જાતોની ગોઠવણ
નક્ષત્રી=ક્ષત્રિય વગરની
પરિચય=સહવાસ; ઓળખાણ
ઇંદ્રિયોપર કબજો=સંયમ
આસ્તિકપણું=ઇશ્વરને માનવું તે.
શૌર્ય=શૂરાતન

જતે દહાડે=વખત જતાં
મિથ્યાભિમાની=આપ વડાઇવાળા.
નહુષ=એ નામનો રાજા (એના અભિમાનને લીધે એ અજગર થયો હતો.)
શીલ=સદાચરણ.

પાઠ ૫૮.

બક્ષીસ=ભેટ.
પદ્ધતિ=નિયમ; વ્યવસ્થા
વ્યક્તિ=માણુસ.
માંડી=આરંભી; શરૂ કરી
પાયો=મંડાળ; શરૂઆત.
ઉદ્વેગ=ખેદ; દીલગીરી.
દ્રવ્યો=વસ્તુઓ.
સહવાસ=સમાગમ.
તત્પર=તૈયાર.
સમાપ્તિ=છેડો.
ઉત્કૃષ્ટ=શ્રેષ્ઠ.
તોછડાઇ=અવિવેક.
સર્વદા=હંમેશાં
અર્થે=માટે
અતિથિ=ઘેર માગવા આવેલો ભિક્ષુક; પરોણો.
પાત્ર=માણુસ
યથાશક્તિ=શક્તિ પ્રમાણે
પળીઆં=સફેદ વાળ
વલ્કલ=છાલનાં લુગડાં
નિગ્રહ કરવો=રોકવું; તાબામાં રાખવું.
સર્વ ભૂત માત્ર=સઘળાં જ પ્રાણી પદાર્થ
સહિત=સાથે
શિખા=ચોટલી
દંડ=હાથમાં રાખવાની લાકડી (રાજા, સંન્યાસી દંડ રાખે છે)
જીવિત=જિંદગી
કુશળ=આરોગ્ય

પાઠ ૫૯.

વેદોક્ત=વેદમાં જણાવેલા
વિધિ=ક્રિયા
લોપ=નાશ
ખટપટ=જંજાળ
પુત્ર સંતતિ = છોકરાં છૈયાં
મુખાકૃતિ=મોઢાનો ઘાટ
ક્ષણભંગુર=જેનો પળ વારમાં નાશ થઇ જાય એવો
વૃત્તિ=વલણ; ઇચ્છા
વેદાંત=ઉપનિષદ
સંપાદન કર્યું=મેળવ્યું
સમાધાન=ખુલાસો
નિર્વાણ=શાંતિ
દેહકષ્ટ=કાયાને દમવી તે
ગાડરીઓ પ્રવાહ=ગાડર એટલે ઘેટાંની માફક એકે કર્યું તેમ બીજાએ એવી રીતે કરવું એવા જે રીત તે
અહિંસા=કોઇપણ જીવને મારવો નહિ તે
પ્રસાર=ફેલાવો
પ્રવર્ત્તાવવામાં=ફેલાવો કરવામાં

પરિષદ=સભા
ભાષ્ય=વિસ્તારથી આપેલી જે સમજ તે; વિવરણ; ટીકા
પંચશીળ=સદાચરણના પાંચ નિયમ
માદક=કેફી

પાઠ ૬૦.

આદિ=પહેલા
તીર્થંકર=સંસારમાંથી તારનાર
હેમચંદ્ર=સિધ્ધરાજ અને કુમાળપાળના વખતના એક પંડિત એ મૂળ ધંધુકાના વાણીઆ હતા
વિનીત=નિયમમાં રહેનાર
પાયદળ=પગે ચાલનારૂ લશ્કર
ચતુરંગ=ચાર અંગ એટલે વિભાગવાળી.
જીરવી=પચાવી
સૂચના=ચેતવણી
ભયભીત=બીધેલા
કુંભસ્થળ=હાથીના માથાનો ઉપલો ભાગ.
ધનુર્વિદ્યા=બાણ મારવાની વિદ્યા
વિલાસ=મોજમઝા
રાગ=પ્રીતિ
કારાગૃહ=કેદખાનું
સંયમ=ઈંદ્રિયોને વશ રાખવી તે
સામ્રાજ્ય=રાજ્ય
ગ્રહણ કરીશું=સ્વીકારીશું
યતિ=ગોરજી
શઠ=લુચ્ચા
પ્રમાદ=બેદરકારી
સુનૃત=સત્ય
વિષયસુખ=જ્ઞાનેંદ્રિયથી મળતું સુખ
સાધ્વી=પવિત્ર વ્રત પાળનારી સ્ત્રી
શ્રાવિકા=શ્રાવકની સ્ત્રી
ધર્મસંઘ=ધર્મ મંડળ

પાઠ ૬૧.

વિસ્તાર=ફેલાવો
નોંધ=ટુંકસાર
ભેખ=વૈરાગ
કરવત=લાકડા વહેરવાનું હથિયાર
સલાટ=પત્થર ઘડનાર
કુંભી=થાંભલાની બેસણી
અખુટ=ખુટે નહિ એટલી; ઘણીજ
ચક્રવર્તી=જેની આણ નાનાં મોટાં ઘણાં રાજ્યોપર વર્તાતી હોય તેવું
સરહદ=છેવટની હદ
યુનાની=ગ્રીસ દેશનો
એલચી=પ્રતિનિધિ
પ્રતાપ=બળ; મોટાઇ
પાંજરાપોળ=દુઃખી જાનવરો રાખવાનું ઠેકાણું
કલિંગદેશ=કટકથી મદ્રાસ સુધીનો પ્રદેશ

ફેલાવો=પ્રસાર
દુરાચારી=ખરાબ ચાલનો
સૂર્ય અસ્ત થયો=પડતીમાં આવ્યું

પાઠ ૬૨.

તત્ત્વવેત્તા=તત્ત્વજ્ઞાની; ફિલસુફ
કારકીર્દી=અમલ
બાહુબળ=જાતબળ
ઉથલપાથલ=ફેરફાર
દિગ્વિજય=અનેક નાનાં મોટાં રાજ્યોપર જીત
ઇજિપ્ત=મીસર
સંદેશો=કહેણ
કડક=ગુસ્સાવાળો
ભૂલથાપ=ભુલાવો
ધમચકડ=દોડધામ
ઉપલાણ=નદીના મૂળ તરફની બાજુ
હયદળ=ઘોડે સવાર લશ્કર; અશ્વદળ
કાટકા=મોટા અવાજ
પૂર=રેલ
પટ=પહોળાઇ
ઝોકાવ્યું=ઝંપલાવ્યું.
ઝીક=ટક્કર
પાંખ=બાજુ
દારૂણ=ઘણું ભારે
મૂર્છા ખાઇ=બેભાન થઇ
માન=મોટાઇ; આબરૂ
આગ્રહ=હઠ

પાઠ ૬૩.

ભોજપ્રબંધ=ધારા નગરીના ભોજરાજ સંબંધી પ્રબંધ છંદનું કાવ્ય
ઉપમા=એક વસ્તુને બીજી સાથે સરખાવવી તે; મુકાબલો.
કલ્પિત=જોડી કાઢેલી; બનાવટી.
ઉત્કૃષ્ટ=શ્રેષ્ઠ; ઉત્તમ
બંદીઓ=ભાટ ચારણ વગેર
અજ=દશરથના પિતા
યશોગીત=કીર્તિનું ગાન
રતિ=કામદેવની સ્ત્રી
શાપ=બદદુવા
યક્ષ=દેવથી ઉતરતી જાત
મેઘ=વરસાદ
સ્હરો=સહરાટવાળી
સમૃદ્ધિ=દોલત
આબેહુબ=મૂળને પુરેપુરૂં મળતું.
અંતઃપુર=જનાનખાનું
વસ્તુ સંકલના=નાટકના પાત્રની યોજના
દુર્વાસા=અત્રિ પ્રજાપતિના પુત્ર
મેનકા=સ્વર્ગની મુખ્ય ત્રણ અપ્સરામાંની એક

પાઠ ૬૪.

સમરકંદ=રૂશિઆઇ તાતંરીમાં શહેર છે.
બોખારા=પશ્ચિમ તાર્તરીમાં શહેર છે.
સુના=ખાલી; વસ્તી વગરના
ધૂપ=સુગંધીદાર વસ્તુનો ધુમાડો.

કુરુક્ષેત્ર=પાણીપતનું મેદાન

હરદ્વાર=આગ્રા ને અયોધ્યાના સંયુક્ત પ્રાંતમાં જાત્રાનું ઠેકાણું છે

સ્ત્રીયારાજ્ય=સ્ત્રીઓનું રાજ્ય

આષુ=દુવાઇ

ખવાસ=સ્વભાવ

ઘોરી=શરિઆમ

ચિતાર=વર્ણન; હેવાલ

અક્ષયવડ=વડનું નામ છે

નાલંદા=ગયાજીની પાસે બૌદ્ધધર્મનો મોટો અપાસરો છે

વહાર=મદદ

પરવા=દરકાર

વેઠ=મફત મજુરી કરાવવી તે

દાણુ=જકાત

પાઠ ૬૫

ઉદય=ચઢતી

વરુણ=જળનો દેવ

આહુતિ=ભોગ; અગ્નિમાં હોમવું તે

અસ્ત=નાશ

બસ=પુરતો; જોઇએ તેવો

મહેશ=મહાદેવ

સ્તોત્ર=સ્તુતિનો ગ્રંથ

મધ્યસ્થ=કોઇનો પક્ષ ન લેતાં સ્વતંત્રપણે અભિપ્રાય આપનાર

ઉપનિષદ્=એ નામનાં વેદના એક ભાગનાં પુસ્તકો

સમાધિ પામવી=સંન્યાસી મરી જાય ત્યારે તે સમાધિ પામ્યો કહેવાય છે

પાઠ ૬૬.

દૈનિકગતિ=દરરોજની ગતિ; પૃથ્વી પોતાની ધરી ઉપર દરરોજ પશ્ચિમથી પૂર્વભણી ફરે છે તે ગતિ

વાર્ષિકગતિ=વરસ દિવસની ગતિ; પૃથ્વી આખા વરસમાં સૂર્યની આસપાસ લંબગોળ માર્ગમાં ફરે છે તે ગતિ

ધરી=આંક; આંસ; અક્ષ; પૃથ્વીના ઉત્તરના મધ્ય બિંદુથી તે દક્ષિણના મધ્ય બિંદુ સુધી આરપાર એક સળીઓ દાખલ થએલો માની લીધો છે તે. એનાપર (એની) આસપાસ પૃથ્વી દૈનિક ગતિ કરે છે

વાંકાશ=વાંક; વાંકાઇ; વાંકાપણું

સમાંતરપણું=બધી તરફથી સરખું છેટું રહેવું તે (સમ+અંતર)

ભિન્ન ભિન્ન=જુદી જુદી

વિવેચન=(સં) (વિ=વિશેષે કરીને+ વિચ=છુટું પડવું+અન=ક્રિયાનો પ્રત્યય છે) વિશેષે કરીને ગુણદોષ જુદા પાડી બતાવવા તે; પુરે-પુરૂં વર્ણન

ધ્રુવ=ધરીના છેડા; ઉત્તર છેડાને ઉત્તર ધ્રુવ ને દક્ષિણ છેડાને દક્ષિણ ધ્રુવ કહે છે.

વિષુવવૃત્ત=પૃથ્વિના ગોળા ઉપર બરોબર મધ્ય ભાગે કલ્પેલી જે ફરતી લીટી તે. એ લીટી પૂર્વથી પશ્ચિમ અખંડ વર્તુલાકાર છે અને તેનાથી પૃથ્વીના ગોળાના ઉત્તર અને દક્ષિણ એવા બે ગોળાર્દ્ધ પડે છે.

ક્ષિતિજ=કલ્પેલી લીટી એ લીટી પૃથ્વીનો ઉપલો અને નીચલો એવા બે ગોળાર્દ્ધ કરે છે અને તેથી જે દેખાતાં આકાશને ન દેખાતાં આકાશથી જુદું પાડે છે તે (ક્ષિતિજ બે જાતની છે દ્રષ્ટિ ગોચર અને વાસ્તવિક, ક્ષિતિજથી તો પૃથ્વીનાબે સરખા ભાગ પડે છે અને જે જોઇ શકતા નથી).

અક્ષાંશ=પૃથ્વીના પૃષ્ટ ઉપર ઉત્તર દક્ષિણ ધ્રુવથી મધ્ય ભાગે પૂર્વ પશ્ચિમ દોરેલા ગોળથી ઉત્તર અથવા દક્ષિણ દિશાએ હરકોઇ જગ્યાનું જે અંતર તે; વિષુવવૃત્ત-થી કોઇ જગ્યાનું ઉત્તર અથવા દક્ષિણ તરફનું છેટું.

(વિષવ વૃત્તથી ઉત્તરે અને દક્ષિણે સમાન અંતરે જે નાના વર્તુલો દોરેલા છે. તેને અક્ષાંશવૃત્તા કહે છે.

રેખાંશ=પૃથ્વીના ગોળા ઉપર એક મુકરર કરેલાં સ્થળથી બીજા કોઇ પણ સ્થળનું પૂર્વે અથવા પશ્ચિમે જે અંતર તે. (એવા મુકરર કરેલાં સ્થળથી પૂર્વ પશ્ચિમ સમાન અંતરે જે ઉભા દક્ષિણથી ઉત્તર સુધીના વર્તુલો દોરેલા છે, તેને રેખાંશવૃત્તા કહે છે.)

સંજ્ઞા=નામ; નિશાન

કીરણ=પ્રકાશ;

તીરકસ=ત્રાંસું
પૃષ્ટ=ઉપલી સપાટી
આકરાં=વધારે ગરમ થએલાં
અનુભવ=વારે વારે જોવાથી જે જ્ઞાન થાય છે તે
નિહાળવું=ધારી ધારીને જોવું
લક્ષ=ધ્યાન; નજર
કોમળ=કુમળું; નરમ; ઓછું ગરમ
અનુમાન=અટકળ
ગોળાર્દ્ધ (સં) અડધો ગોળ (ગોળ+અર્ધ=અડધું)
ક્રાંતિવૃત્તિ=સૂર્યની દેખાઇતી ગતિનો લંબ ગોળ માર્ગ; આકાશમાં જે માર્ગે સૂર્ય દરરોજ ફરતો દેખાય છે તે માર્ગ
સંપાતબિંદુ=અયન બિંદુ: (એ બે છે, મેષ ને તુલા. ક્રાંતિવૃત્ત વિષુવવૃત્તને જે બે ઠેકાણે છેદે છે તે બે છેદન બિંદુઓ)
પર્યંત (સ) (પરિ=સુધી+અંત=છેડો) છેડા સુધી; સુધી
કર્કવૃત્ત=વિષુવવૃત્તથી ઉત્તરે ૨૩½ અંશને અંતરે જે વર્તુલ દોરેલું છે તે.

મકરવૃત્ત=વિષવવૃત્તથી દક્ષિણે ૨૩½ અંશને અંતરે જે વર્તુલ દોરેલું છે તે.
અંશ=ગોળાનો ૩૬૦ મો ભાગ (પૃથ્વીના પરીઘના એક અંશની લંબાઇ ૬૯$\frac{1}{10}$ મૈલ થાય છે.)
સમુળગા=તદન; બીલકુલ
ધ્રુવવૃત્ત=દરેક ધ્રુવ બિંદુથી ૨૩½ અંશને અંતરે જે વૃત્તો દોરેલાં છે તે. ઉત્તર તરફનાને ઉત્તર ધ્રુવવૃત્ત ને દક્ષિણ તરફનાને દક્ષિણ ધ્રુવવૃત્ત કહે છે.
કટિબંધ (સં) પૃથ્વીની સપાટીનું હવા માન જાણવાને તેના પાંચ ભાગ પાડેલા છે તેમાંનો એકેકો ભાગ (કટી=કેડ+બંધ=બંધન; પટો) **પાંચ કટિબંધની સમજણ.**

૧ ઉષ્ણ કટિબંધ=કર્ક અને મકર વૃત્તના વચ્ચેનો ૪૭ અંશનો પટો. એટલા ભાગમાં તાપ વિશેષ પડે છે.

૨–૩ સમશિતોષ્ણ=તે બે છે, ઉત્તર સમશિતોષ્ણ અને દક્ષિણ સમશિતોષ્ણ કટિબંધ; કર્કવૃત્ત અને ઉત્તર ધ્રુવવૃત્તની વચ્ચેનો ૪૩ અંશનો પટો તે ઉત્તર સમશિતોષ્ણ કટિબંધ; અને મકરવૃત્ત અને દક્ષિણ ધ્રુવવૃત્તની વચ્ચેનો ૪૩ અંશનો પટો તે દક્ષિણ સમશિતોષ્ણ કટિબંધ કહેવાય છે. (સમ=બરાબર+શિત ટાઢ+ઉષ્ણ=ગરમી; તાપ) એ ભાગોમાં તાપ અને ટાઢ સરખાં પડે છે.

૪–૫ શિત કટિબંધ: એ પણ બે છે. ઉત્તર ધ્રુવ બિંદુથી ઉત્તર ધ્રુવવૃત્ત સુધીનો જે ૨૩½ અંશનો પટો તે ઉત્તર શિત કટિબંધ; અને દક્ષિણ ધ્રુવ બિંદુથી દક્ષિણ ધ્રુવવૃત્ત સુધીનો જે ૨૩½ અંશનો પટો તે દક્ષિણ શિત કટિબંધ કહેવાયછે;એ ભાગોમાં ટાઢ વધારે પડે છે.

સ્વાભાવિક (સં) કુદરતી; પોતાની મેળે થએલું (સ્વ=પોતે+ભાવ એમાં ભૂધાતુ=થવું;હોવું+ઇક=વાળુ)

અર્થાત્=મતલબ કે

હવામાન=કોઇ ગણ સ્થળપર ગરમી, સુકો અને ભેજવાળો વાયુ, વાયુની ગતિ અને દિશા, વરસાદ વગેરે બાબતોથી જે અસર થાય છે તે.

પ્રત્યેક (સં)=દરેક (પ્રતિ+એક)

સવાલ—પૃથ્વીને કેટલી ગતિ છે? દૈનિક અને વાર્ષિક ગતિથી શું અસર થાય છે? પૃથ્વીની ધરી, ઉત્તર અને દક્ષિણ ધ્રુવ, વિષુવવૃત્ત, ક્ષિતિજ, અક્ષાંશ, અને રેખાંશની વ્યાખ્યા આપી સમજાવો. કટિબંધ કેટલા છે અને તે કયા કયા? વિષુવવૃત્તથી જેમ જેમ ઉત્તરે અને દક્ષિણે જઇએ તેમ તેમ હવામાનમાં શો ફેરફાર થાય છે? હવામાન એટલે શું તે સમજાવો.

પાઠ ૬૭.

ઉષ્ણુતામાન (સં) ગરમીનું માપ
વૃત્ત=વર્તુળાકાર લીટી
સમોષ્ણુતાવૃત્ત (સં) પૃથ્વીના ગોળ પરનાં જે સ્થળોનું ગરમીનું માપ સરેરાસ સરખું હોય તેમને નકશામાં જોડી દીધાથી જે ઘણી લીટીઓ બતાવેલી હોય છે તે. (સમ+ઉષ્ણુ+તા+વૃત્ત)
ખીણ=બે પહાડ વચ્ચેની નીચી જગ્યા; ગલી
વિસ્તારીને=લંબાવીને; વિગતવાર વર્ણન કરીને
ઉષ્ણુતા માપક યંત્ર; (સં) ગરમી માપવાનું યંત્ર; થર્મોમિટર. એ ત્રણ જાતના છે ૧) સેંટિગ્રેડ એમાં ઠાર અને ઉકાળ બિંદુ વચ્ચે ૧૦૦ અંશનું માપ હોય છે. ૨) ફારન હાઈટમાં ૦ થી ૩૨ અને ૩૨ થી ૨૧૨ સુધી એટલે ૧૮૦ અંશનું માપ હોય છે, ૩) રોમરમાં ૦ થી ૮૦ સુધી એટલે ૮૦ અંશનું માપ હોય છે.
મોનસૂન=મોસમ
સુકો પવન=ભેજ વગરનો પવન
ઉદાહરણ=દાખલો; દૃષ્ટાંત
સમધાત (સં) ઘણી ગરમી તેમજ ઘણી ઠંડી નહિ તેવું.
ક્ષેત્રફળ=ચોરસ માપ; ક્ષેત્રનો વિસ્તાર
અસમાન=સરખું નહિ, તે (અ+સમાન=સરખું; બરાબર)
સ્થિર=કાયમ
સરાસરી=સરેરાસ; સરખે ભાગે જે વહેંચણી કરેલી તે
રેખા=લીટી (સંસ્કૃત રેષા ઉપરથી)

સવાલ—હરકોઇ સ્થળના હવામાનમાં કયા કયા કારણોથી ફેરફાર થાય છે અને શો ફેરફાર થાય છે તે સમજાવો. પૃથ્વી પરના હરકોઇ એકજ અક્ષાંશપરના બે સ્થળનું હવામાન શા માટે સરખું હોતું નથી તે દાખલો આપી સમજાવો. પૃથ્વીની સપાટીથી જેમ ઉંચે જઇએ તેમ ઉષ્ણુતામાનમાં શો ફેરફાર થાય છે? આપણા

દેશમાં મોનસૂન પવન ક્યારે વાય છે? અને તેથી શી અસર થાય છે? સમુદ્રની પાડોશનાં અને દૂરનાં એકજ અક્ષાંશ પરનાં સ્થળોની હવામાં શો ફેરફાર હોય છે અને એવો ફેર હોવાનું કારણ શું? ગુજરાત કાઠિઆવાડના કાંઠાના પ્રદેશમાં અને મધ્ય હિંદુસ્તાનના હવામાનનો ભેદ અને તેનું કારણ સ્પષ્ટ સમજાવો. ઉત્તર ગોળાર્દ્ધ કરતાં દક્ષિણ ગોળાર્દ્ધમાંનું હવામાન વધારે સ્થિર શા કારણથી છે? સમોષ્ણતાવૃત્ત એટલે શું તે સમજાવો. સમોષ્ણતાવૃત્તો પહેલ વહેલા કોણે ઠરાવ્યા? સમોષ્ણતાવૃ-તો ક્યાંના સ્થિર હોઈ શકે અને વાંકાંચુંકા ક્યાંના હોય શકે તે કારણ સાથે કહો.

પાઠ ૬૮.

ભરતી=દરીઆમાં અથવા તેને લગતી નદી કે ખાડીમાં છ છ કલાકને અંતરે જે પાણી વધે છે તે

ઓટ=પાણીનુ ઉતરી જવું તે

નિયમિત=(સં) નિયમ પ્રમાણે હોય તેવું (નિયમ+ઇત=વાળુ)

ચમત્કાર=નવાઇ પમાડે એવો દેખાવ

અવશ્ય=ખાસ કરીને; નક્કી

શિરોબિંદુ=ટોચનો—મથાળનો મધ્ય ભાગ. (શિર=માથું)

ગૂઢ=ઉંડો; ન સમજાય તેવો (સંસ્કૃત ગુહ્ય ઉપરથી)

સભર=પુરેપુરૂં ભરેલું

નિખાર=પાણીનું ઘણામાં ઘણું જે ઉતરી જવું તે.

ઉધાન=પુનેમે, અને અમાસે અથવા એ તિથિની આજુબાજુના દિવસોએ જે સૌથી મોટી ભરતી આવે છે તે.

જુવાળ=ભરતી; પાણીનું ચઢવું.

અરસો=વખત; અવસર (અરબી અરસહ ઉપરથી)

સિદ્ધાંત=નિશ્ચય

આકર્ષણ (સં) ખેંચવાની શક્તિ (આ=હદને, અર્થે=કૃષ્ ધાતુ=ખેંચવું+અન=ક્રિયા બતાવનાર પ્રત્યય) =હદ મુજબનું ખેંચાણ કરવાનો ગુણ.

ગુરુત્વાકર્ષણ=જે ધર્મથી સર્વ વસ્તુ જમીનપર પડે છે તે ગુણ (ગુરૂ=ભારે; મોટો+ત્વ=પણું)
પદાર્થમાં ભારે પણું=વજન હોવાને લીધે તેનું ખેંચાણ જમીન ભણી થવાનો ગુણ
ખગોળવેત્તા (સં)=આકાશી ગોળા સંબંધીની વિદ્યાનો જાણનાર (ખ=આકાશ;વેત્તા એમાં વિદ્ ધાતુ=જાણવું)
ગ્રહ=આકાશમાં સુરજની આસપાસ ફરતા તારા જેવા પણ તેનાથી વધારે ને સ્થિર ચળકતા દેખાતા ગોળાઓ; એ નવ છે. રવિ, ચંદ્ર, મંગળ, બુધ, ગુરુ, શુક્ર, શનિ, રાહુ ને કેતુ
ઉપગ્રહ=(સં)ચંદ્ર; મુખ્ય ગ્રહની આસપાસ ફરનારો નાનો ગ્રહ (ઉપ=નાનો+ગ્રહ)
સન્મુખ=મોંની સામે (સં) (સન્+મુખ)
ઘન=નક્કર; કઠણ
પરમાણુ=ઝીણામાં ઝીણો ભાગ; રજકણ (પરમાણુથી ઝીણો ભાગ હોઇ શકેજનહિ)
પડખું=પાસું; બાજુ
પૂર્ણિમા=પુનેમ;(પૂર્ણમાસી ઉપરથી પૂર્ણ=પુરૂં+માસ=મહીનો, ચંદ્ર+ઇ=વાળી. એ દિવસે ચંદ્ર પુરેપુરો ઊગે છે અથવા હિંદુસ્તાનના કેટલાક ભાગમાં એ દિવસે મહીનો પુરો થયો એટલે કે મહીનાની છેલ્લી તિથિ ગણાય છે. અને પૂનમે પુરાં થતાં મહીનાને પૂનમીઓ મહીનો કહે છે તે ઉપરથી)
અમાવાસ્યા=અમાસ; વદ પખવાડીઆનો છેલ્લો દહાડો (એ દિવસે સૂર્ય અને ચંદ્ર સાથે વસે છે એટલે કે તેમનું પૂર્વ પશ્ચિમ અંતર બિલકુલ રહેતું નથી તે ઉપરથી)
શુકલ પક્ષ=(સં) સુદ પખવાડીઉં (શુકલ=સફેદ+પક્ષ=પખવાડીઉં;)
ચંદ્રની=ચાંદનીના ઊગવાથી અજવાળીઉં પણ કહેવાય છે.
કૃષ્ણ પક્ષ=(સં) વદ પખવાડીઉં; અંધારીઉં (કૃષ્ણ=કાળું)

કક્ષા=ગ્રહ અને ઉપગ્રહને ફરવાનો માર્ગ બતાવનાર વર્તુળાકાર લીટી

બહુધા=ઘણું કરીને

અર્થાત્=એ કારણસર; ખરેખરી રીતે

ભ્રમણ=ભમવું તે; ફરવું તે.

સવાલ—ભરતી ઓટનો સમય જાણ્યાથી કોને કોને શો ફાયદો છે? સબ્બર અને નિબાર તથા ઉધાન અને ખાટનું પાણી તે શું તે સમજાવો. ભરતી ઓટ કયા કારણથી થાય છે? ખગોળવેત્તાએ એ શાથી શોધી કાઢયું છે તે વિસ્તારથી સમજાવો. જે વખતે અમુક જગ્યાએ ભરતી આવે છે તેજ વખતે પૃથ્વીના ગોળાના તે ભાગની નીચેના ભાગપર એટલે સામી બાજુએ પણ ભરતી થાય છે તેનું કારણ શું? મોટા અને નાના જુવાળ કયારે કયારે આવે છે અને તેમ થવાનું કારણ શું? ભરતી ઓટથી સમુદ્રના પાણી પર શી અસર થાય છે અને જે અસર થતી હોય તેનાથી શા ફાયદા છે?

પાઠ ૬૯.

ગ્રહણ=(સં) પૃથ્વીની છાયા ચંદ્ર ઉપર અને ચંદ્રની છાયા પૃથ્વી ઉપર પડવાથી ચંદ્રસૂર્યના બિમ્બનો જેટલો ભાગ પ્રકાશ આપતો બંધ પડે છે તે.

(ગ્રહ=પકડવું+અન્=ક્રિયા વાચક પ્રત્યય)=એકના પડછાયામાં બીજાની પકડાઈ જવાની ક્રિયા થવી તે

આરાધના=પૂજા; સ્તુતિ

સાંપ્રત=હમણાંનો; ચાલતો

રાહુ અને કેતુ=ગ્રહોનાં નામ છે.

તમોરૂપ=નાશ કરવાની શક્તિવાળા; અંધકારના ગુણવાળા

(તમ=માયાના ત્રણ ગુણમાંનો ત્રીજો ગુણ છે.)

ગ્રાસ=કોળિયો; ગ્રહણથી સૂર્ય ચંદ્રના બિમ્બનો જેટલો ભાગ ઘેરાએલો હોય તે

અપારદર્શક=(સં) જેની આરપાર ન દેખાય તેવું.

(અ=નહિ+પાર=બીજી બાજુ+દશ્ ધાતુ=જોવું+અક=કરનાર)
ક્રમ=અનુક્રમ; એક પછી એક; વારા ફરતી આવવું તે
કેંદ્ર=મધ્ય બિન્દુ
વ્યાસ=મધ્ય બિંદુમાંથી બંને તરફ પરીઘ સુધી પહોંચેલી લીટી
ખગ્રાસ=દેખાતા બિમ્બનું પુરેપુરૂં ઘેરાવું તે
ખંડિત=ખાંડું થએલું; દેખાતા બિમ્બનું અપૂર્ણ એટલે થોડા ભાગનું ઘેરાવું તે
કંકણાકાર=કંકણને આકાર; દેખાતાં બિમ્બને મધ્ય ભાગ ઘેરાઇને આસપાસ પ્રકાશનું કંકણુ પડેલું તે
બિંબ=આકાશમાં સુર્ય ચંદ્ર વગેરે જે ગોળાકાર દેખાય છે તે પુરેપુરૂં મૂળરૂપ

સવાલો—અજ્ઞાન લોકો ગ્રહણ વિષે શું માને છે? ચાંદ્ર માસ કેવી રીતે ગણાય છે? સૂર્ય અને ચંદ્ર ગ્રહણ કયારે અને શા માટે થાય છે તે સમજાવો. દરેક પુનેમ અને અમાસે ચંદ્ર અને સૂર્ય ગ્રહણ શા માટે થતાં નથી? દર વર્ષે ગ્રહણો પાછલા વર્ષોના અનુક્રમે ક્રમ થતાં નથી અને કેટલે વર્ષે પાછા ફરીને પાછલા વર્ષોના અનુક્રમે ગ્રહણો થાય છે? સૂર્ય અને ચંદ્ર ગ્રહણો કેટકેટલાં પ્રકારનાં છે? અને દરેક પ્રકારનાં ગ્રહણો કેવા સંજોગોથી થાય છે તે સમજાવો.

ચંદ્રનું કંકણાકાર ગ્રહણ કેમ થતું નથી? સૂર્ય અને ચંદ્રના ગ્રહણો અનુક્રમે તેમનાં બિંબની કઇ તરફથી લાગવા માંડે છે અને કઇ તરફથી મુકાઇ રહે છે? ચંદ્રના ગ્રહણ પરથી શું સિદ્ધ થાય છે?

પાઠ ૭૦.

જ્વાળામુખી=(પં) જેના શિખરમાંથી ધુમાડા, બળતાં, બળેલા પદાર્થ નીકળતા હોય તેવો પર્વત (જ્વાળા=બળતું+મુખ=મોઢું+ઇ =વાળો) બળતા મોઢાવાળો

ધરતીકંપ=ધરતીનું હાલવું. (એ થતાં પહેલાં હવામાં અથવા ધરતીની નીચે અવાજ થાય છે)

દ્રવરૂપ=રસજેવી; ઝરણ જેવું.

પૃષ્ઠ=પડ; ઉપલી સપાટી

ભૂકંપ=(સં) ભૂ=ધરતી+કંપ) ધરતીકંપ

પર્વતાદિ=પર્વત વગેરે (આદિ=વગેરે)

ચમત્કાર=અદ્‌ભુત બનાવ; નવાઇ લાગે તેવો પ્રસંગ

ગુફા=પહાડનું પોલાણ

લાવા=પીગળેલા પત્થરનો રસ (એ ઠરી જવાથી કઠણ અને કરકરો પત્થર બને છે; ઘંટીના પડો એ જાતના પત્થરના હોય છે)

નિકટ=પાસેનો; નજીકનો

ઉત્પત્તિસ્થાન=પેદા થવાનું–નીકળવાનું ઠેકાણું

પેટુ=માંહેનો ભાગ

પ્રચંડ=અતિશય મોટું

નિરાધાર=(સં) આશરા વગરના (નિર્=નહિ+આધાર=આશરો)

સવાલ—જ્વાળામુખી પર્વતનું વર્ણન કરો. જ્વાળામુખી પર્વત ફાટતાં પહેલાં અને ધરતીકંપ થયા અગાઉ શા શા ચિહ્નો જણાય છે? ધરતીકંપ અને જ્વાળામુખીના ચમત્કાર કયા કારણોથી થાય છે? ધરતીકંપ અને જ્વાળામુખીથી શા શા નાશકારક અને ફાયદાકારક પરિણામો નીપજે છે? એમ ચમત્કારોનાં પરિણામો જે જે સ્થળે જણાયા હોય તેના થોડા દાખલા આપો. ધરતીકંપ અને જ્વાળામુખી સિવાય પૃથ્વીના પેટાની ગરમીને લીધે પૃથ્વી પર બીજા કયા દેખાવો જોવામાં આવે છે અને તે ક્યાં ક્યાં છે તે કહો.

પાઠ ૭૧.

સંપાદન=મેળવવું તે

પ્રાપ્ત કરવું=મેળવવું.

રાજ્ય તૃષ્ણા=રાજ્ય મેળવવાનો લોભ=ઇચ્છા

દ્રવ્ય લોભ=ધન મેળવવાનો લોભ

આકાંક્ષા=(સં) આશા; ઇચ્છા
તીર્થયાત્રા=ધર્મનાં પવિત્ર સ્થળે જવું તે; જાત્રા જવું તે
પ્રસાર=ફેલાવો
સાહસ=જે કામ કરવામાં જીવનું નુકસાન થવાનો ભય હોય તેવું મોટું કામ ઉઠાવવાનો જુસ્સો.
કળા=હુન્નર; કસબ.
ઉત્સાહ=ઉમંગ
ખુશકી (ફા)=જમીન માર્ગ
સત્ય=નિર્ણય; સચ્ચાઇ
રૂમી લોક=રોમના રહેવાસી; રોમન
ઉદય=ચઢતી
લય પામવું=નાશ પામવું
બખેડા=મારામારી; ફિસાદ
અદ્યાપિ=(સં) આજે પણ; હજુ સુધી (અદ્ય=આજે+અપિ=પણ)

સવાલ—ભૂગોળના જ્ઞાનનો વધારો કઇ કઇ બાબતોથી થયો છે; ફીનિશી લોકો કયાંના વતની હતા ? અને તેમના કાર્યોથી ભૂગોળના જ્ઞાનમાં શો વધારો થયો? સીકંદર પાદશાહની સવારીઓથી ભૂગોળના જ્ઞાનમાં શો ઉમેરો થયો ? મીસરના ટોલેમી રાજાના સમય સુધી પૃથ્વીનો કેટલો ભાગ જણાએલો હતો? ત્યાર પછી અનુક્રમે કયા કયા લોકોની ચઢતીના સમયમાં ભૂગોળ સંબંધી જ્ઞાનનો કેટકેટલો વધારો થયો ? હોકાયંત્રથી ભૂગોળના શોધમાં શી મદદ મળી ? સાંપ્રત કાળમાં ભૂગોળના કયા પ્રદેશોનું જ્ઞાન મળ્યું અને તે કયા કારણથી ?

પાઠ ૭૨.

ગોદી=વહાણો બાંધવાનું કે સમારવાનું દરીઆ કિનારા પરનું ઠેકાણું (તૈયાર કરેલાં વહાણો ચાલતા કરવાને જ્યારે જોઇએ ત્યારે દરીઆનું પાણી ગોદીમાં લેવાય એવી તજવીજ ત્યાં કરેલી હોય છે)
મહત્વનો=મોટો; જાણવા લાયક
સોઇ=જોગવાઇ; સગવડ
સુરક્ષિત=(સં) સારી રીતે રક્ષણ કરાએલું; બાંધકામો કરીને બ-

આવ જેનો કરેલો છે એવું
વિસ્તીર્ણ=વિસ્તાર પામેલું; મોટું
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ=(અંગ્રેજી)
(યુનાઇટેડ=જોડાએલાં+સ્ટેટ્સ=સં સ્થાનો=જોડાએલાં સંસ્થાનો)

પાઠ ૭૩.

ઉત્તેજન=મદદ; કામ કરવાને ઉશ્કેરનાર જુસ્સો
ભાગીઆરૂં=ભાગીઉં; ભાગિયારૂં
ઉદ્‌ભિજ્જ (સં) જમીનમાં ઊગતો પદાર્થ; (ઉદ્=બહાર+ભિજ્જમાં ભિદ્ ધાતુ=નીકળવું)=જમીનમાંથી ઊગીને બહાર નીકળેલું તે
કળા કૌશલ્ય=હુન્નર અને ચતુરાઇ
સંપત્તિ=દોલત
નિકાશ=બીજે દેશ માલ જવો તે
આયાત=પરદેશી માલ દેશમાં આવે તે

સવાલ—કોઇ પણ દેશનો વેપાર વધવાનાં મુખ્ય કારણો કયાં કયાં છે? હિંદુસ્તાનનો ઘણો ખરો માલ કયે કયે બંદરેથી પરદેશ ચઢે છે? આપણા દેશનો માલ જળમાર્ગે અને સ્થળ માર્ગે કયા કયા દેશોમાં મુખ્યત્વે કરીને જાય છે? હિંદુસ્તાનમાં કઇ જાતનો માલ ઘણો ખરો પરદેશથી આવે છે? અહીંથી કયો માલ પરદેશ જાય છે? હરકોઇ દેશ ધનવાન છે કે નિર્ધન તે જાણવાનો આધાર શા ઉપર છે?

પાઠ ૭૫. ને પાઠ ૭૬.

દુદુંભિ=ઢોલ; નોબત
નિષ્પક્ષપાતી (સં)=કોઇની તરફદારી ન કરે તેવા (નિષ્=નહિ+પક્ષ=બાજુ; તરફેણ+પાતમાં પત્ ધાતુ=પડવું+ઇ=વાળા)

સવાલ—વેબ્સ્ટર નામે અમેરિકન ગૃહસ્થે બ્રિટિશ મહારાજ્ય સંબંધી શું લખ્યું છે? બ્રિટિશ મહારાજ્યના મુખ્ય ભાગો કહો. અને તે દરેકમાં કઇ જાતના લોકો વસે છે? બ્રિટન લોકોની ચઢતી કયાં કારણોથી થઇ છે? કાનડા, આસ્ટ્રેલિઆ, આફ્રિકાખંડ માંહેલા સંસ્થાનો અને તાબાના મુલકોનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન કરો.

પાઠ ૭૬.

કાર્ય=કામ; પ્રતિરોધની સામા ગતિ ઉત્પન્ન કરવી તે; પરિણામ; ફળ; પદાર્થની મૂળ અવસ્થામાં ફેરફાર થવો તે

કાર્યશકિત=કામ કરવાનું બળ; પદાર્થની મૂળ સ્થિતિમાં હરકોઇ પ્રકારનો વિકાર ઉત્પન્ન કરનારૂં બળ; કામ કરવાની શકિત

સ્પષ્ટ=ચોકખો; ખુલ્લો

ચોકસ=નકકી; ખાત્રી પૂર્વક

ગતિ (સં) હાલવું ચાલવું (ગમ્=જવું+તિ=પણું)=જવાપણું, જવાનું બળ

પ્રતિરોધ (સં) સામો અટકાવ (પ્રતિ=સામો+રોધ=અટકાવ;) આડ

સંભાવ્યશકિત=સ્થાનને લીધે ઉત્પન્ન થનાર શકિત. (જેમકે પત્થરો ઢાળાવપરથી ગબડે છે એ એની સંભાવ્યશકિત)

ગમનશક્તિ=ગતિને લીધે ઉત્પન્ન થનાર શકિત; (જેમકે ઢાળાવપરથી પત્થરો ગબડતી વખતે બીજા પત્થરાને ભાગી નાખે છે અને ગરમી ઉત્પન્ન કરે છે એ એની ગમન શકિત.)

કામ કરવાની શકિત=સંભાવ્ય શકિત ને ગમનશક્તિ. (ઢાળાવ પરથી ગબડતી વખતે પથરમાં બંને શક્તિ હોય છે. એ એની કામ કરવાની શક્તિ. તેમજ સ્થિર પથરાને ગતિ આપીએ ત્યારે પણ તેમાં એ બંને શક્તિ એટલે કામ કરવાની શક્તિ આવે છે)

અણુસમૂહ (સં) ઝીણા રજકણોનો જથો (અણુ=ઝીણા રજકણ+સમૂહ=જથો)

વાસ્તવિક=ખરેખરૂં; કુદરતી

અનુકૂલ=મળતા આવવું તે; ગમતું; પસંદ પડતું; ફાવતું. (અનુ+કૂલ=કિનારો)

જમાવ=એકઠું થવું; સંચય.

જંગી=ઘણા મોટા.

આંદોલન (સં) હાલ્યા કરવું તે (સ્થિર પાણીમાં પથરો નાખવાથી ગોળ કુંડાળાં થાય છે એ જળનાં

આંદોલન છે; અવાજ સંભળાય છે એ વામાં નાદનાં આંદોલન છે; પ્રકાશની રશ્મિ એ આકાશ (ખાલી જગ્યા, ઇથર)માં પ્રકાશનાં આંદોલન છે, એક રજકણમાંથી બીજા રજકણમાં ગતિ (બળ) જાય છે તેથી આંદોલન ઉત્પન્ન થાયછે)

સ્થિતિસ્થાપકપદાર્થ=પોતાની મૂળ હાલતમાં પાછા આવી જવાના ગુણવાળો પદાર્થ જેમકે નેતર, વાદળી, રૂ વગેરે.

શક્તિનું એક રૂપ બદલી બીજું રૂપ કરી શકાય છે=પદાર્થની દેખાઇતી ગતિ અટકાવીને, તે પદાર્થમાં ઉષ્ણુતા આપીને કિરણ રૂપે જનારી શક્તિ ઉત્પન્ન કરી શકાય છે; ઉષ્ણુતા કાઢી નાખીને વિદ્યુત દાખલ કરવાથી વીજળીની કાર્યશક્તિ દાખલ કરી શકાય છે; વીજળીની કાર્યશક્તિ દૂર કરીને બીજી રીતે બળ આપીને તે પદાર્થને ગતિમાન કરી શકાય છે; આવી રીતે કાર્યશક્તિનું એક રૂપ બદલી બીજું રૂપ કરી શકાય છે.

સવાલ—આપણે કામ કરીએ છીએ એમ કયારે કહેવાય? કોઇ વસ્તુ પર આપણે કાંઈ કામ કર્યું અથવા કામ થયું એમ કયારે કહેવાય? કાર્યશક્તિ કયા બે ભિન્ન પ્રકારની છે? કાર્યશક્તિનાં કયાં ચાર રૂપો છે, તે દરેક દૃષ્ટાંત આપી સમજાવો.

પાઠ ૭૭.

યંત્ર (સં) સહેલાઇથી બળ વાપરવાની કળા; સંચો. (યમ્=અટકાવ કરનારૂં સાધન)

યોગ્ય ઉત્તર=વાજબી જવાબ

નિરીક્ષા (સં) ધારીને જોવું તે; અવલોકન. (ઇક્ષ ધાતુ=જોવું)

કોશીશ=યત્ન; તજવીજ

બુધુ=લાંબું જાડું લાકડું

અતિ સાધારણ=ઘણું વપરાશમાં આવતું

ઉચ્ચાલન (સં) ટેકો, વજન અને શક્તિનો ઉપયોગ જે સાદા યંત્રમાં થાય છે તે. જેવા કે બુધું,

સુડી, કાતર કાંટા વગેરે, (ઉત્=ઉપર+ચલ્=જવું+અન) ઉંચું કરવું; ઉચકવું. એક ધરી ઉપર ફરનાર દંડો. (જે બિંદુપર ઉચ્ચાલન ધરી ફરે છે, તેને ટેકો કહે છે. ઉચ્ચાલનમાં ત્રણ વસ્તુ હોય છે. વજન; શકિત (બળ), ટેકો. એ ત્રણના ફેરફારથી ઉચ્ચાલનની ત્રણ જાત પાડેલી છે.)

એકલી જડેલી ગરગડીથી બળ વાપરવું સહેલું પડે છે, એટલે બળની દિશા બદલી શકાય છે; પણ એથી યાંત્રિક લાભ થતો નથી; જડેલી ગરગડીની સાથે છુટી ગરગડી વપરાય ત્યારે યાંત્રિક લાભ થાય છે. રેંટની ધરીના વ્યાસ કરતાં તેના પૈડાનો વ્યાસ અથવા હાથાની લંબાઇ જેમ વધારે તેમ ભાર ઉપાડવો સહેલો પડે છે.

સવાલ—યંત્ર અને યાંત્રિક લાભ એટલે શું? કાર્યશકિતમાં કદી લાભ કે ટોટો થતોજ નથી એ નિયમ સમજાવો. બળમાં લાભ મળે તેમ ટોટો શેમાં જાય છે?

પાઠ ૭૮

સહાયતા=મદદ

જળચાપ=કપાસની ગાંસડીઓ વગેરે બાંધવાનું પાણીની મદદથી ચાલતું યંત્ર; એ યંત્ર બ્રહ્મા નામના વિદ્વાને શોધી કાઢેલું હોવાથી બ્રહ્માપ્રેસ પણ કહેવાય છે. એ યંત્રમાં વજન ઉંચકવા-ની નળી કરતાં દબાણ કરવાની નળીનું ક્ષેત્રફળ જેમ વધારે તેમ વજન સહેલથી ઉંચકાય છે;

સાધણ=સરખી સપાટી જણાવનાર યંત્ર. લેવલ (વોટર લેવલ, સ્પીરીટ લેવલ, મર્ક્યુરી લેવલ વગેરે એ યંત્રની મદદથી ઢાળવાળું નીચું પાસું તરત પરખાઇ આવે છે)

બકનળી=એક પાસું ટુંકું અને એક પાસું લાંબું એવી વળેલી પોલી નળી; સાયફોન. (હોજ

કે ટેકરીપરના તળાવ ખાલી કરવામાં તથા જળચક્કીના પાટાપર ઘોધ પાડવામાં સાયફોનનો ઉપયોગ થાય છે)

સવાલ—જળચાપયંત્રની રચના તથા ઉપયોગ સમજાવો. બનકળી (સાયફોન)ની રચના તથા ઉપયોગ સમજાવો. સાયફોન વડે પાણી કયારે ખાલી ન થઈ શકે? જળચાપ તથા સાયનફોનમાં પાણીના કયા ગુણનો ઉપયોગ થાય છે? પ્રવાહીના બીજા જે જે ગુણો આ પાઠમાં તમારા જાણવામાં આવ્યા હોય તે ગણાવો.

પાઠ ૭૯.

આર્કિમીડીસ=એ ગ્રીસ દેશનો રહીશ અને પદાર્થવિજ્ઞાનમાં કુશળ વિદ્વાન હતો. ગ્રીસના રાજાએ એક સોનાનો મુગટ કરાવ્યો, તેમાં સોનીએ ભેગ કર્યો છે કે કેમ તેની તપાસ કરવાનું કામ આર્કિમીડીસને સોંપ્યું. આની પરીક્ષા માટે એ નહાવા ગયો હતો ત્યાંથી એને નિયમ સૂઝયો, તેથી નગ્ન સ્થિતિમાં "યુરેકા યુરેકા, તે મને જડયું, તે મને જડયું" એમ બૂમો પાડતો દોડયો, અને ઘેર જઇ એક ચોકખા પાણીથી ભરેલા વાસણમાં ચોકખું સોનું તોળી જોયું, તો મૂળ વજનનો $\frac{1}{19}$ ઘટ આવી, આ ઘટ સોનાના કદ જેટલા પાણીના વજનની હતી. તે ઉપરથી એણે નિયમ સિદ્ધ કર્યો કે પાણીમાં ડુબેલો પદાર્થ જેટલી જગા રોકે તેટલા પાણીના વજન જેટલો ભાર ડુબેલા પદાર્થમાંથી ઘટે છે. પછી સમાન કદે પાણી કરતાં સોનું ૧૯ ગણું ભારે છે, એટલે પાણીમાં જોખતાં ચોકખા સોનાનો $\frac{1}{19}$ ભાગ વજનમાં ઘટે છે. એ નક્કી કરી મુગટનો ભેગ પારખી આપ્યો.

સમાન વજનનો=તેના જેટલાજ ભારવાળો

ઉપલીમેર દબાણ કરવાનું=ઉપર હડસેલવાનું

વલણુ=શક્તિ; સ્વભાવ

તારકશક્તિ=પદાર્થને ડુબવા નહિ દેતાં ઉપલીમેર હડસેલી કાઢવાના શક્તિ

સમતોલ=સ્થિર; ઉપર કે નીચે જવા દેતાં અટકાવી રાખવું તે.

સવાલ—પાણીની તારક શક્તિ એટલે શું? પાણીમાં તારક શક્તિ છે ત્યારે કેટલાક પદાર્થો એમાં ડૂબી કેમ જાય છે? લેઢાના એક પોલા ગોળાનો રસ કરવાથી તે કેટલા મન ઈંચ થશે, એ ગોળો ભાગ્યા વિના શી રીતે શોધી શકાય? છલાછલ ભરેલા પાણીના વાસણમાં એક વસ્તુ મૂકીએ, તો તેમાંથી કેટલું પાણી બહાર નીકળી જશે? આર્કિમીડીસનો નિયમ શો? આર્કિમીડીસે નિયમ શી રીતે શોધી કાઢ્યો તે સવિસ્તર કહો. લોઢાની બનાવેલી આગબોટ કેમ ડૂબી જતી નથી? વહાણુ લાકડાનાં શા માટે બનાવે છે? ખાલી વહાણુ કરતાં માલથી ભરેલું વહાણુ પાણીની અંદર વધારે બેઠેલું શાથી જણાય છે? તોફાનની વેળાએ વહાણુમાંનો સરસામાન તથા ઉપયોગી મોટાં પ્રાણીઓને શા માટે દરીઆમાં ફેંકી દેછે?

પાઠ ૮૦.

કેશાકર્ષણ (સં) વાળ વડે જેમ શરીરમાંનો મેલ નીચેથી ઉપર ખેંચાય છે તેમ મટોડી, કપડું બ્લૉટીંગપેપર વગેરે ચીજોને પ્રવાહી પદાર્થ એક જગ્યાએ લાગ્યાથી તેમાં ઘણે ભાગે ખેંચાઇ જાય છે તે (કેશ=વાળ+આ=મર્યાદા બતાવનાર ઉપસર્ગ+કૃષ્=ખેંચવું+અણુ=ક્રિયા વાચક પ્રત્યય)

સાયં=સાંજની

સંધ્યા=સવારમાં સૂર્ય ઊગતી વખતે અથવા સાંજે સૂર્ય આથમતી વખતે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય વગેરે દ્વિજ પ્રજા જે વૈદિક ધર્મક્રિયા કરે છે તે. (સંધી=દિવસ અને રાતનો અથવા રાત અને દિવ-

સનો મેળાપ+આ નારી જાતિનો પ્રત્યય)

ઉપરણો (સં) ખાંધે નાખવાનું વસ્ત્ર; ખેસ, પિછોડી (ઉપ-પાસે+પ્રાવરણ=લુગડું. (પ્ર=અગાડિ+આ=સુધી+વૃ=ઢાંકવું)]

કોશીશ=મજવીજ; યત્ન

છિદ્રાળુ (સં) કાણાંવાળો પદાર્થ; આગાં આઘાં રજકણવાળો એટલે જેના રજકણોની વચ્ચે જગ્યા રહેલી હોય એવો પદાર્થ છિદ્ર કાણું; રજકણ વચ્ચે રહેલી જગ્યા+આળુ=વિશેષણ કરનાર પ્રત્યય)

વક્રરેખાકૃતિ (સં) વાંકી લીટીથી જેની હદ થએલી છે એવી આકૃતિ આકૃતિ=હદ

ભાવાર્થ (સં) મૂળ મતલબ; સાર. (ભાવ=મનની ઇચ્છા+અર્થ=મતલબ)

અંતર્ગોળ (સં) માંહેથી ગોળાકાર હોય તે. જેમકે વાડકો માંહેથી અંતર્ગોળ કહેવાય, અને બહારથી જોતાં બાહ્યગોળ કહેવાય. (અંતર=માંહે+ગોળ)

સપાટી=ઉપલી બાજુ

બાહ્યગોળ=બહારથી ગોળાકાર હોય તે (બાહ્ય=બહાર+ગોળ)

કેશાકાર (સં) વાળાના જેવા સાંકડા વેહના ઘાટની નળી (કેશ=વાળ+આકાર)

મદ્યાર્ક (સં) ચોકખો દારૂ; સ્પીરીટ. (એમાં હરકોઇ વસ્તુ ઓગળી જાય છે, એ બહુ કેફી છે. મદ્ય=દારૂ+અર્ક=તેજાબ)

અર્ક (સં) ઝાડના રસ કે ફૂલને પાણીમાં નાખી ઉકાળી તેલ જેવું સત્વ કાઢે છે તે.

સવાલ—દીવાની બત્તી વાટે તેલ ચઢે છે એ શાથી? કેશાકર્ષણનો આધાર શેના શેના ઉપર છે? કોઇ પ્રવાહી કેશાકર્ષણથી ઉપર ચઢશે કે નહિ તે શી રીતે જાણી શકાય?

પાઠ ૮૧.

પ્રસરણ (સં) ફેલાઇ જવું. (પ્ર=આગળ+સૃ=સરકવું; જવું+અણ=ક્રિ. વા. પ્ર.) આગળ જવું

વિસ્તાર=ફેલાવો

યંત્ર (સં) મહેનતનો અટકાવ કરનાર સંચો (યમ્=અટકાવવું+ત્ર=સાધન)

વિશેષ લક્ષણ=ખાસ સ્વભાવ

પ્રમાણ=હિસ્સો; ભાગ

ભિન્ન ભિન્ન=જુદો જુદો

નિરીક્ષા (સ) ચોકસાઇથી જોવું તે (ઇક્ષ=તપાસવું; જોવું)

પ્રયોગ (સં) અજમાયશ (પ્ર=બહાર+યોગ=જોડાણ) બહારના પદાર્થ સાથે જોડાણ કરી જોવું તે

સિદ્ધ=નક્કી

મુખ્યત્વે=ઘણું કરીને; બહુધા

હૈડ્રોજન=એક જાતનો હલકો વાયુ. (બે ભાગ હૈડ્રોજન અને એક ભાગ ઓકિસજન નામે વાયુનું પાણી બનેલું છે. હૈડ્રોજન ઓકિસજનની પેઠે ધીમે ધીમે સળગતો નથી, પણ એકદમ બંદુક જેવો અવાજ થઇને સામટો સળગી જાય છે)

કોલગ્યાસ=ખનીજ કોયલાને બંધ વાસણમાં તપાવી તેમાંથી કાઢી લીધેલો વાયુ

સવાલ--ઉષ્ણતાથી કયા પદાર્થો ફૂલતા નથી? પ્રત્યેક વા અકેક અંશ ગરમી વધવાથી કેટલો વિસ્તાર પામે છે? વાની તારકશક્તિ શા ખપમાં આવે છે? બલૂનની પ્રથમ શોધ કોણે કરી? અને તેમાં સુધારો કેવી રીતે થયો?

ટુંકસાર—પાઠને અંતે લખ્યું છે કે "બલૂન ચોકસ વાહન તરીકે અદ્યાપિ વપરાયું નથી, અને વપરાશે એમ લાગતું નથી" પરંતુ જર્મન અને અમેરિકામાં હાલમાં ધારેલી દિશાએ અને ધારેલી જગાએ બલૂન લઇ જવાના પ્રયોગ ફતેહમંદ નીવડયા છે. પ્રાચીન

સમયમાં હિંદમાં ઘણા મોટા વિમાનો ધારેલે સ્થળે લઇ જવાતા હતાં. હવે ઝેપલીન અને એરોપ્લેન નામના બલૂન ધારેલે સ્થળે લઇ જવાય છે.

પાઠ ૮૨.

સ્વરધારણ યંત્ર=ફોનોગ્રાફ (એ યંત્રની શોધ મહાન વિદ્યુત શોધક એડિસને કરેલી કહેવાય છે)
આંદોલન=મોજાં; એક રજકણ બીજા રજકણને હડસેલી ગતિ આપે છે તે
તીક્ષ્ણ=ઝીણી; બારીક
નળાકાર=નળના જેવો ઘાટ (નળ+આકાર)
ખોભણ=ખાડો; ખાંચ
આબેહુબ (ફા) અસલ હોય તેવુંજ; બરોબર
સ્વર=લાંબો ઝીણો અવાજ; સૂર
વસ્તુતઃ=ખરૂં જોતાં
ખાસ=વિશેષ
ધ્વનિ=અવાજ
સાહિત્યો=સાધનો
ત્વચા=ચામડી; છાલ
અપ્રિય=ગમે નહિ એવા (અ+પ્રિય)
પ્રહાર=માર
જાથુ=કાયમ; હંમેશ
ઉચ્ચતા=ઉંચપણું (તીણાસૂર)
યોગ્ય સંધાન=લાયક જોડાણ
તીવ્ર=તીણા; ઉંચા

સવાલ—ફોનોગ્રાફ અવાજને કેવી રીતે ગ્રહણ કરે છે, તથા કેવી રીતે પાછો બહાર કાઢે છે? ફોનોગ્રાફમાં અવાજ બદલાય છે શાથી? આપણા પોતાના અવાજ શી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે? મોટા તુમડાવાળા તંબુરાને ગવૈયા શાથી વધુ પસંદ કરે છે? સૂર અને નાદનો ભેદ સમજાવો. પુરૂષ કરતાં સ્રીના સૂર કોમળ શાથી હોય છે?

પાઠ ૮૩.

ઝળઝળું=સૂર્ય ઊગતાં પહેલાં અને આથમ્યા પછી જે રાતો ઝાંખો પ્રકાશ દેખાય છે તે.

મૃગજળ=ઝાંઝવાં; ખુલ્લા મેદાન અથવા રણમાં તડકો પડતો હોય ત્યારે દૂરથી પાણી જેવું જણાય છે તે.

પરાવર્તન (સં) પાછું ફેંકાવું (પરા=પાછું+વૃત્‌=વળવું +અન=ક્રિ. વા. પ્ર.)

વક્રીભવન (સં) એક જાતના પારદર્શક પદાર્થમાંથી બીજી જાતના પારદર્શક પદાર્થમાં જતા પ્રકાશનાં કિરણ વાંકા વળે છે તે (દીવાના કોડીઆમાં મુકેલો સળી અને પાણીમાં મુકેલી લાકડી એથીજ વાંકી જણાય છે; કેમકે કોડીઆમાં જે સળી મુકેલીછે, તેમાંથી નીકળતા કિરણ તેલની બહાર સીધી લીટીમાં નીકળતા નથી, પણ મરડાય છે તેથી સળી વાંકી જણાયછે.)

અવસ્થાંતર=સ્વરૂપમાં ફેરફાર; હાલતનું બદલાવું.

વાતાવરણમાંની રજકણો=આકાશમાં પવનના જોરથી ફેલાએલી ઝીણી રજ

પ્રસરેલી=ફેલાએલી

પ્રત્યક્ષ=ખુલ્લા; દેખીતા (પ્રતિ=સામું +અક્ષ=આંખ) આંખ આગળ; ખરેખરા

વાસ્તવિક=ખરૂં

પૃષ્ટ=ઉપલી બાજુ

સંસર્ગ=સંબંધ

ઓછા જાડા થર=પાતળા પડ

પૂરવણી કરનારા=દેખાવ પુરો કરવામાં મદદ કરનારા

પ્રતિરૂપ=સામુંરૂપ (પ્રતિ+રૂપ)

સવાલ—ઝળઝળું કેટલો કાળ રહે છે? ઝળઝળું થવામાં કિરણો શેને લીધે પરાવર્ત્તન પામે છે? સૂર્ય ક્ષિતિજની નીચે ૧૮° ચાલતાં જે દેખાંઇતો કાળ લાગે છે તે કયે સ્થળે ઓછો હોય છે? ક્ષિતિજની સમીપમાં સૂર્ય ચંદ્ર ચપટા શાથી દેખાય છે? તારાની શોધને માટે નિરીક્ષા સ્થળો ઉંચા ડુંગર પર શા માટે રાખે છે? સૂર્ય અસ્ત પામે છે તે વખતે આપણે તેની સામે શાથી જોઇ શકીએ

છીએ ? મૃગજળ દેખાવાનું કારણ શું ? નારંગી, લીલો, જાંબુઓ તથા ધોળો રંગ શી રીતે દેખાય છે ? પૂરવણી કરનારા રંગોના એક બે ઉદાહરણ આપો.

પાઠ ૮૪.

મેઘધનુષ્ય (સં) એકવાર વરસાદ આવી ગયા પછી આકાશમાં ઉત્તર દક્ષિણ દિશામાં અર્ધગોળ રંગીત કમાન નીકળેલી દેખાયછે તે; ઈંદ્ર ધનુષ્ય; કાચબી (મેઘ=વરસાદ+ધનુષ્ય=કામઠું)=વરસાદનું કામઠું

પૃથક્કરણ (સં) જીુદું પાડવાની ક્રિયા (પૃથક્=જીુદું+પ્રકરણ=કરવા-ની ક્રિયા)

અસમાન=સરખું નહિ તે (અ+સમાન)

રસાયની ચંચલતા=બે પદાર્થ એ-કઠા થતાં તે બંનેમાંથી જુદાજ ગુણવાળો ત્રીજો પદાર્થ થવાની ક્રિયા તે

સિદ્ધાંત (સં) નક્કી કરેલો સાર (સિદ્ધં=સાબીત+અંત=પાર; છેડો)

રૂપાંતર=દેખાવમાં ફેરફાર (રૂપ+અંતર)

સવાલ—મેઘધનુષ્ય શાથી થાય છે ? મેઘધનુષ્યનો દેખાવ કેવો હોય છે ? પ્રકાશનું પ્રસરણ એટલે શું અને તે શાથી દેખાય છે ? કોઇ પણ પદાર્થ આપણને પ્રકાશના કયા ગુણને લીધે દેખાય છે ? કોઇ વસ્તુ પીળી તેમજ કાળી દેખાવવામાં કિરણોપર શી અસર થાય છે ? લીલા કાચમાંથી જોતાં ગુલાબનો અને રાતા કાચમાંથી જોતાં વાદળી રીતનો રંગ કાળો દેખાવાનું કારણ શું ? પ્રકાશ અને કિર-રણની બાબતમાં ન્યૂટને શું બતાવી આપ્યું.

પાઠ ૮૫.

ઘર્ષણ વીજળી=બે પદાર્થને પરસ્પર ઘસવાથી ઉત્પન્ન થતી વીજળી

પ્રવાહ=આવક

વહેતી વિદ્યુત=જે વીજળીનો એક સરખો પ્રવાહ લાંબા વખત સુધી મળ્યા કરે તે

તકતી=ચોરસ કકડો

વિદ્યુત પાત્ર=વીજળી ઉત્પન્ન કરવાનું માટીનુ વાસણ

બેટરિ=વિદ્યુત પાત્રનો જથો

રસાયન વ્યાપાર=વિરૂદ્ધ ગુણવાળો પદાર્થ ઉત્પન્ન કરવાની ક્રિયા

વિદ્યુદ્વાહક=વીજળીનો પ્રવાહ ગ્રહણ કરી શકે એવું

વાહક (સં) લઇ જનાર

ઉત્ક્રમણ=પોતાની ઠરાવેલી હદથી બહાર જવું

લોહચુંબક=લોઢાને ખેંચનાર; લોઢાને આકર્ષણ કરનાર

વિદ્યુત લોહચુંબક=વીજળીની મદદથી લોઢાને ખેંચનાર પદાર્થ

વિદ્યુત અવાહક=જેમાંથી વીજળીનો પ્રવાહ જઇ ન શકે તે; કાચ.

સવાલ—પહેલી વિદ્યુત ઉત્પન્ન કરવાની એક રીતનું વર્ણન કરો. બેટરિ બંધ અને ખુલ્લી છે, એમ કયારે કહેવાય? વિદ્યુત લોહચુંબક બનાવવાની રીત શી છે? વિદ્યુત તાર યંત્રનું વર્ણન લખો. એ યંત્રની શોધ કોણે કરી? એ યંત્રથી શા લાભ થયા છે?

પાઠ ૮૬.

રસાયનપ્રીતિ=રસાયનાકર્ષણ; જે બળવડે જુદાં જુદાં તત્વો એકઠાં મળી મિશ્ર પદાર્થ બને છે તે

દ્રવ્ય=વસ્તુ

વિકાર=ફેરફાર

પ્રકૃતિ વિકાર=પદાર્થના મુળરૂપમાં કોઇ કારણસર થોડા વખત સુધી જે ફેરફાર દેખાય છે તે

રસાયનવિકાર=બે કે વધારે પદાર્થ એકઠા થતાં તેમનાથી વિરૂદ્ધ ગુણવાળો ત્રીજોજ નવો પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે તે

ઘટક=રજકણ

સંયોગ=મેળાપ; જોડાણ

રસાયની સંયોગ=રસાયન વિકાર

રસાયની પૃથક્કરણ=પ્રકૃતિ વિકાર

મિશ્રણ=ભેગ

સંયુક્ત=જોડાએલા

સાદું મિશ્રણ=સહેલાઇથી મૂળ વસ્તુ પાછી મેળવી શકાય એવું મિશ્રણ જેમકે રેતીમાં ખાંડ; દૂધમાં પાણી; પાણીમાં મીઠું નાખીએ તે

રસાયની મિશ્રણ=બે રસ મળવાથી તેમાંથી નવો પદાર્થ બને છે તે મિશ્રણ

સાદા દ્રવ્ય=મૂળતત્ત્વ. (એ અડસઠ મનાતાં હતાં. હાલમાં ૭૦ મનાય છે)

તત્ત્વ=મૂળ વસ્તુ

શુદ્ધ=ચોકખાં; મૂળ સ્વરૂપે

અણુસમૂહ=રજકણનો જથો

સંબંધાકર્ષણ=જે આકર્ષણને લીધે દરેક પદાર્થનાં રજકણો એક બીજા સાથે વળગી રહેલાં છે તે (જો પદાર્થમાંથી સંબંધાકર્ષણ નીકળી જાય તો રજકણો ઢગલો થઇને પડે)

પરમાણું=છેક ઝીણામાં ઝીણો અણુ

ભિન્નતા=જુદાપણું

રચના=બનાવટ

સજીવ=જીવવાળા (સ+જીવ)

અદૃશ્ય=ન દેખી શકાય એવા

ત્રણ અદૃશ્ય વાયુ=ઓકિસજન, હૈડ્રોજન ને નૈટ્રોજન

પાણીમાંથી સંબંધાકર્ષણ નીકળી જતાં ઓકિસજન અને હૈડ્રોજન અદ્રશ્ય વાયુ ઉત્પન્ન થાય.

સજીવ પ્રાણીમાંથી સંબંધાકર્ષણ નીકળી જતાં ત્રણ અદ્રશ્ય વાયુ અને કાર્બન જેવા મૂળતત્ત્વો રહે

સવાલ—પ્રકૃતિ વિકાર ને રસાયનવિકાર એટલે શું તે દાખલા આપી સમજાવો. સાધારણ મિશ્રિત અને રસાયની સંયોગમાં શો તફાવત છે? મૂળતત્ત્વો કેટલાં છે? તત્ત્વોના કેટલા પ્રકાર છે ને તે કયા કયા? કેટલાંક તત્ત્વોનાં નામ ગણાવો. રસાયનકર્ષણ એટલે શું?

તત્ત્વોમાંથી વસ્તુઓ કેવી રીતે થઇ છે? જગતમાંથી સંબંધાકર્ષણ જતું રહે તો કેવા ફેરફાર થાય? રસાયની સંયોગના એક બે પ્રયોગ સમજાવો.

પાઠ ૮૭.

અવિભાજ્ય (સં) જેના વિભાગ થઇ શકે નહિ એવું. (અ=નહિ+વિ=વિશેષે+ભાજય=ભાગ) જેના એકથી વધારે ભાગ પાડી ન શકાય તે

જનક=પિતા; પેદા કરનાર

ઘટ્ટ=જાડી

સવાલ—પાણીમાંથી ઓકિસજન અને હૈડ્રોજન વાયુ છુટા પાડવાના બે પ્રયોગોનું વર્ણન કરો. હૈડ્રોજન વાયુ ઓકિસજન સાથે મળવાથી રસાયનીક સંયોગ થઇ જે ક્રિયા થાય છે તેનું વર્ણન કરો. જુદી જુદી સીસીઓમાં ઓકિસજન અને હૈડ્રોજન વાયુ ભર્યો હોય તો તે શી રીતે પારખી શકાય?

પાઠ ૮૮.

દ્રાવ્યતા (સં) ઓગળવાપણું. (દ્રુધાતુ=દ્રવવું; ઓગળવું+તા=પણું)

અદૃશ્ય=ન દેખી શકાય એવું

ભાવાર્થ=મૂળ મતલબ (ભાવ+અર્થ)

દ્રાવણ=એક વસ્તુમાં બીજી વસ્તુ ઓગળવાથી થએલો પદાર્થ

અદ્રવ્ય=પ્રવાહીમાં ઓગળી ન શકે એવા પદાર્થો

દ્રાવણ=ઓગળનાર;

મિશ્રણ=ભેગ

મર્યાદા=હદ

ઉષ્ણતામાન=ગરમીનું માપ

અપવાદ=બાધ

ભિન્ન ભિન્ન=જુદી જુદી

વૃદ્ધિ=વધારો

અંશો=ભાગો (સંસ્કૃતઅંશ=ભાગ પાડવા; વહેંચી આપવું)

કસ્તર=કચરા

સવાલ—દ્રાવણ, દ્રાવ્યતા દ્રાવ્ય, અદ્રાવ્ય અને દ્રાવકની વ્યાખ્યા તથા દૃષ્ટાંત આપો. પાણીમાં મીઠું કેટલું ઓગાળી શકાય? દ્રાવ્યતાની વધઘટ શાથી થાય છે ? તેમજ તેના અપવાદ કયા છે ? કઠણ અને નરમ પાણી શી રીતે બને છે, તથા તે કેમ પરખાય? કુદરતી પાણીમાં ઓગળેલા દ્રાવ્ય સિવાય બીજું શું હોય છે? તે શી રીતે દૂર કરી શકાય ? ઝરણનું પાણી સ્વચ્છ શાથી હોય છે?

પાઠ ૮૯.

દરેક ઉષ્ણતામાને=ઓછી વત્તી ગમે તેટલી ગરમી હોય તોપણ

બાષ્પભવન=વરાળનું થવું

શોષણ=ચૂસી લેવું; ખેંચી લેવું

નીમે ભાગે=અર્ધ ભાગે

વધારેમાં વધારે નીમે ભાગે=ઘણે ઓછે ભાગે

અશક્તિ=શક્તિ વગરના; ઓછી શક્તિવાળા. (અ+શક્ત=શક્તિ)

અવગુણકારી=નુકસાન કરનાર (અવ =નઠારો+ગુણ+કાર=કરનાર+ઈ= વાળો) .

ઉષ્ણતામાપક=ગરમી માપનાર (ઉષ્ણ+તા+માપ+અક)

સવાલ—ભેજ શોષી લેનાર પદાર્થોમાં કયા પદાર્થો શિયાળામાં ખપ લાગે છે? અતિશય ભેજવાળી વરસાદની ઋતુમાં પણ ભીનાં લુગડાં શાથી સુકાય છે? સૂકી હવા તદન ભેજ વગરની હોય છે કે કેમ? ભીની અને કોરી દડીવાળાં ભેજમાપક યંત્રનું વર્ણન કરો. બંને ઉષ્ણતામાપક યંત્રના અંશમાં વધતો ઓછો ફેર ક્યારે પડશે?

પાઠ ૯૦.

એસિડ=તેજાબ; સ્વાદે અતિશય ખાટો અને નીળા લિટમસનો રંગ રાતો કરનાર

અલ્કલિ=સ્વાદે તીક્ષ્ણ અને રાતા લિટમસનો રંગ બદલી નીળો કરનાર

ક્ષાર=જે પદાર્થનો સ્વાદ ખાટો કે

તીક્ષ્ણ નથી અને એસિડ તથા અલ્કલિના સંયોગથી જે બને છે તે

જલદ=તીક્ષ્ણ; પુષ્કળ અસર કરનાર

નીળો=ઘેરો લીલો; કાળો લીલો

બાષ્પ=વરાળ; બાફ

ભવન=થવું

સવાલ–દહીં, છાશ અને કાચા ફળમાં ખટાશ શાની છે? એસિડ કે અલ્કલિની પરીક્ષા કેવી રીતે કરવી? જલદ અલ્કલિ કે અલ્કલિ કયા કયા છે? એસિડ અને અલ્કલિનો સંયોગ એક બીજાપર અસર કરે છે? એમોનિયમ નૈટ્રેટ્ શી રીતે બનાવવો? પાસાદાર કકડા શેના બંધાઇ શકે? અને તે પાસા શાથી બંધાય છે?

પાઠ ૯૧.

અતિ જવાળાગ્રહી=થોડી ગરમી લાગતાંજ એકદમ ભડકો થઇને બળે તે (જવાળા=ભડકો+ગ્રહી=લઇ લેનાર)

ઘર્ષણથી=ઘસડવાથી

અકસ્માત=ઓચિંતુ નુકસાન

નિર્ભય દીવાસળી=સેફટી મેચીસ; જે તેના ખોખાપરજ ઘસવાથી સળગે છે તે

સવાલ–પીળા અને રાતા ફોરફરસનો મુકાબલો કરો. દીવાસળી શાથી સળગે છે? દીવાસળી બનાવનારાપર ફોરફરસની શી અસર થાય છે? આપણા ખોરાકમાં ફોરફરસ કેવા ક્રમથી દાખલ થવા પામે છે? હાડકાં શેનાં બનેલાં હોય છે? ફોરફરસવાળી દવાઓ અને ખાવાના પદાર્થો માણસને શાથી ગુણ કરે છે?

પાઠ ૯૨.

દહન (નં) બળવાનીક્રિયા; વસ્તુનો ઓક્સિજન જોડે રસાયણિક સંયોગ થતાં ઉષ્ણુતા અને પ્રકાશ ઉત્પન્ન થઇ વસ્તુના મૂળ રૂપનો નાશ થવાની ક્રિયા

શ્વાસોચ્છ્વાસ (સં) દમ લેવો અને બહાર કાઢવો તે. (શ્વાસ=દમ

લેવો+ઉત્=બહાર+શ્વાસ)=શ્વાસ પ્રશ્વાસ

અવિનાશપણું=નાશ નહિ પામવાપણું. (કોઇ પણ પદાર્થનો ખરી રીતે જોતાં નાશ થતો નથી પણ તેનું રૂપ બદલાય છે)

વાસ્તવિક=ખરો

અનુમાન=અટકળ; ધારણા

વસ્તુતઃ=ખરૂં જોતાં

રક્તવાહિની=લોહી વહેવડાવનાર નસો. (રક્ત=લોહી+વાહિની

સવાલ—ખરી રીતે જોતાં બળવાથી પદાર્થનો નાશ થતો નથી તો આપણે તેને કેમ જોઇ શકતા નથી? મીણબત્તી બળવાથી કયા કયા પદાર્થો બને છે? આપણે જે ઓક્સિજનનો દમ લઇએ છીએ તેનું શું થાય છે? ઉચ્છ્વાસમાં કયા કયા પદાર્થો નીકળે છે? અને તે શી રીતે બનેલા હોય છે? મીણબત્તીના અને આપણા દહનમાં તફાવત શો? ખોરાક શા માટે લેવો પડે છે તે સમજાવો.

પાઠ ૯૩.

કાર્બન=દહન થનાર મુખ્ય તત્ત્વ; કોયલો

ચૂર્ણ પાષાણ=ચુનાનો પત્થર

સેંદ્રિય પદાર્થ=કોઇ પણ વસ્તુને બળતાં તેમાંથી જે ભાગ ઉડી જાય છે તે.

કાર્બોનિક એસિડ વાયુ=કાર્બન અને ઓક્સિજનના સંયોગથી થએલો વાયુ

ઓપ=ચળકાટ

રસાયણ જળ=જે પાણીમાં ધાતુના ક્ષાર મળેલા હોય છે તે

સવાલ—કાર્બન શેમાં શેમાં હોય છે? કાર્બન કયા ત્રણ રૂપમાં મળે છે? એ ત્રણેમાં એકલો કાર્બનજ છે એની ખાત્રી શી? એ ત્રણે કયા કયા ઉપયોગમાં આવે છે? પાણીમાં કાર્બોનિક એસિડ વાયુ કેવી રીતે મળે છે? તેની અસર ખડકો પર શી થાય છે?

કાર્બોનિક એસિડ વાયુ માણસ તથા વનસ્પતિના ખપમાં કેવી રીતે આવે છે?

પાઠ ૯૪.

લોહિતાંગ=લોહીના જેવા શરીરવાળો (લોહિત્=લોહી જેવું+અંગ=શરીર)

સંક્રમણ=સૂર્ય અને પૃથ્વીની વચ્ચે ગ્રહોનું એક લીટીમાં આવવું તે.

વાર્ષિક ભ્રમણ=એક વરસમાં ફરી વળવું તે (પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ એક વરસમાં ફરી વળે છે)

ઉપગ્રહ=મુખ્ય ગ્રહની આસપાસ ફરનારો નાનો ગ્રહ (ઉપ+ગ્રહ)

સવાલ—મંગળ અને બૃહસ્પતિનું સૂર્યથી અંતર, તેમની દૈનિક તથા વાર્ષિક ગતિ અને તેમના ગ્રહોનું ભ્રમણ કેવા પ્રકારે છે? દૂરબીન વડે એ બે ગ્રહોનું નિરીક્ષણ કરતાં કેવા દેખાવ માલમ પડે છે? પૃથ્વી સાથે એ બે ગ્રહોનો મુકાબલો કરો.

પાઠ ૯૫.

નરી આંખે=દૂરબીન વગર એકલી આંખે

ભવ્ય=રોનકદાર

મેખલા=કંદોરો

અનુપમ=જેની સરખામણી કોઇ સાથે ન થઇ શકે એવો; બેનમુન

કલ્પના=ધારણા; અનુમાન

વિષમતા=નિયમ પ્રમાણે નહિ હોવું તે; ખામી

મનન=વાંચેલી કે જોએલી બાબત પર વિચાર કરવો તે.

સવાલ-શનિની મેખલાઓ તથા ચક્રો કેવા દેખાય છે? શનિ, યુરેનસ અને નેપચ્યુનનું સૂર્યથી અંતર, ભ્રમણ કાળ તથા પૃથ્વી સાથે કદ અને વજનમાં પ્રમાણ કેટકેટલા છે? અને દરેકને ઉપગ્રહ કેટલા? બૃહસ્પતિ ને શનિનો મુકાબલો કરો.

પાઠ ૯૬.

વિસ્મયકારક=નવાઇ પમાડનાર
બલકે=ઘણું કરીને; અથવા
નેબ્યુલા=નિહારિકા; ચકચકિત વાયુ અથવા વરાળના જણાતા તેજ-સ્વી ધાબા
વર્ગણી=જાતવારી; ગોઠવણી
ઘનીકરણ=વાયુરૂપ પદાર્થ નક્કર થવું
સંભવિત=સાચી.

સવાલ—નરી આંખે સ્થિર તારા શુમારે કેટલાક ગણાય છે? અને તે શું છે? હર્શલે નિહારિકા સંબંધમાં કરેલા તર્કો કયા છે?

પાઠ ૯૭

બેશ=સરસ
અનુમાન=ધારણા
ઘનીકરણ=વાયુરૂપ પદાર્થનું નક્કર થવું નેપચ્યુનની કક્ષા=નેપચ્યુનને સૂર્યની આસપાસ ફરવાનો માર્ગ
પર્યંત=સુધી; લગણ
મધ્યાકર્ષક=વચમાંથી ખેંચનાર
મધ્યોત્સારીબળ=મધ્યમાંથી દૂર જતા રહેવાનું બળ
અંશ=ભાગ
સાંપ્રત=હાલના
બ્રહ્માંડ=સૃષ્ટિ; વિશ્વનો ગોળો

સવાલ—સૂર્યમાંથી નીકળી જતી ગરમી કોણ પુરી પાડે છે? વિશાળ નિહારિકામાંથી ગ્રહો કેવી રીતે બન્યા? સૂર્ય અને ચંદ્ર બાબત શી ધારણા છે? નિહારિકાની ઉત્પત્તિ વિષે સાંપ્રતકાળમાં શું અનુમાન છે?

પાઠ ૯૮.

થર=પડ
ઉત્પાત=હાડપિંજરના ખડકોમાં પડેલા ખાડા; હાડપિંજર; ફોસીલ.
અવશેષ=બાકી રહેલો ભાગ
ખાસ=વિશેષ
અર્થાત્=મતલબ કે.

સવાલ--કોયલાના થરોવડે પૃથ્વીના ઇતિહાસની શી માહીતી મળે છે? ખડકોવડે તથા થરો વડે શું જણાય છે? ખડકોના તળી-

આના છેક જુના પથરોપરથી તથા તેની ઉપરના બીજા થરોથી શું જણાય છે? બીજા વર્ગના ખડકોમાં શું જણાય છે? તથા ત્યાર પછી પક્ષીઓ કેવાં થયાં? એ પછી માણસ કેવે ક્રમે થયું? એ બધી શોધો કઇ વિદ્યાને આધારે થઇ?

ભાગ ૩ જો સમાપ્ત.

સંક્ષિપ્ત શબ્દનો ખુલાસો.

(સં) સંસ્કૃત
(ફા) ફારસી
(આ) અરબ્બી
(અં-ઇ) અંગ્રેજી
(હિં) હિંદુસ્તાની
(પો) પોર્ટુગીઝ
(ભૂ) ભૂત
(કૃ) કૃદંત
(પ્ર) પ્રત્યય

કવિતાની સમજુતી

કવિતાના અર્થ

પાઠ ૩ પ્રભુપ્રાર્થના.

અંતર્યામી=મનની વાતને જાણુ-નાર (અંતર્=અંદર યા ધાતુ=જવું)=અંદર જઇને મનની વાત જાણનાર

દીન શરણા=ગરીબને આશરો આ-પનાર; (દીન=ગરીબ+શરણા=શરણુ આપનાર; આશરો આપનાર)

અનુપમ=શ્રેષ્ઠ; સર્વોત્તમ (અન્=નહિ+ઉપમ એ ઉપમાનું ટુંકુ રૂપ છે. ઉપમા=બરાબર) જેની બરાબરી કોઇ નથી તે.

હિતકરણા=ભલું કરનાર (હિત=ભલું +કરણા કૃધાતુ=કરવું ઉપરથી =કરનાર)

પ્રભ=તેજ (ભા ધાતુ=પ્રકાશવુ)

વિભવ=વૈભવ

વિમલ મુખ=નિર્મળ મુખવાળા (વિ=નથી+મલ=મેલ+મુખ)=વિ-શેષે કરીને જેના મુખપર મેલ નથી તે.

અદ્દ્ભુતો=આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય એવી કૃતિઓ. (સૂર્ય, ચંદ્ર, આકાશ વગેરે)
જ્યોતિ=પ્રકાશ; તેજ
પર પરમ=સર્વથી દૂર; પેલેપાર.
આદિ=મૂળ પુરુષ
શુચિ=શુદ્ધ; પવિત્ર
પુરુષ પુરાણ=આદિ (પુરુષ=જુનામાં જુનો+પુરાણ=જુનું)
સૃજન=સૃષ્ટિનું પેદા થવું તે
પ્રલય=કલ્પને અંતે પૃથ્વીપર પાણી ફરી વળવું તે; સૃષ્ટિનો નાશ

અહરનિશ=રાત દિવસ (અહઃ=દિવસ+નિશ=રાત્રિ)
ગોપાલ=રક્ષણ કરનાર (ગો=ગાય; ઇંદ્રિય+પાલ=પાલનાર) ગાયને પાળે એટલે તેનું રક્ષણ કરે તે ઉપરથી રક્ષણ કરનાર
શિવ સદન=કલ્યાણનું ઠામ (શિવ=કલ્યાણ+સદન=ઘર; ઠામ)
એકાકી=એક; એકલો.
જનકુલ=માણસ માત્રનો
વિભુરાયા=સર્વ વ્યાપી રાજા
હીણો=વિના; વગર
દરસ=દરસન

પાઠ ૩ પ્રભુ પ્રાર્થના.

સમજુતી—હે! મનની વાતને જાણનાર, જીવના જીવનરૂપ, ગરીબને આશરો આપનાર,—શરણ આપનાર, પિતા, માતા, બધુરૂપ, શ્રેષ્ઠ સખા, ભલું કરનાર, મનુષ્યનાં તેજ, કાંતિ, સૌંદર્ય, ધન, વૈભવ એ બધા રૂપ, જગતના નિર્મળ મુખવાળા સ્વામી (પ્રભુ) હું આપને નમન કરૂંછું, વંદન કરૂંછું. (૧) ટીપઃ—મુખ્ય વાક્ય નમુંછું, વંદુંછું છે, બાકીના બધા શબ્દો પ્રભુનો વધારો છે. ચંદ્ર, ગ્રહ, મંડળ, આકાશ (વગેરે) સર્વ આશ્ચર્ય પમાડે એવી વસ્તુઓમાં મોટી જ્યોતિ (પ્રકાશ) જેવું, આંખ, ચંદ્રને સૂર્યના જેવું તેજસ્વી તારૂં રૂપ હું (વધારે) અદ્દભુત જોઉંછું. હે પ્રભો ઉપર જણાવ્યા

તે સૌના કરતાં પણ દિશાની ગુફાઓ અર્થાત્ દિશાઓ. પૃથ્વી અને ઉંડા આકાશને (તારા પરમ તેજવડે ભરી નાખતો) તું સવથી દૂર ઉડે છે, (૨) દીપઃ—આંખનું તેજ પણ અદ્ભુત ગણાય છે. આમાં કવિ ઈશ્વરની શ્રેષ્ઠતા બતાવી તેનું સર્વવ્યાપીપણું સિદ્ધ કરે છે, અને સર્વથી ઉંચો ઈશ્વરને ઊડતો કલ્પવાનું કારણ તે અન્ય સર્વ વસ્તુઓપર નજર નાખી શકે તે છે હે ! પ્રભુ તું આદ્ય પુરુષ છે, પવિત્ર પુરાણ (વૃદ્ધ) પુરુષ પણ તુંજ છે. સૃષ્ટિને તું ધારે છે અને તેની ઉત્પત્તિ અને લયમાં પણ તુંજ છે. અર્થાત્ ઉત્પત્તિ અને લય કરનાર પણ તુંજ છે, અમારા ધર્મોનું રાત દિવસ રક્ષણ કરનાર પણ તુંજ છે, અને હે ! કલ્યાણના ઠામ (ધામ) પાપી કે પવિત્ર સઘળાં મનુષ્યોનું કલ્યાણ-રૂપ તુંજ છે. (૩) સઘળી જડ વસ્તુઓ અને ચેતનનો તું એકલોજ પિતા છે. તું મનુષ્ય માત્રનો ગુરૂ (શિક્ષા આપનાર) છે, મોટો છે અને ઘણો પુજ્ય છે, હે દેવા ત્રણે લોકોમાં તારા જેવો કોઈજ નથી અને થશે પણ નહિજ. હે સર્વ વ્યાપી ઈશ્વર તારાથી અધિક તે કોણ હોઇ શકે ? (૪) તું બ્રહ્માંડમાં વસે છે અમારાં હૃદય કમળમાં પણ તું વાસો વસે છે, એટલે તું આઘેમાં આઘે છે (બ્રહ્માંડમાં વસે છે તેથી) પણ હંમેશાં પાસેજ વસે છે, (હૃદયમાં છે તેથી) હું આત્માને ઢાળીને, દેહે લળી લળીને નમું છું. હજારોવાર નમું છું. હે ! પ્રભુ વળી તમને મારા નમસ્કાર છે. (પંડ્યાને) (૫) હે ! પ્રભુ આ અસત્યોમાંથી (સંસારરૂપ ઉપાધિઓમાંથી શ્રેષ્ઠ સત્યે જે નાશ વગરનું છે એવા સત્યે) તું મને લઈજા, સંસારરૂપી ઉંડા અંધારામાંથી (ગાંઢ અંધકારમાંથી) તું મને પરમ તેજ સમીપ લઇ જા, હે ! નાથ આ મોટા મૃત્યુના ભંડારમાંથી (જ્યાં દરેક વસ્તુનું મરણ થાય એવા

આ ક્ષણભંગુર જગતમાંથી) તું મને અમૃત પાસે લઇ જા (અમૃત પીવાથી મારૂં મૃત્યુ થાય નહિ) (એ અમૃત તે ઇશ્વર સદન-સ્વર્ગ) હું તારા વગરનો છું તો તું મને તારા દર્શનનાં દાન દઇ જા. મતલબ કે એક વખત તું મને તારૂં આનંદિત સ્વરૂપ બતાવ. (૬) હે ! પિતા, જેમ જગતને વીંટી લેનો સેલો દૂર સાગર રહે છે અને સર્વ નદીઓના પાણી જોસભેર તેના તરફ દોડે છે, તેમ હંમેશાં મારા જીવનરૂપી પ્રવાહની સર્વ ઝરણીઓ, દયાના અને પુન્યના મહાસાગરરૂપી પ્રભુ તારા ભણી વહે. (૭) ટીપઃ–ઇશ્વરને સાગર અને નદીઓનાં ઝરણ તે જીવની ઝરણીઓ એ સાદૃશ્યથી ઉપમાલંકાર થયો છે, કાયાથી થતું ઘડીએ ઘડીએ જે વાણી બોલું છું તેથી થતું, ઇંદ્રિયોના કૃતિથી થતું, મારા મન વિષે જે ભાવ (વિચારો) હું કરૂં છું તેથી થતું સ્વભાવથી અર્થાત્ કુદરતી રીતે કે બુદ્ધિપૂર્વક સારૂં અથવા નઠારૂં જે કાંઇક કરૂં છું તે સઘળું તારા ચરણમાં ધરૂં છું. (તને નિવેદન કરૂં છું.) તો હે ! પ્રભુ, દયા લાવીને મારાપર ઇંદ્રિયોથી થતું પછી તે ચાહે ઇરાદા પૂર્વક થતું હોય અથવા અજાણે થતું હોય તે સર્વ પાપનું ઇશ્વર આગળ નિવેદન કરે છે; અને તેમાંથી તું મને બચાવજે, મારાપર કૃપાદૃષ્ટિએ જોજે એવી પ્રાર્થના કરે છે.

નાનાલાલ કવિ એ કવિશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઇના પુત્ર.

પાઠ ૯.

જયજય (સં) જીત કે ફતેહનો પોકાર

ગરવી=મોટું; વિશાળ (સં ગુરુ ઉપરથી)

અરણું=અરૂણ સુર્યોદય પહેલાંનું રાતા રંગનું ઝળઝળું

ધ્વજ=ધજા; વાવટા
ઝળળળ=ઝળાંઝળાં
કસુંબી=કસુંબના રંગનું; રાતું; લાલ
અંકિત (સં) નિશાનીવાળો (અંક =ચિહ્ન કરવું)
સંતાન (સં) પ્રજા; છૈઆં છોકરાં
પ્રેમ ભક્તિ (સં) સ્નેહ સાથેની સેવા
કરંત=કરે છે
રક્ષા (સં) સંભાળ; રક્ષણ; રક્ષ્ ધાતુ=રક્ષણ કરવું+આ=નારીજાતિનો પ્રત્યય)
દ્વારકેશ (સં) દ્વારકાનો નાથ; રણછોડજી (દ્વારકા+ઇશ=ધણી)
ખરેખરૂં=ખુલ્લું.
સુભટ (સં) જોદ્ધા; લડવૈયા
જુદ્ધ રમણ=લડાઇમાં ઝુઝવું તે
રત્નાગર=મહાસાગર (સં. રત્નાકર)
વીર (સં) બળવાન
પૂર્વજ (સં) પહેલાં જન્મેલા; વડવાઓ; ઘરડાં વરડાં (પૂર્વ=પહેલાં +જ=જન્મેલા)
જયકર=ફતેહ ભરેલી
શોગે=શોભે
રંગ=શોભા; તેજ; બહાર
સત્વર (સં) તરત; જલદી; એકદમ
શકુન=શુકન; કામની શરૂઆતમાં જે સારા ચિહ્નો થાય છે તે. જેમ કે, ગાય, પનીઆરી, વિદ્યાર્થી વગેરે સામે મળે તે.
મધ્યાહ્ન (સં) બપોર (મધ્ય+આહન્=દિવસ)
ધૂમે=મહાલે
નર્મદા=નર્મદાશંકર કવિ; સુખ આપનાર (નર્મ=સુખ+દા=આપનાર
સાથ=ટોળું
શૂદ્ર=સેવા કરનારી જાત, હલકી જાત
વદ્યા=બોલ્યા (વદ્ ધાતુ=બોલવું)
આર્યધર્મ=શ્રેષ્ઠ ધર્મ; સદાચાર

પાઠ ૧૭મો ગરવી ગુજરાત.

સમજુતી–હે ! ગુજરાતની વિશાળ ભૂમિ તારી ફતેહ થાઓ તારી ફતેહ થાઓ. હવે અરૂણથી ઝગઝગી રહેલું પરોઢીઉં શોભે છે.

સૌદય થવાનો (ચઢતી થવાનો વખત આવ્યો છે. તેથી તારાપર સ્નેહ અને શૂરાતનના ઉંચા ગુણુની નિશાનીવાળી ધજા ઝળાંઝળાં કરતી શોભશે, માટે તું તારી પોતાની તમામ પ્રજાને સ્નેહના ભાવથી (એક બીજાની ને તારી) સેવા કરવાની રીત શીખવ. તારી જાત-જમીન સારી ઉંચા પ્રકારની-ફળદ્રુપ છે. માટે હે! ગુજરાતની વિશાળ ભૂમિ તારો જય થાઓ તારી ફતેહ થાઓ. (૧) તારી (ગુજરાતની) ઉત્તર દિશામાં અંબા માતા, પૂર્વમાં મહાકાળી માત, દક્ષિણુમાં કુંતેશ્વર મહાદેવ ને પશ્ચિમમાં શ્રી રણુછોડજી તારૂં રક્ષણુ કરે છે તેઓ ખરેખરી તારી મદદમાં છે, માટે હે૦ (૨) તાપી અને નર્મદા જેવી (પવિત્ર) નદીઓ તને જુએ છે. મતલબ કે તારામાં છે, તેમજ વળી મહી અને બીજી. નદીઓ પણુ છે વળી (એક બાજુએ) તારા જોદ્ધાઓના જુદ્ધ રમણુને રત્નથી ભરેલો સાગર (અરબી સમુદ્ર) જોઇ રહ્યો છે. મતલબ કે તારી પશ્ચિમ બાજુએ કુદરતી આડ રૂપે અરબી સમુદ્ર આવી રહ્યો છે. તારા પર્વતો ઉપરથી બળવાન વડવાઓ (તેની પ્રજાને) ફતેહનો આશીર્વાદ દે છે. તારી પ્રજાની તમામ જાતો સંપથી શોભે છે, માટે હે૦ (૩) તે (ચઢતીના વખતનો) અણહિલપુર પાટણુનો અને સિદ્ધરાજ જયસિંહનો બહાર (શોભા) જે હતો તે શોભાથી પણુ વધારે સારી શોભા હે! મા (ગુજરાત) તારી જલદી થશે, કેમકે સારા શુકન દેખાય છે, કારણુ કે રાત પુરી થઇ ગઇ છે. (પડતાનો વખત ગયો છે.) તેથી બપોરનો વખત ઝળકી નીકળશે (પુરેપુરી ચઢતી થવાનો વખત આવશે) હવે તારી પ્રજાના માણુસો નર્મદાશંકર કવિના વિચારની સાથે

મહાલે છે (મળતા થાય છે.) અથવા તારી પ્રજાનું સુખ કરનારૂં ટોળું (ચઢતીના વિચારમાં) મંડયું છે. માટે હે૦ (૪)

ગુજરાત કોની કોની છે, શું ? બ્રાહ્મણ વાણીઆ, શ્રાવક, ભાટીઆ, ક્ષત્રિય, રજપુત, કણબી અને કોળી કે બીજી હલકી જાતોની કહેવી ? તો કે જેના વડવાઓ અને જેઓ વળી આજે પણ (હયાત છે તેઓ) પોતાના જન્મથી કોઇ પણ જાતની કોઇ પણ જાતની લખવાનું કારણ કે ગુજરાતના દરેક વિભાગની ગુજરાતી ભષા જરા જરા ભેદવાળી છે તે માટે. ગુજરાતી ભાષા બોલ્યા અને વળી પોતાના શ્રેષ્ઠ ધર્મને વળગી રહ્યા; (ધર્મ ભ્રષ્ટ થયા નથી) તેનીજ ગુજરાત છે, પછી તે ગમે તે જાત હોય તોપણ તેનીજ ગુજરાત છે. વળી બીજા પરદેશીઓ કે જેઓને એ ભૂમિએ પાળીપોષીને મોટા કર્યા, તેઓ પારકા ધર્મના છે, પણ ગુજરાત માતાનું ભલું ચહાનારા છે માટે તેઓ એ માતાની પ્રજાના ભાઇ કહેવાયા. તેથી તેનીજ ગુજરાત છે. પછી તેઓ ગમે તે જાતના હોય તો પણ તેનીજ ગુજરાત છે.

પાઠ ૬૧.

ગિરિ=પર્વત

તળાટી=તળેટી.

દામોદર=વિશેષ નામ છે; કૃષ્ણ.
(દામ ઉદરે યસ્યયઃ=જેને ઉદરે દોરડું છે તે દામોદર; કૃષ્ણ)

વામીએ=મુકત થઇએ; કાઢી નાખીએ

પક્ષા પક્ષી=વિરોધ

સમદૃષ્ટિ=સરખી નજર

ગૌમૂત્ર=ગાયનું મૂત્ર (ગૌ+ગાય+મૂત્ર)

વાકય દાન=વચન; બોલ આપવો તે (વાકય=બોલનો સમૂહ+દાન =આપવુ)

નિશા=રાત્રી

ભોર=પ્રભાત
ઢંગ=લક્ષણ
મૌન=બોલવું નહિ તે
અધવધરા=નહિ આમ ને નહિ નહિ આમ એવા; અધકચરા

ભ્રષ્ટ=બગડેલા; વટલેલા.
બંધાણું=બંધાયું; લાગ્યું.
રાતું=સ્રી કુટુંબાદિવાળું
માતું=ધરાએલું
નેહ=પ્રીતિ
ઉંડો=ગાઢો
હળવા=હલકાં
તાલે=બરાબરીમાં
નાવે=આવે નહિ

ખરખરો=લાગણી
ફોક=મિથ્યા
ચિંતવ્યો=ધારેલો
અર્થ=હેતુ; વિચાર
ઉગરે=રહે; બચે
ઉદ્વેગ=અફસોસ; દીલગીરી
શકટ=ગાડું
શ્વાન=કુતરો
છત્ર=છાંયડો
લતા=વેલ
યથા=જેમ
વ્યર્થ=ફોકટ; નકામો
શોચે=દીલગીર કરે
જુગલ=જોડ;બેલ

પાઠ ૧૧ મો. નરસિંહ મહેતાને ઢેડ વૈષ્ણવનું આમંત્રણ.

સમજુતી–પર્વતની તળેટીએ દામોદર નામનો એક કુંડ હતો; ત્યાં નરસિંહ મહેતા રોજ નાહવા જતા હતા. ઢેડ જાતમાં હરિની દ્રઢ ભક્તિ હતી તેઓ એક દિવસ મહેતાને પ્રેમ પૂર્વક પગે લાગ્યા પર્વતના તળેટીએ હાથ જોડીને સ્તુતિ કીધી અને બહુ બહુ પ્રકારે વીનવ્યા કે હે મોટા પુરુષ, અમારી એટલી વિનંતી છે

કે તમે અમારે આંગણે કિરતન (ભજન) કરો. પર્વતની તળેટીએ૦ (ભજન કરો) જેથી અમે પ્રેમરૂપી પદાર્થ (ઇશ્વર રૂપી વસ્તુ) પામીએ અને જન્મ મરણની ખટપટમાંથી મુક્ત થઇએ. (ઇશ્વર પ્રેમ સ્વરૂપ છે માટે પ્રેમ પદાર્થ) આપણે હાથ જોડી કહેતામાં મહેતાને દયા આવી કારણ કે મહેતાજી ઘણા દયાળુ વૈષ્ણવ હતા.. પર્વતની તળેટીએ૦ જ્યાં પક્ષાપક્ષી (તડ) હોય છે. અર્થાત જ્યાં સંપ હોતો નથી, ત્યાં પરમેશ્વર પણ હોતો નથી, માટે સઘળે ઠેકાણે સરખી દ્રષ્ટિ રાખનારને તો સઘળા સરખાંજ છે, એવો વિચાર કરી, જાઓ. ગાયના છાણ મૂત્રથી તુળસી વૃક્ષની આજુબાજુ લીંપજો, અમે આવીશું, એવું વૈષ્ણવે (મહેતાએ) વચન આપ્યું. પર્વતની તળેટીએ૦ પછી મહેતા રાત્રે ભજન કરવા આવ્યા, ઢેડા પ્રસાદ લાવ્યા તે વિષ્ણુને ધરાવ્યો અને ઉત્સવ કર્યો, સવાર થતા લગી ભજન કર્યું તેથી સઘળા વૈષ્ણવ (ઢેડાઓ) સંતોષ પામ્યા. પર્વતની તળેટીએ૦ પછી હરિના ગુણ ગાતા તાળ, શંખ, અને મૃદંગ વગાડતા વૈષ્ણવ (સાધુ) સાથે મહેતા ઘેર આવ્યા. નાગરી નાત આ જોઇ હસી હસીને તાળી લે છે, અને કે છે કે આ બ્રાહ્મણના શા ઢંગ! પર્વતની તળેટીએ૦ મહેતાએ આ સાંભળ્યું પણ ચૂપ રહીને તેઓ ચાલ્યા ગયા, કારણ કે તેમણે વિચાર કર્યો કે અધકચરાઓને શું ઉત્તર આપવો? લોકો જાગ્યા અને સ્રીપુરુષ મહેતા ઢેડને ત્યાં ભજન કરવા ગયા હતા એવું જાણી મહેતાને પૂછે છે કે તમે એવા કેવા કે ઢેડને ઘેર ભજન કરવા ગયા! પર્વતની તળેટીએ૦ તમે નાત જાણો નહિ, જાત જાણો નહિ, અને કાંઇ વિવેક વિચાર પણ સમજતા નથી, ત્યારે નરસિંહ મહેતો હાથ જોડીને કહે છે કે મને તો ફક્ત વૈષ્ણવનોજ આધાર છે. પર્વતની તળેટીએ૦

ગામ લોકોને મહેતાએ આપેલો જવાબ.

સમજુતી—અમે તો એવા, એવા, વળી તમે કહો છો તેવા (ભ્રષ્ટ) છીએ. જો તમે અમને ભકિત કરતાં છતાં પણ ભ્રષ્ટ કહેશો તો અમે દામોદર (કૃષ્ણ પરમાત્મા)ની સેવા કરીશું. અર્થાત અમારે તમારી કાંઇજ જરૂર નથી. (ટેક) જેનું મન જેની સાથે બંધાય તે પ્રમાણે તે વર્તે. (પછી દાખલો આપે છે કે) મારૂં ઘર પ્રથમ રાતું સ્ત્રી કુટુંબાદિથી ભરપૂર હતું, તે હવે હરિરૂપી રસથી માતું થયું છે. અર્થાત્ હવે સંસારિક વિષયોથી મુકત (હરિરસમાં નહાતું) થયું છે, અને તેનાજ ગુણ ઘેરઘેર ગાતું ફરે છે. (ટેક) બધા સાથમાં (સઘળા માણસોમાં) હું એકલોજ ભુંડો છું. ભુંડાથી પણ ભુંડો છું; તમારા મનમાં આવે તેમ કહેજો (પણ મારે તેની પરવા નથી) કારણ કે મને ઉંડો નેહ લાગ્યો છે. (મારે શ્રી પ્રભુ સાથે ઉંડી (ગાઢ) પ્રીતડી બંધાઇ છે. (ટેક) કર્મ અને ધર્મની અથતા (પુણ્ય કર્મ કરવાં અને દાન કરવું) ઇત્યાદિ જેટલી વાતો છે તે મને ગમતી નથી. જેનાથી સઘળા પદાર્થ મળે એવા મારા પ્રભુની તોલે તે (કર્મ ધર્મની વાત) કદી આવે નહિ. (ટેક) ટીપઃ—નરસિંહ મહેતા કર્મ ધર્મને માનતા નહોતા. તે તો માનતા હતા કે ઇશ્વરનું ભજન કરવાથીજ તે મળે છે, અને મળ્યા એટલે બસ, સઘળી વસ્તુઓ તેમાં સમાયલી હોવાથી સઘળુંજ મળે છે; માટે ઇશ્વરનું ભજન કરવું, અને કર્મ ધર્મની વાત છોડી દેવી. હું નરસિંહ મહેતો હલકાં કર્મ કરનાર છું, મને તો વૈષ્ણવ (હરિ ભક્તજ) વહાલા છે. હરિભજન (હરિભક્ત) થી જે લોકો જુદાઇ ગણશે; તેમના ફેરા ફોગટ ઠાલા છે. અર્થાત્ તેમનો જન્મ દુનિયામાં નિરર્થક છે.

કારણ કે જેને માટે જન્મ આપવામાં આવ્યો છે, તે હેતુ નષ્ટ થાય છે. (ટેક) ટીપઃ- હરિજનથી જુદાઇ ગણવી નહિ એટલે ગમે તે જાતનો હોય ફક્ત હરિજન જોઇએ તો પછી તે અને આપણે સઘળા સરખા છીએ.

ઇશ્વર ઇચ્છા ઉપર શ્રદ્ધા રાખવી,

સમજુતી—જગતના ગુરુદેવ પરમેશ્વરને જે ગમે અર્થાત્ તેની ઇચ્છાથી જે થાય, તેની દીલગીરી કરવી ફોકટ છે. આપણો ધારેલો વિચાર-કાર્ય કાંઇ પણ થતું નથી. (ઇશ્વરનું ધારેલુંજ થાય છે.) ઉલટો આપણે માટે શોક કરવોજ રહે છે (ટેક) ગાડાની નીચે ચાલતું કુતરૂં જેમ હુંજ ગાડું ખેચું છું એમ માને. તેમ સર્વ વાત હુંજ કરૂ છુ એવું મનુષ્યો માને છે. તે અજ્ઞાનતા (મુર્ખાઇ) છે. એવીજ રીતે સૃષ્ટિનું મંડાણ (શરૂઆત) પણ છે, અર્થાત્ ઇશ્વરની મરજીથી આ સઘળી દુનિયા ઉત્પન્ન થએલી છે. તે વાત કોઇ જોગી અથવા યતી તપસ્વી જાણે છે (સઘળા લોકો તો "હુંજ કરૂં છુ" એવા ભ્રમમાંજ કુટાય છે. (ટેક) જો મનુષ્યથી થતુ (બનતું) હોય તો કોઇજ દુખી રહે નહિ શત્રુઓને મારી સઘળા મિત્રોનેજ રાખે. ગરીબ અને રાજા કોઇ દ્રષ્ટિએ પડેજ નહિ (સઘળા સરખાજ દેખાય) બીજાનો છાંયડો પડવાથી ઘર પર ઘર બાંધે અર્થાત્ કોઇના ઘરનો છાંયડો બીજાના ઘર પર પડે, તો તે તુરત પોતાનું ઘર પેલાથી ઊંચું કરાવે એટલે પર ઘરનું શીળું પણ ખમે નહિ. (ટેક) ઋતુઓ એની મેળેજ જેમ વેલ, પાંદડાં ફૂલ, ફળ વગેરે આપે છે. (જે પ્રમાણે જે ઋતુમાં થતું જોઇએ તે પ્રમાણે તે ઋતુમાં ઇશ્વર પ્રેરણાથીજ થયા કરે છે) મુર્ખ મનુષ્ય મનમાં ફોગટ શોચ-

(દીલગીરી) કરે છે. જેના નસીબમાં જે લખ્યું હોય છે તે તેને યોગ્ય સમયે એની મેળેજ મળે છે. (ટેક) ગ્રંથોની ગરબડ કરીને કાંઇ પણ વાત ખરી કીધી નહિ, અર્થાત્ વેદમાં ઇંદ્ર, વરૂણ આદિ દેવો માન્યા, ઉપનિષદ્‌માં નિરંજન નિરાકાર ઇશ્વર માન્યો, વળી પુરાણોમાં મૂર્તિઓ માની; આમ ગ્રંથોમાં ગરબડ કરી નાખી. તેથી મારા મનમાં તો એમ આવે છે કે મન કર્મ અને વચનથી પોતે માની લઇ, જેને જે ગમે તેને તે પૂજે, તેને ઓળખે એજ ખરૂં છે. (ટેક) સંસારના સુખને મિથ્યા માનજો, કૃષ્ણ વિનાનું બીજું સર્વ કાચું છે. બે હાથ જોડી નરસિંહ કહે છે કે હું જનમો જનમ હરિનેજ જાચું છુ. હરિ (કૃષ્ણ પરમાત્મા) નીજ ભક્તિ કરૂં છું. [માટે દરેક માણસે કરવી એ વ્યંગ્ય (લાક્ષાણિક અર્થ) છે.]

પાઠ ૧૫.

હરિજન=હરિભક્ત; હરિને ભજીને તેમના મય થઇ ગયેલા પુરુષ
પંખીડા=જીવ (જીવ રૂપી પંખીડા)
આરો=ઓવારો; છેડો.
હરિપદ=ઇશ્વરનું સ્થાન; હરિના ચરણ કમળ.
અલખ=પરમાત્મા
લેહ=તાન
પારંપાર=ઠેઠાઠેઠ; છેડા સુધી.
બજાડી=આપી
સંત=ઇશ્વરને ઓળખનાર મહાત્મા; પવિત્ર પુરૂષ
સાહેલી=સખી
દાનવ=રાક્ષસ. (દનુ—દિતિ નામની કાશ્યપ ઋષિની સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થયેલા માટે દાનવ)
દેવા=દેવો
હરજી=ઇશ્વર

ધર=પ્રથમ; શરૂઆત
ધારે=વિચારે; વિમાસણ કરે.
શૌચ=પવિત્રતા (શુચિ ઉપરથી શૌચ. શુચિ=પવિત્ર)

આચાર=આચરણ.
કુસંગ=નઠારી સોબત (કુ+સંગ)
અનૃત=જુઠું
કરતાર=કરનાર; બનાવનાર; ઇશ્વર
શશિ=ચંદ્ર. સોમ
શર્વરી=રાત્રિ
ધામ=ઘર
નરદેહ=મનુષ્ય દેહ
નકામ=નકામો
દંભ=ખોટો ડોળ
ચારૂ=સુંદર

પાઠ ૧૫. હરિભજનનાં હૃદય.

હરિજનનાં હૃદય—અત્યાર સુધીમાં થએલા હરિજન (હરિભક્તો)નાં હૃદય હરિના ભક્તિરૂપી રસથી આર્દ્ર થઇ, કેવાં રસ લીન બન્યાં હતાં. તે દૃષ્ટાંતથી બતાવી ધીરો ભગત પોતાના જીવને-સર્વ પંખીને (સર્વ જીવને) બોધ કરે છે.

સમજુતી—હે ભાઇ, મનુષ્ય રૂપી પંખીડા આ તો ઉતરવાનો ઘાટ છે. માટે પીયુ, પીયુ, પીયુ, એવો પોકાર કરો. અર્થાત્ જીવને શિખામણ આપે છે કે હે ભાઇ મનુષ્ય-પંખી આ સંસાર રૂપી સાગરનો ઘાટ તારે ઉતરવાનો છે; અને પેલે પાર હરિપદમાં જવાનું છે. ઘાટ ઉતરવા માટે નાવ જોઇએ માટે કવિ કહે છે કે પીયુ પીયુ પોકારો. એટલે ઇશ્વરના ભજન રૂપી મધુર અવાજ કરો-ઇશ્વરનું ભજન કરો એ ભજન રૂપી નાવથીજ તમે આ સંસાર રૂપી સાગરનો ઘાટ તરી શકશો, તમારા હૃદય કમળમાં અર્થાત્ મનમાં હરિનું પદ-ઇશ્વરનું ભજન-ઉપાધિ રહિત હરિનું આનંદમય સ્થાન ધારણ કરો. અથાત્ હરિના ચરણ કમળનું ધ્યાન ધરો. (ટેક) જે ઓપુરુષોએ જાગીને જોયું છે—સમજીને ઇશ્વર ભજન કર્યું છે, તેમને અલખ, લખ (સાકાર અથવા નિરાકાર ઇશ્વર) ના ભજનનું

તાન લાગ્યું છે એ તાનથીજ અર્થાત ભજનથીજ મીરાંબાઈ, કરમા, શબરી, પુરી એ સહજમાં સંસાર સાગર તરી ગયાં. અર્થાત્ તેમનું ચિત્ત હરિના ભક્તિ રૂપી રસમાં નાખ્યું કે તરતજ તેઓને મોક્ષ મળ્યો. (ટેક) ગોપીચંદ રાજા અને ભરતને પણ એવી લેહ લાગી હતી, તેથી તેઓ આ સંસારરૂપી સાગરમાંથી ઠેઠાઠેઠ ચાલી ગયા—પાર ઉતરી ગયા. એજ રીતે પીપો; સુરદાસ અને હરિનો દાસ કબીરો એ સર્વે ઇશ્વરના ભજનની લેહથીજ મોક્ષ પામ્યા છે; એ વાતને સઘળો સંસાર જાણે છે એટલે એ વાત જગ જાહેર છે. (ટેક) ઉપર પ્રમાણેજ કુંભો કુંભાર, સદનો કસાઇ, ધનોજી જાટ અને નાભો ઢાઢી એ સર્વે પણ હરિ ભજનથી મોક્ષ પામ્યા છે. ભિલ્લ ભક્તને (વાલ્મિકીને) ઇશ્વરે સંતની સંપત્તિ, અર્થાત્ સંત લોકના જેવી સ્થિતિ—મોક્ષ આપ્યો છે. મતલબ કે ગમે તે જાતનો હોય પણ તે જો પોતાનો (ઇશ્વરનો) ભક્ત હોય તો તેને ઇશ્વર મોક્ષ આપે છે. (ટેક) જનક રાજા અને શુકદેવ જોગી એમના જીવતરને ધન્ય છે! એ મહાન સંત પુરુષો ઇશ્વરના ભજનથીજ મોક્ષ પામ્યા છે. માટે હે ચતુર, તમે વિચારો કે એમના હૃદય તે કેવાં હરિરસથી ભીનાં હશે! (ટેક) શાહ બલખ બોખારાનો પાદશાહ જેને હરિ ભક્તિનું તાન લાગવાથી પોતાની રંભા તુલ્ય રૂપાળી ૧૬૦૦ રાણીઓને છોડી દીધી (ત્યાગ કરી), અઢાર લાખ ઘોડા, બીજી દોલત અને દુનિયા મૂકીને ઇશ્વરનું ભજન કરવા ચાલ્યા ગયા હતા, અર્થાત્ ઇશ્વર ભજન આગળ રાજગાદી પણ હિસાબમાં નથી, એવું જ્ઞાન થવાથી બલખ શાહે સર્વ છોડી દીધું હતું. (માટે હે મનુષ્ય તું આ ફાંફાં મારવા છોડી દે, અને ઇશ્વરનું ભજન કર.) (ટેક) હે

ભાઇ ઇશ્વરના ભજનમાં કાંઇ નાતજાતનો નિયમ નથી, (અર્થાત્ અમુક જાત હોય તોજ તેને ભજન કરવાથી મોક્ષ મળે એવું કાંઇ નથી) રાક્ષસે કોણ અને દેવોએ કોણ? અર્થાત્ શત્રુ કોણ અને મિત્ર કોણ? એટલે ઇશ્વરને કોઇ શત્રુએ નથી અને કોઇ મિત્ર પણ નથી; કોઇ ઉંચે નથી અને કોઇ નીચે નથી તેને મન તો સઘળા ભકતો એકજ સરખા છે. માટે ધીરો ભગત કહે છે કે જે માણસ ઇશ્વરનું ધ્યાન ધરે તે ઇશ્વિર રૂપજ છે. અર્થાત્ ઇશ્વર કદી પણ પોતાના ભકતોથી દૂર રહેતો નથી—જુદો રહેતો નથી. તે તો પોતાનાં ભકતોનાં અ:તકરણમાં વાસ કરીનેજ રહે છે.

ધર્મ વિષે.

સમજુતી—હે ભાંઇઓ તમે મૂળથીજ ધર્મનો વિચાર કરો. કવિ ધર્મની વ્યાખ્યા આપે છે કે—બધાં કપટ (દગાફટકા, લુચ્ચાઇ, લફંગાઇ ઇત્યાદિ) છોડી દઇને જે પાપમાં પડતાં ધારે (વિચાર કરે) કે આ પ્રમાણે કરવું એ ખોટું છે અર્થાત્ પાપ કરવું એ ખોટું છે એવું ધારવું એનું નામજ ધર્મ. (ટેક) સાચું બોલવું. દયા રાખવી, ઇશ્વરનું સ્મરણ કરવું, પવિત્રતા રાખવી એ ચાર ધર્મના પગ છેઃ—પગ રૂપ છે. (જેમ પગ વિનાનો માણસ ચાલી શકે નહિ, કામ કરી શકે નહિ તેમ એ ચાર સિવાયનો ધર્મ નકામો છે) જેના મનમાં એ ચારે વસ્તુ વાસ કરીને રહી છે અર્થાત્ જે એ ચાર નિયમ પાળે છે તેનોજ આચાર (આચરણ) ઉત્તમ છે. (ટેક) વહેમ, અહંકાર, નઠારી સોબત અને જૂઠ એ ચાર અધર્મના પગ છે. (અધર્મ ન રાખવો હોય તો તેના એ ચારે પગ કાપી નાખવા.) એ દુર્ગુણો જો શરીરમાં પેસે તો અંદર પેસીને તેઓ ધર્મનો ભંગ

કરે છે. અર્થાત્ ધર્મ ઉપરથી શ્રદ્ધા ઉઠાડી મૂકે છે. (ટેક) હવે પહેલા ગણાવેલા ધર્મના ચાર પગ રાખવાથી એટલે સત્ય, દયા, તપ, શૌચ એ ચારે રાખવાથી શું ફાયદા થાય તે કહે છે—

જો શરીરમાં સત્ય વાસો કરીને રહ્યું હોય તોજ સાચો વિચાર સૂઝે, અને એથીજ બુદ્ધિનો પ્રકાશ ઘણો વધે. અર્થાત્ બુદ્ધિનો વિકાશ થાય અને એથીજ ઇશ્વર હાથ ઝાલે, અર્થાત્ ઇશ્વરના પદને પમાય. (ટેક) ચંદ્ર વિનાની જેવી રાત્રી નકામી છે, દીવા વિનાનું ઘર નકામું છે. તેમ સત્ય વિનાના માણસોનો દેહ નકામો જાણવો. (ટેક) જેને જીવ ઉપર દયા છે. ગરીબના દુઃખ મટાડે છે અને શરીર પૈસો અને તે બેથી ન બને તો છેવટે વાણી વડે પણ સર્વને સુખ આપે. (ટેક) સઘળાનું કલ્યાણ (ભલું) કરવા માટે સારૂં ઇચ્છે—બધાનું કલ્યાણ થાય એવી ભાવના કરે. એક પણ અવગુણ મનમાં રાખે નહિ એનુંજ નામ દયા. અર્થાત્ આટલા ગુણોનો દયામાં સમાવેશ થાય છે. (ટેક)

ધર્મ પાળવામાં ગમે તેટલું દુઃખ આવી પડે છતાં તે પાળેજ એનું નામ તપ. એ સિવાયના બીજા (તપ કરીએ છીએ એવું બતાવવાના) ઢોંગ અનેક છે, તેણે કામ સુધરતું નથી, અર્થાત્ તેનાથી મોક્ષ મળતો નથી. (ટેક) જે માણસ તપ કરીને (દુઃખ સહન કરીને) પોતાના શરીરને મજબુત બનાવે. ઇંદ્રિયો અને પ્રાણને જીતે પોતાના મનને વશ રાખે તે ચતુર સુજાણ—હોશિયાર પાવરધો થાય. (ટેક) સુખ અને દુઃખને સરખાં ગણે, હરખ અને દીલગીરીને પણ સરખાં ગણે, ધીરજ અને ધર્મને કદી ભૂલી જાય નહિ અર્થાત્ ધૈર્ય રાખે અને ધર્મ પણ રાખે એવા માણસો કોઇ-કજ એટલે ભાગ્યેજ બધા નિયમ પાળનારો માણસ દુનિયામાં મળે છે.

(ટક) પવિત્રતાને માટે જે જે ક્રિયાઓ કરવી પડે તે તે સઘળી કરીને શરીરને શુદ્ધ રાખે; શરીર શુદ્ધ કર્યા પછી પોતાના મનનો મેલ જ્ઞાન રૂપી પાણીથી ધુએ, અર્થાત્ જ્ઞાન મેળવે, (બાહ્ય શુદ્ધિ વિના અંતર શુદ્ધિ થાયજ નહિ) તેજ માણસ બહાદુર છે. (ટક) ઉપર રહ્યો તેવો ધર્મ જે પ્રાણી પોતાના મનમાં ધારણ કરે—પાળે. તેજ પવિત્ર છે એવા માણસોનું આ જગતમાં જીવવું સફળ છે. અને તેમનાંજ ચરિત્રો સુંદર છે. અર્થાત્ તેમનુંજ વર્તન શુદ્ધ છે.

પાઠ ૧૯.

અંક=અંક શબ્દનો અર્થ ખોળો છે. નાટકની વસ્તુને રસ કથા ભાવ સહિત અભિનયવડે સભાસદોના ખોળામાં અપાતી હોય તેમ તેમના મનમાં આરોપણ કરવામાં આવે છે માટે નાટકના એ ભાગને અંક કહે છે. નાટકમાં જે શબ્દ વપરાય છે તે રૂઢ થયલો જાણવો. પ્રકરણ; ભાગ

પ્રૌઢો=પ્રૌઢો (પ્ર+वह ધાતુનું ભૂ. કૃ. उह પરથી મોટો.)

પંચામૃત=(પંચ+અમૃત) પાંચ પ્રકારનાં અમૃત. દૂધ, દહીં, માખણ, ઘી ઇત્યાદિ

કલ્પતરૂ=ઇચ્છિત વસ્તુ મળે એવું ઝાડ

શ્યામ શરીર=કાળા શરીરવાળો; સર્પ

ગળથુથી=સહજ મોળું એવું ગોળનું પાણી કરી તેને ઉનું કરી તેમાં ઘી નાખી જન્મ પછીના ત્રણ દિવસ સુધી બાળકને પાવામાં આવે છે તે

સાપના રાફડા પાસે હંમેશાં પાણી હોય છે મતલબ કે પાણીવાળી જગ્યાએજ સાપ રાફડો બાંધે છે. માટે તે પાણી ક્યાં રહેલું છે તે જાણતો હોવો જોઇએ.

ગર્થે=પૈસાવડે—પૈસા આપીને

કર્મ=નસીબ; કપાળ

સાથ=વર્ગ; જથો; ટોળું
ધુમ્રપાન કરે=ધુમાડાને પીએ; અર્થાત ચોર્યાસી ધુણીની વચ્ચે બેસી તાપે (ઉનાળામાં આવા માણુસો–સાધુ. બાવાં માલમ પડે છે)

પાઠ ૧૯. ઉદ્યમનું બળ અને કર્મનું અંધારૂં

ઉદ્યમ એ રાજા છે અને કર્મ (નસીબ) તેના આગળ રાંકડું ગરીબ છે, તેનો અંક (એક ભાગ) તમારી આગળ (સંભાળનાર આગળ) હું (કવિ) કહુંછું કે તમે સર્વ મનમાંનો અહંકાર મૂકી દઇને, હઇડાંને ખુલ્લું કરીને જોજો. (ખુલ્લે મને તપાસ કરજો.) (કારણ કે અંધ ધર્મ શ્રદ્ધાથી આપણે એવું માનતા આવ્યા છીએ કે, "ઇશ્વર કરે તે ખરૂ" નસીબમાં હશે તે થશે" આ વાત આપણા મગજમાં એવાં ઉંડાં મૂળ ઘાલી બેઠી છે કે આપણને બીજી વાત રૂચતી નથી. ઉપરની વાત આપણે કહેતી વખતે જાણે તે સત્યજ હોય તેમ અભિમાન પૂર્વક અવાજ કાઢી કહીએ છીએ, આથી કવિને આવું કહેવાની જરૂર પડી છે.)

કર્મ બીજ રૂપે રહેલું છે, જેનામાં એવો જે ઉદ્યમ–ઉદ્યમી હોઇ અર્થાત્ મન અને વાણી વડે ઉદ્યમ કરનારો નહિ, એટલે ઉદ્યમ કરૂંછું એવું બતાવનારો નહિ, પણ ખરેખરોજ ઉદ્યમ કરનારો જે માણસ હોય છે તે કુડકપટ–લુચ્ચાઇ–ઠગાઇ સર્વને જાણી જાય છે. કારણ કે અમુક કામ આપણે કરવા માંડયું. તેમાં ફતેહમંદ થવા માટે આપણે તે કામમયજ થવું પડે છે. અર્થાત તેના એકે એક વિભાગોનું બારીક નિરીક્ષણ કરવું પડે છે. જો તેમ ન કરીએ તો તે કાર્યમાં આપણે ફતેહ મેળવી શકીએ નહિ, આ પ્રમાણે જ્યારે

સૂક્ષ્મ દ્રષ્ટિથી નિરીક્ષણ થાય ત્યારે તેમાં કોઇની બુરાઇ દેખાઇ હોય તે સહજ પકડાઇજ આવે એ સ્વાભાવિક છે.

પ્રથમ ઇશ્વરે તો સઘળાંના શરીર નગ્નજ ઘડયાં હોય છે, તેમાંથી ધીરજવાળો માણસ–ઉદ્યમીજ પોતાના અંગને સારી રીતે ઢાંકી શકે છે. (એનો અર્થ એવો નથી કે બીજા સર્વ નાગા ફરે છે પણ ઉદ્યમી સારી સ્થિતિમાં આવે છે એ બતાવવાનો ઉદ્દેશ છે) ઇશ્વરે નગ્ન શરીર બનાવ્યાં છે એટલે ઇશ્વરે તો સઘળાને સરખીજ રીતે જન્મ આપ્યો છે–આપે છે પછી કોઇ સુખી અથવા દુ:ખી થાય છે એ પોતે પોતાના ઉદ્યમનું ફળ છે–(આ ઠેકાણે એક વાત યાદ રાખવા જેવી છે કેટલાક જન્મથી ગર્ભ શ્રીમંત જન્મે છે તેનું કેમ ? તો તેનો જવાબ એટલોજ છે કે તે ફળ સંચિત કર્મનું છે, સંચિત=પૂર્વ ભવે કરેલાં ન ભોગવાયલાં કામનો ભંડાર. એ પ્રમાણે છેવટે તો કર્મજ પ્રધાન તેની–જન્મ લેનારની–મા ઉદ્યમ વશ થઇને–ઉદ્યમી થઇને તે મોટો થાય તેટલા માટે તેને ગળથુથી પાય છે, ત્યારેજ તે મોટો થાય છે. માટે ઉદ્યમજ શ્રેષ્ઠ છે. હવે ઉદ્યમ કેવો કરવો તેને માટે કવિ કહે છે કે જે જેવા કુળમાં અવતરે છે તે તેજ કુળનો ઉદ્યમ કરે છે. અર્થાત્ વાણીઆનો દીકરો વેપારી થાય અને મોચીનો દીકરો તે મોચીજ થાય છે. હવે ઉદ્યમજ શ્રેષ્ઠ એ વાત કવિ દાખલા દલીલોથી સાબિત કરે છે.

જો જો હું તમને ઉદ્યમની રીત–વાત કહું, દ્રષ્ટાંત આપું, ઘરમાં ઘણી ગાયો બાંધેલી છે, હવે એક કર્મી માણસ હોય તેને બિચારાને શેની મતિ હોય કે ગાયોનો શો ઉપયોગ છે ?–કારણ કે તે તો દૈવ ઉપર આધાર રાખનારો છે; પણ ઉદ્યમી હોય તેજ તેનું

દૂધ દુએ, એ દૂધનાજ પંચામૃત રૂચીકર પદાર્થો થાય અને તે ઉદ્યમીજ ખાય. ઉદ્યમ કર્યા સિવાય બિચારૂં કર્મ (કર્મને માનનારો માણસ) શું ખાય? (નર સેંજ ન સુબુદ્ધિ વાવરશે વરસે વરસાદ મરે તરશે) આ ન્યાયને એ મળતુ છે.

પરમેશ્વરે જ્યારે દુનિયા બનાવી ત્યારે સારાં મેડાવાળાં ઘર ઇત્યાદિ કાંઇ નહોતું, પણ માટી, ચુનો અને લાકડાં–કાટ ઇત્યાદિ તો પુષ્કળ હતાં. હવે જો તે વખતના લોકો નસીબપર આધાર રાખી બેસી રહ્યા હોત તો આવાં ઘર થાતજ નહિ. એ તો ઉદ્યમ વડેજ તેવાં ઘર થયાં છે (માટે ઉદ્યમજ શ્રેષ્ઠ છે) ઉદ્યમી માણસ કપાસ વાવીને તેનું રૂ બનાવે કે પછી રૂજ વેચાતું લાવે અને પછી વિવેક વડે વણીને તેનું વસ્ત્ર-લુગડું બનાવે છે, અને તે સર્વે (કર્મી પણ) પહેરે છે, જો તે એવો ઉદ્યમ ન કરે તો (કર્મી) કર્મને માનનારા સઘળા નાગાજ ફરે કારણ કે વસ્ત્ર ઉદ્યમ વિના રૂનું બનેજ કેમ? કપાસ ઉદ્યમ વિના પાકેજ કેમ? (માટે ઉદ્યમજ શ્રેષ્ઠ છે.)

ઉદ્યમ તો કલ્પતરૂના જેવો છે. અર્થાત્ સર્વ વસ્તુ ઉદ્યમથી મળી શકે છે–બની શકે તે. જ્યારે ઉદ્યમી દુઃખ વેઠીને પૃથ્વી ખેડી તેમાં અનાજ વાવે છે, ત્યારેજ પૃથ્વી રસાળ થાય છે, અને અનાજ પાકે છે, ત્યારેજ તે અનાજ ખાઇને નસીબને માનનાર સુખે જીવે છે. (ઉદ્યમી ઉદ્યમ કરી અનાજ પકવે નહિ તો કર્મી ખાય શું? માટે ઉદ્યમજ શ્રેષ્ઠ છે)

જ્યારે ઉદ્યમ કરીને તલ પકવે છે, અને વળી ઉદ્યમ કરી તેને ઘાણીમાં પીલે છે ત્યારેજ તેમાંથી તેલ નીકળે છે. વળી તેલ નીકળ્યું એટલેથા પણ દીવો થતો નથી પણ દીવેટ કરીને દીવો સળ-

ગાવે તો અજવાળું થાય છે, એ પ્રમાણે ઠેકાણે ઠેકાણે ઉદ્યમનુંજ જોર છે. જેમ ઉપર પ્રમાણે ઉદ્યમ કરી દીવો ન કરીએ તો અંધારૂં રહે છે તેમ એકલા કર્મ વડે અંધારૂં ઘોરજ રહે છે.

ઘરમાં જુદી જુદી જાતનાં ઘણાં અનાજ ભરી મૂકયાં હોય, તોપણ તે રાંધ્યા વિના કેવી રીતે રંધાય? અર્થાત્ રાંધવાનો ઉદ્યમ ન કરીએ તો નજ રંધાય. રંધાય નહિ, ત્યારે ખાય શું? દૂધને મેળવીને જ્યારે અધરકે છે ત્યારેજ દહીં થાય છે; અને દહીંને વલોવીએ ત્યારેજ ઘી થાય છે. (માટેઉદ્યમજ શ્રેષ્ઠ છે)

ઉંડાણમાં જમીનને વિષે જે પાણી છે તે સાપજ જાણે છે, માટે સાપનો રાફડો જોઇ યોગ્ય સ્થાને ઉદ્યમી માણસ કુવો ખોદે તોજ કર્મી પાણી પીએ, નહિ તો મરે તરશે. (અર્થમાં નોટ જુઓ) પૈસા ખરચીને સોનું લાવીએ, પણ તેને ઘરમાં ભરી મેલીએ નહિ એટલે સોનીને આપી તેનાં ઘરેણાં કરાવીએ, કરાવીને શરીર પર પહેરીએ–ધારીએ તોજ, મોંપર તેજ આવે છે. ઘરમાં સોનું ભરી મુકવાથી તેજ આવતું નથી. (ઘરેણાં ઘાલવાથી માણસનો દેખાવ ફરે છે તે ઉપરથી સૂચિત)

કોઈ ઘરમાં ચાકર હોય તે ધારો કે અમુક માણસની પેઠે લુગડાં પણ લાવીને મૂકે છે પણ જો તે ઉભો થઇને ઉંચો નીચો થાયજ નહિ તો તે વસ્ત્રો પહેરાયજ કેમ કરીને? (ઉંચું નીચું થવું એ પણ ઉદ્યમજ છે.)

સોના સિવાયની બીજી સપ્ત ધાતુ–જુદી જુદી જાતની ઘણી ધાતુઓ છે અને તેમની જુદી જુદી અનેક જાતની વસ્તુઓ બને છે ઉદ્યમી માણસજ તેનાં ઘાટ ઘડવાનાં કામ કરે છે. પછી ઘાટ

ઘડીને તેનાં નામ પાડે છે. એ સઘળું ઉદ્યમથી થાય છે; ત્યારે કર્મી તે વાપરે છે. (માટે ઉદ્યમજ શ્રેષ્ઠ છે)

જેથી કરીને વૈકુંઠરાય (પરમેશ્વર) સંતોષ માને છે તે હવન, હોમ વગેરે ક્રિયાઓ ઉદ્યમથીજ થાય છે, હોમ, હવન કરવાથી ઇશ્વર પ્રસન્ન થઇ મેઘને વૃષ્ટિ કરવાનો હુકમ કરે છે તેથી વરસાદ ભારે વૃષ્ટિ કરે છે, તેથીજ અનાજ પાકે છે; તે વડેજ સઘળી સૃષ્ટિ જીવે છે, એ સઘળું ઉદ્યમથી થાય છે. (માટે ઉદ્યમજ શ્રેષ્ઠ છે.)

મોટા મોટાં ઋષિઓ અને તપસ્વીઓનો સમુહ (સઘળાં ઋષિઓ અને તપસ્વીઓ) હાથવડે ઇશ્વરની પૂજા કરે છે અને ચોરાશી ધુણીએ તાપી ધુમાડો ખાઇ મોટો ધર્મ કરે છે—ત્યારેજ તેમનું નસીબ જોરાવર થાય છે. અર્થાત્ ત્યારેજ તેમને ઇશ્વર મળે છે, (ઋષિઓ પૂજા કરે છે અને તપસ્વીઓ ધૂણીએ તાપી ધૂમ્રપાન કરે છે. અર્થાત્ તપ કરે છે એમ સમજવું)

એ પ્રમાણે પુણ્ય સિવાય કોઈ કંઇ પણ વસ્તુ પામતું નથી. (પુન્ય કરવામાં પણ ઉદ્યોગ ગર્ભિત રહેલો છે.) જે જે માણસોને આપણે ફતેહમંદીથી કામ કરતા જોઇએ છીએ, તે સર્વ ઉદ્યમવડેજ ફતેહમંદ થાય છે, (માટે ઉદ્યમ કરવો એજ શ્રેષ્ઠ વાત છે)

પાઠ ૨૪.

વનવર્ણન=જંગલમાં બનતા બનાવોનું વર્ણન (વન+વર્ણન)

નકીબ=નેકીદાર; ચોપદાર

સંધુ=બધું

વર્ણું=વર્ણન કરૂં.

વૃક્ષાદિએ=ઝાડ વગેરે (વૃક્ષ+આદિએ=બીજાએ)

સ્વસ્તિ=કલ્યાણકારક.

ઘોર=અંધરાએલું; ભયંકર

ગર્જન થકી=ગર્જનાથી

વ્યાઘ્રો=વાઘો

અતિશ=અતિશે
તડુકે=ગુસ્સામાં મોટી ચીસ પાડે
ત્રાસે=બીએ
પ્રવાસી=મુસાફર
લવ=લગાર; જરા
ઉત્પાત=તોફાન; ધાંધલ
ચિંતન=સ્મરણ; ધ્યાન
સચ્ચિદાનંદ=હંમેશાં જ્ઞાન અને આનંદ આપનાર (સત્+ચિત્+આનંદ)
અજ્ઞે=અજ્ઞાન; અજાણ્યા.
સુજ્ઞ=સારાં; જાણીતા
રંગ=મજા; ગમત
વીજે=વીજળીઓ
કરાળ=ભયંકર; બિહામણું
ઓથો=સહાય; બચાવાનું ઠેકાણું
સરવર=સરોવર (સર+વર=મોટું)
તટે=કિનારે
મરાળ=રાતા પગ તથા રાતી ચાંચવાળો હંસ.
પ્હાડે=પહાડપર
દાદુરો=દેડકાં
પય પય=પાણી પાણી
આકળા=ગાભરા
ચાતકો=પપૈયા
કુંજમાંહે=ગલીઓમાં
અન્ય=બીજા
કર્તા=કરતાં
રંગ=જાત.
નચંતો=ચિંતા વગરનો
જંગાલી=જંગાલ; તાંબાના કાટના રંગના; સહેજ ભુરા અને ઘણા લાલ.
અભ્ર=વાદળાં
ધૂમ્રગોટા=ધુમાડાનો ગોટો.
નભ=આકાશ

પાઠ ૨૪. ચોમાસાની ઋતુમાં વનમાં બનતા બનાવોનું વર્ણન.

સમજુતી--સિપાઇ રૂપી કાગડાઓ કહે છે કે (મેઘરાજા પધારવાની) તૈયારી છે માટે ચુપ ચુપ-મુગા રહો. પવન હાલતો નથી અને (આ ઠેકાણે) બધું સારૂં શાંત ગંભીર જણાય છે,

એની શોભા હું શી કહી શકું ! એટલામાં તો મેઘરાજા પધાર્યા (વરસાદ આવવાની શરૂઆત થઇ અને ઝીણાં ઝીણાં ફોરાં પડવા માંડયાં) તેથી ઝાડ વગેરેએ હરખથી નમીને કલ્યાણુ કલ્યાણુ એવા શબ્દો ઉચાર્યા (૧)

ટીપ—સભામાં કોઇ રાજા કે મોટા અધિકારી આવવાના હોય છે ને તેમની આવવાની તૈયારી થઇ રહી હોય છે ત્યારે નેકીદાર સિપાઇ સૌને બૂગા રહો મુગા રહો એમ કહે છે તેથી પછી કોઇ બોલતું ચાલતું નથી રાજા પધારે છે, કે સભાના બેસનારાઓ હરખથી નમન કરીને કલ્યાણુ કલ્યાણુ એવા શબ્દો ઉચારે છે. આ કવિતામાં કવિએ ચોમાસાની ઋતુમાં વનનું વર્ણન વર્ણવેલું છે. તેથી નીચે મુજબ રચના રચી છે.

વન એ કચેરી; ઝાડ, પશુ પક્ષી વગેરે સભામાં બેસનાર, મેઘ એ રાજા, કાગડા વગેરે પક્ષીઓ તે સિપાઇ; (ઘણી વખત એવું જોવામાં આવે છે કે વરસાદ આવવા પહેલાં પવન બંધ થઇ જાય છે ઝાડ હાલતાં નથી પક્ષી બોલતા નથી ને શૂન્યકાર જેવું થઇ રહે છે, પણુ વચમાં કાગડાઓ બોલતા હોય છે એ બોલ્યા વગર રહેતા નથી માટે એ નકીબ (રાજા પધારે ત્યારે બધું શાંત હોય પણુ નેકીદાર નેકી પોકારે છે મતલબ કે તેને બોલવાની છૂટ હોય છે અને શાંત રાખવા ખાતર સિપાઇઓને પણુ બોલવાની છૂટ હોય છે તેમ કાગડાઓ કરે છે માટે તે નકીબ) પછી ઝાપટું આવ્યું કે પવન છૂટે છે, ઝાડો ડોલવા માંડે છે અને ઝાડની પાર પવન આવતાં સુસવાટા સંભળાય છે તે જાણે સિંહ વગેરે પ્રાણીઓ ગર્જના કરે છે તેમ અવાજ કરતાં હોય તેમ જણાયા તે.

આ ઠેકાણે સિપાઇરૂપી કાગડાઓ કહે છે કે (મેઘરાજા પધારવાની તૈયારી છે માટે ચુપ ચુપ (ચુપ રહો) પવન હાલતો નથી, ઝાડ ડોલે છે તે જાણે નમન કરે છે અને ઝાડ તથા પ્રાણી શબ્દ કરે છે તે જાણે સ્વસ્તિ સ્વસ્તિ બોલતાં હોયની તેમ લાગે છે (૧)

ઘણા જોરથી કેવો ઠંડો પવન આવે છે અને જો ઘણી ઝડપથી આ કાળી વાદળીઓ પેલી આવી, અહા! ઘણું અંધરાએલું આકાશ કેવું પડું પડું કરી રહ્યું છે! ઓહો! (વરસાદ) મોટી ધારે આવ્યો અને ખૂબ તૂટી પડયો. (૨)

ચારે બાજુએ વીજળી ઉપરા ઉપરી ચમકારા કરે છે અને વળી ગર્જનાથી આખું જંગલ ગાજી રહે છે. વાઘ અને સિંહો ક્રોધથી મોટો સાદ કાઢે છે (વરસાદની ગર્જના સાંભળીને તેઓ એમ ધારે છે કે વનમાં અમારાં કરતાં વધારે ગર્જના કરનારો વળી આ બીજો કોણ આવ્યો એમ સમજી વધારે વધારે તડુકે છે) મોટાં ઝાડ પવનથી પડી જાય છે. જે મુસાફર પહેલ વહેલો નીકળ્યો હોય (જેણે જંગલમાં આવા બનાવ જોયા ન હોય) તે આ જોતાં બી મરે છે. (૩)

મારા જેવા બીજા અને જોગીઓ કે જેમને દુ:ખ પડેલું છે તેઓ આવા ઘેલાઇ જેવાં તોફાન જોઇને લગારે બીએ નહિ, પણ જોગીઓ તો હર્ષથી પ્રભુનું સ્મરણ કરે છે. જ્ઞાની માણસો (આનંદથી) તે ખેલ જુએ છે અને અજ્ઞાની (અતિ દુ:ખથી કંટાળીને) મરણ ઇચ્છે છે.

આ કડીમાં કવિએ પોતાના સંબંધની કેટલીક હકીકત જણાવી છે તે એ કે મારા જેવા બીજા દુ:ખી લખ્યા છે તેનું કારણ કે

કવિને કોઇ કોઇ વખતે પૈસા સંબંધી ઘણી ગભરાણુ થતી તેથી તે કહે છે કે એવા તોફાનમાં જોગી અને મારા જેવા જ્ઞાનીને શૂર ચઢે છે અને તેઓ પ્રભુ સ્મરણ કરે છે પણ જેઓ જ્ઞાની નથી તેઓ તો અતિ દુઃખથી કંટાળીને મરણ ઇચ્છે છે, પણ સુજ્ઞ સમજુ માણસો તો દુનિયાના ઢંગ જોઇને પછી કુદરતના રંગ જુએ છે ને પછી ઇશ્વર સ્તુતી કરે છે. (૪)

(વરસાદની ગર્જનાના) આ ભડાકા અને કડાકા ગડગડીને ચાલ્યા જાય છે, વીજળીઓ ચમકે છે, ખૂબ પાણી પડે છે. વાયુના સુસવાટા થાય છે. તડતડ કરીને વાંસ ફૂટે છે (ચોમાસામાં જમીનમાંથી વાંસના ફણગા ફૂટે છે તે વખતે તડાક તડાક એવા અવાજ થાય છે, તેનો એકદમ ફણગો નીકળે છે માટે વાંસના ઝાડ તળે કોઇ સૂઇ રહેતું નથી. સૂઇ રહે તો જમીનમાંથી નીકળતો ફણગો એકદમ શરીરમાં ઘોંચાય છે) તેથી જંગલ બિહામણું થઇ રહે છે, અને તળાવ કાંઠે (વરસાદના ઝાપટાથી) બચવાનું ઠેકાણું નહિ હોવાથી હંસ બૂમો પાડે છે. (એમ કહેવામાં આવે છે કે મને ઓથો કરો એટલે આડું કંઇક ધરો એવા અર્થમાં ઓથો શબ્દ કવિએ વાપરેલો છે. (ઓથો=આધાર). (૫)

પહાડ ઉપર મોર તાણીને ટૌકા કરીને થનૂથન નાચે છે, આંબાની ડાળ ઉપર કોયલ ખૂબ ટહુકા કરે છે, તળાવમાં દેડકાં બોલે છે ને કૂદે છે અને (પાણીવિના) અકળાયલા ચાતક પક્ષીઓ પાણી પીએ છે તોપણ પાણી પાણી કરે છે (૬)

ટીપ—ચાતક પક્ષીને માટે એમ કહેવાય છે કે તે વરસાદના પાણી સિવાય બીજું પાણી પીતો નથી. ચોમાસાના સ્વાતિ નક્ષત્રના

પાણી સિવાય એની તરસ છીપતી નથી તેથી તે હંમેશનો તરસ્યો કહેવાય છે. કેટલાક કહે છે કે એને ગળે કાણું છે તેથી પીવાતું નથી માત્ર ઉપરથી વરસાદનું પાણી પડે તેજ તેના પેટમાં જાય છે. તે વરસાદના પાણીને ઝંખે છે જેમ વિરહિણી પોતાના ધણીને પિયુ પિયુ કરી ઝંખતી હોય તેમ તે પિયુ પિયુ (પયપય) કરે છે. આકળા કહેવાનું કારણ કે પ્રથમ પાણી ન મળેલું તેથી આકળા અને મળ્યા પછી પણ ફરીથી ચોમાસા સિવાય મળવાનું નથી એ વિચારથી જેટલું પિવાય તેટલું પી લેવામાં ધરાયલા, તોપણ આકળા તેથી સારી પેઠે વરસાદ પડયા પછી પણ તેનાથી પય પય (પિયુ પિયુ) બોલી જવાય છે. (૬)

વનની બધી ગલીઓ (ઉપર છાયા જેવું અને નીચે રસ્તા પડેલા તે) માં પાણી પાણી થઇ રહે છે. પહાડી (પત્થરાળ જમીન બરાબર ધોવાઇને ચકચક થઇ રહે છે. પછી ત્યાં ઠંડી અને સારી માફક આવે તેવી હવા—કાદવ, કચરો કોહવાણ વગેરે ધોવાઇ જવાથી થઇ રહે છે, અને સારાં હવા પાણીથી રોગી માણસોના રોગ (મટી) જાય છે. (૭)

બીજા માણસો કરતાં ગરમી ને ઠંડી ઓછી લાગે છે એવા ખેડુ લોકો શરીર પલળેલું છતાં ખેતરમાં કામ કરે છે, અહા ! બહુ નવા નવા રંગના જીવજંતુઓ જોતાં મારો જીવ (આવી) સમજણોથી ડાહ્યો અને ચિંતા વગરનો થાય છે, (બીજાનું દુઃખ જોવાથી અને ઇશ્વર સંબંધી જ્ઞાન થવાથી પોતાનું દુઃખ ઓછું થાય છે.) (૮)

છેક જંગાલી રંગના લીલા (સહેજ ભુરા અને ઘણા લીલા) પહાડો બહુ સુંદર લાગે છે, ધુમરથી કોઇ ભુરા અને કોઇ ઓછા

લીલા રંગના (જણાય છે) પવત ઉપર ચડીને ઉંચે જોઉં તો વાદળાં તરેહ તરેહના આકારનાં (તરતાં દેખાય છે એટલે કોઇ ઝાડ જેવાં, કોઇ પશુ જેવાં, કોઇ પક્ષી જેવાં વગેરે) છે અને નીચે જોઉં તો જુદી જુદી જાતનાં ઝાડનાં ઝુંડ ખૂબ ખીલ્યાં છે. (૯)

બહુ પવનથી ઉંચેથી આડો જતો મેઘ જોઇએ તો ધૂળ ઉડી રહેલી હોય અથવા ધુમાડાનો ગોટો હોય એવું જણાય છે. દરીઓ, પર્વત, ઝાડ, આકાશ એ બધાં એકજ રંગનાં થઇ રહ્યાં છે. માટી રાતી અને ભીની ભીની તથા ઘાસ લીલાં અને ભીનાં થઇ રહ્યાં છે. (૧૦)

પાઠ ૨૮

ટીપઃ–જંગલમાં દમયંતીનો ત્યાગ કર્યા પછી નળરાજા વિરહ દુઃખથી ઉન્મત્ત થઇ જાય છે; તે પ્રસંગના તેના વિલાપનું વર્ણન છે.

નળ=દ્વાપરના અંતમાં થએલા સૂર્યવંશી રાજા; વિષધ દેશના વીરસેનનો પુત્ર. (એ સ્વરૂપે સુંદર શાસ્ત્રજ્ઞાતા, ધનુર્વેદ નિપુણ ને પુણ્યશીલ હતો.)

કર્કોટક=પાતાળનો એક નાગ (એક પ્રસગે સપ્ત ઋષિના શાપથી એ પૃથ્વી ઉપર બળતો હતો. એવામાં નળ રાજા વનવાસ નીકળ્યા હતા તેણે તેને દીઠો ને કાઢ્યો એ ઉપકારને બદલે કર્કોટકે તેને ડંખ દીધો, જેથી નળનું રૂપ કદરૂપું થયું. નળે એમ કરવાનું કારણ પૂછવાથી નાગે કહ્યું કે તમારે ત્રણ સંવત્સર છુપા રહેવું છે; માટે મેં ડંખ દઇ બહરવું કદરૂપું રૂપ કયુ છે. પછી નાગે ત્રણ વસ્ત્ર આપી રાજાને કહ્યું કે આ પહેરવાથી તમારૂં રૂપ હતું તેવું થશે)

નયણે=આંખે

વિલાપ=રડતાં રડતાં દુઃખ કહી બતાવવું તે;

બ્યાકુળ=અશાંત; ગભરાએલું; બે-
બાકળું.
અવનિ=પૃથ્વી.
વૈદર્ભી=વિદર્ભ દેશના રાજા ભીમકની
છોકરી: દમયંતી.
વામા=સ્ત્રી (ડાબા અંગની અધિ-
કારી)
રામા=સ્ત્રી (રમત=ક્રીડામાં સુખ
આપનાર)
અવધ્ય=અવધિ; હદ.
કોકીલાસ્વરી=કોયલના જેવા મધુર
કંઠવાળી.
ઉપન્યો=ઉપજ્યો.
વીખવાદ=ટંટો; બોલવામાં ઝેર
સાદ=ધાંટો.
વિશ્વમોહિની=જગતને મોહની પ-
માડનાર.
સૃષ્ટિ દોહિની=આખી સૃષ્ટિના દોહન-
સાર રૂપ.
સુંદરી=સુંદર સ્ત્રી; રૂપવંતી નારી.
વિરહિણી=વિખુટી પડેલી,
વલ્લભ=વહાલામાં વહાલો; ધણી.
દુલભ=જેનું મળવું કઠણ થઇ
પડયું છે એવું.

પિયુના પ્રાણ=ધણીના જીવરૂપ;
ધણીને જીવાડનારી.
વાટ=રસ્તો; માર્ગ
ધર્ણનાં ચર્ણ ભુસ્યાં=પૃથ્વી પર
પડેલાં પગલાં ભુસી નાખ્યાં.
નિરવાટ=કોઇ આવ્યું ગયું ન હોય
એવો રસ્તો.
રૂએ=રડે
હૃદયા ફાટે=છાટી ફાટે
મોહ ધારણ=મોહને રાખનાર
કમ કારણ=કર્મ શાથી થયું તે.
ભુજ=હાથ
લલાટે=કપાળે
વિલપે=રડે
કલ્પે=કલ્પાંત કરે
કબુધ=નઠારી બુદ્ધિ
છેહ=દગો
દારૂણ=ભયંકર
શ્યામા=સ્ત્રી (કાળા રંગ વાળી)
સહીના=સિંહના
સદ=તરત; સધ
દોહેલે=મુશ્કેલીથી
ગજગામી=સ્ત્રી (હાથીની પેઠે

ચાલનાર)

નિરમુખ=પાછા; વીલે મોઢે

ગાઢા=જાડા

પ્રેમ જળ=પ્રેમનાં આંસુ

લોહ=લુછી નાખ

લોહી=લૂછી નાખે

સ્વરે ધાયો=અવાજની દિશા તરફ દોડયો

દવાડા=દવ;જંગલમાં લાગેલી આગ

વ્યાળ=નાગ; સાપ

દયાસિંધુ=દયાના સાગર

દીનબંધુ=ગરીબના બેલી

વહ્નિ=અગ્નિ

પ્રાણદાન=જીવતદાન

જોજન=ચાર ગાઉ

શાંતા પામ્યો=સુખ પામ્યો;શાંતિમળી

પુણ્યશ્લોક=જેનું નામ દેવાથી પવિત્ર થવાય છે એવા; નળરાજા. (યુધિષ્ઠિર પણ પુણ્યશ્લોક કહેવાતા હતા)

વિપ્રવાચા=બ્રાહ્મણનું વચન

વૈદર્ભી કાંત=દમયંતીનો પતિ

દાધો=દાઝયો

વૃત્તાંત=વીતેલી વાત

પાઠ ૨૮. નળનો વિલાપ અને કર્કોટક નાગ.

સમજુતી—નળરાજા આંખમાં આંસુ લાવીને અનેક તરેહથી દુઃખના પોકાર કરે છે; અને પોતાનું ગભરાએલું શરીર ભોંયપર પછાડે છે. ગરીબ વૈદર્ભી રાણી એકલી વનમાં બીશે ને ફાટી મરશે; તેથી જીવ્યાની હદ ટળી ગઇ છે. કોયલના જેવા મીઠા સ્વરવાળી એ સ્ત્રી ફરી નહિ મળે; એની સાથે તકરાર શા માટે થઇ? હે! મનને ગમી રહેલી દમયંતી બોલ, એમ નળે ધાંટો પાડવા માંડયો હે! જગતને મોહ પમાડનાર, ચતુર, વિશ્વના સાર રૂપી સુંદરી, ધણીથી વિખુટી પડેલી, જેનું દર્શન દુર્લભ છે એવી, પતિના પ્રાણરૂપ (જેના વડે ધણી જીવે છે) એવી દમયંતી તું બોલ. વનમાં ફરતો અને

રડતો આવ્યાનો રસ્તો જોવા ગયો; પણ કળિયુગે ભોંયપરના પગલાં ભૂસી નાખીને જંગલ આવવા જવાના રસ્તા વગરનું બનાવી દીધું. નળ રાજા વડની ડાળે વળગ્યો, ને છાતીફાટ રડવા લાગ્યો, મોહ રાખનારને એ કામ શાથી થયું તે કારણે કપાળે હાથ દઇને કહે છે. રાજા ઘણો વિલાપ અને કલ્પાંત કરે છે, અને તેનું સુખ તથા પ્રેમ સંભારે છે; કે મનને નબળી બુદ્ધિ સુઝી, તેથી અન્યાયે તેને દગો દીધો. જંગલની હદ બિહામણી છે, તેમાં અજગર, વાઘ, વરૂ ને નાગ છે, મોટા મોટા કરાડા અને કોતરો જોઇને તથા સિંહની ગર્જના સાંભળીને એ સ્ત્રી તરત ફાટી મરશે. મહા મુસ્કેલીથી એ ગજગામીની મળી, અને દેવતા પણ વીલે મોઢે પાછા ગયા, તે વખતનો સ્વયંવરનો બધો સંગાત આ વાત સાંભળીને સુખ પામશે. રાજા રડે છે તેની આંખો કોણ લૂછે? એવામાં એક જાડો અવાજ સાંભળ્યો. હે નળરાજા પ્રેમના આંસુ લૂછી નાખ ને મને મુકાવ, અને આ બળી મરતાને બહાર કાઢ એ વાણી સાંભળીને જાણ્યું કે રાણી છે; ને એનો રડી રડીને ઘાંટો બેસી ગયો છે. હરખથી ખુશી થઇને વીરસેનનો કુંવર (નળરાજા) અવાજ આવતો હતો તે તરફ દોડ્યો. દવ બળે છે તેમાં મોટો નાગ તરફડે છે, ને બરાડા પાડે છે; ને કહે છે કે દયાના સાગર, ગરીબના બેલી નળરાજા મને કાઢ. અગ્નિદેવના વરદાનને લીધે નળ ન દાઝતાં પાસે ગયો. ત્યારે નાગે નમસ્કાર કર્યા ને કહ્યું કે હે ગુણવાન રાજા મને પ્રાણદાન આપી જીવાડ, હું પણ તારા પર કાંઇ ઉપકાર કરીશ. જેની એક જોજન જેટલી દેહ હતી, એવા એ નાગના ઝેરથી ન બીતાં લીધો; અને ખાંધપર ચઢાવી દવથી બહાર લાવીને મૂક્યો; તેથી તે જીવને શાંતિ (સુખ) પામ્યો.

નાગ કહે છે કે તમેજ ખરેખર પુણ્યશ્લોક છો. મને બ્રાહ્મણનો શાપ હતો, તે મુજબ નળરાજા મળ્યા. નળ પૂછેછે કે આટલો બધો કેમ દાઝ્યો તે મને માંડીને વાત કહે. તારી હકીકત કહે કે ભાઇ તું કોણ છે? કારણ કે તું બહુ દુઃખ પામ્યો છે. નાગ કહે છે રાજા સાંભળો મને ઋષિનો શાપ થયો હતો.

પાઠ ૩૨.

હાલ=હાલત; દશા.
સુનાની=સોનાની
મૂરત=દેખાવ; સિકલ.
બેહાલ=(બે=ખરાબ+હાલ) ખરાબ હાલત; પાયમાલી.
સુરત=દેખાવ; શોભા
બાંકી=ફાંકડી; રંગીલી.
કુંદન=ચોકખું સોનું
રુધિર=કલાઇ
કંચન મણિનો દેવ=(કંચન=સોનું +મણિ+દેવ) સોનાની મૂર્તિને મણિ જડેલા એવો દેવ; બાજીરાવનો ગણપતિ
સુકુમારો=ઘણો નાજુક
ભડકે=આગમાં
નેનતણા=આંખના
ઝળકાટ=ઝળકાટ
ફૂલાં=ફૂલ; આંખમાં ફૂલું પડે છે તે
ઠાઠ=ભપકો; શોભા
કુવા=ખાડા
ચાળા=નિશાની
અણિઆળું=પાણીદાર
ભાસે=દેખાય
નાક ગયું=આબરૂ ગઇ
નિરાસે=આશા ભંગ થયેથી
ડરામણું=બિહામણું
કારમું=સુંદર
ખમાં=(ખ=આકાશ+માં સાતમીનો પ્રત્યય) આકાશમાં
ધુપ=તાપ; તડકો
અમાવાસ્યાયે=અમાસે
સુરખી=તેજ; ભભક
દુઃખદા=(દુઃખ+દા=આપનાર) દુઃખ આપનાર

સહસ્ત્ર=હજાર
લિંગ=મહાદેવની મૂર્તિ.
દેખાવ=શોભા
રાણીવાવ=મહારાણી મિનળદેવીની વાવ
હાડ=હાડકાં; તૂટેલા પત્થર
પુરાણુ=પુરાતનકાળની; પુરાણી
હાલજ=દેદાર; સ્થિતિ
કુમારિકા સરિતા=સરસ્વની નદી (એ નદી સમુદ્રને ન મળતાં કચ્છના રણમાં સમાઇ જતી હોવાથી કુમારિકા કહેવાય છે)
લાડતી=લાડ કરતી
વહી=જતી રહી

નદી સ્વરૂપે=નદીના સ્વરૂપની પેઠે
સ્મિત કરી=હસીને
આલિંગન=ભેટવું
તુંપે=તને; તારા પ્રત્યે
સૂચવતી=જણાવતી
મનુજકૃતિ=માણસની કરેલી રચના (ભગવાન મનુના નામપરથી માણસો-મનુજ મનુથી જન્મેલા કહેવાય છે.)
ખુઝવતી=ભૂસી નાખતી
પ્રેમ સરિતાપૂર=પ્રેમ રૂપી નદીની રેલનું પાણી.
મદ ભરીઓ=અહંકારથી ભરેલો

પાઠ ૩૪. સુરતનું વર્ણન.

ટીપ—સુરત શહેર પહેલાં ઘણું મોટું, સુંદર અને વેપાર રોજગારમાં ચઢિઆતું શહેર હતું; પણ આગ, રેલ વગેરે કારણોથી હાલ પડતી સ્થિતિમાં આવી ગયું છે તે હકીકત જણાવવાનો કવિનો હેતુ છે. આ કવિતામાં શહેરને એક સ્ત્રી કલ્પીને વર્ણન કર્યું છે, તે શહેરની જગા અને શહેરના લોકો બનેને લાગુ પડે છે.

સોનાની સીકલ જેવી હે! સુરત (પહેલાં સુરત ઘણું સુંદર શહેર હતું તેથી "સુરત સોનાની મૂરત" આ કહેવત લોકમાં

ચાલે છે) તારી આ તે શી દશા! પુરેપૂરી ખરાબ હાલત થઈ ગઇ. હે સુરત તારી આ સિકલ (ચેહરો) રડતી (નબળી સ્થિતિમાં) થઇ ગઇ છે. (૧)

હે ફાંકડી સુરત તું હસી હસીને રડી (શોભામાં ચડતી ગઇ અને પાછી પડતી થઇ ગઇ) અને ચડી ચડીને પડી (વેપાર વગેરેમાં ચડતી ગઇ અને હાલ તે ઓછા થઇ ગયાં) કુંદનમાં જડી હોય તેવી દીપી રહી હતી તે હાલ રુધિર કરતાં પણ ઝાંખી પડી ગઇ (૨)

રત્ન જડિત દેવ (બાજીરાવનો ગણપતિ) જેમ કડકે કડકે વેચાયો તેમ તારૂં કુમળું શરીર ભડકે (આફ્તથી લાગેલી લાહે) વહેંચાઇ ગયું. (૩)

ટીપ–છેલ્લા બાજીરાવ પેશ્વાનો રત્નજંડીત સોનાનો ગણપતિ હતો તે જ્યારે વેચવા કાઢયો ત્યારે કોઇ એક જણથી તેનું મૂલ આપી શકાયું નહિ તેથી તેના કકડા કરી જુદા જુદા ગૃહસ્થોને વેચ્યા, તેમ હે સુરત તારો દેહ આફ્તોથી વહેંચાઇ ગયો એટલે કોઇ કયાં ને કોઈ કયાં જઇને રહ્યું.

આંખોના ચળકાટ તે કહાં! અને આજે પુલાં પડયાં તે કહાં! (કેટલો બધો તફાવત) ! ભરેલા ગાલની શોભા (ગઇ) અને ખાડા પડયા તોપણ કયાં લાજે છે ! (હજુ ખરાબી થતીજ જાય છે) મતલબ કે તારી શોભા જતી રહી છે. (૪)

હોઠ જે લાલ હતા તે ધ્રૂજે છે અને ફીકા તથા કાળા પડી ગયા છે. હવે દાંત તણાવા લાગ્યા છે અને મરવાના ચાળા જણાય છે મતલબ કે છેક નબળી હાલતમાં જતી જણાય છે. (૫)

સારૂં અણિવાળું નાક ચાઠાથી બેસી ગયેલું જણાય છે (નાક એ ચહેરાની ખુબસુરતીનું એક કારણ છે હાલ લોકનાં નાક તો સારાં છે પણ નૂર વગરના હોવાથી જાણે ચાઠાંથી બેસી ગયેલા હોય તેવાં દૂરથી જણાય છે હાય! (સુરતની) આબરૂ ગઇ (નવાબે રાજ્ય ગુમાવ્યાં, વેપારીઓએ દેવાળાં કાઢયાં વગેરે) અને (આશા ભંગ થવાથી તથા આબરૂ જવાથી) નીચું મોઢું થઇ ગયું. (૬)

સુરતનું સુરજ જેવું જે તેજસ્વી મુખ (શોભા) હતું તેજ (સુરત તારૂં) મુખ ઘુવડના જેવું બિહામણું ને ફીકું થઇ ગયું (૭)

આકાશમાં પુનમે જેવો ચંદ્ર હોય છે તેવું તારૂં ગોરૂં સુંદર સ્વરૂપ તાપ (આગ વગેરે આફતો) વેઠવાથી અમાસના જેવું (અમાસે આકાશમાં અંધારૂં હોય તે અંધારા સરખું કાળું) થઇ ગયું. (૮)

ચડતી વખતમાં તારા શરીર ઉપર લાલ તેજી (ગુલાલ, એટલે શિમ્માળાના તડકા જેવું નૂર) ઊડી રહેતી હતી; તે આ પડતીમાં હાલ દુઃખ દેનારી ભુંડી (આંખમાં કાંકરી ભરાય વગેરે કારણથી ભુંડી.) દુઃખદા ધૂળ ઊડી રહી છે. (૯)

સહસ્ત્રલિંગ તળાવના કાંઠા ઉપરથી પાટણનો દેખાવ.

સમજુતી—અહીં મોટું સહસ્ત્રલિંગ તળાવ હતું; અને અહીં આ લાંબું સુતું છે તે જુનું પાટણ હતું. અહીં આ મહારાણી મિનળદેવીની વાવની ભાગી તૂટી નિશાનીઓ પડેલી છે. અહીં આ મોટા મોટા કિલ્લા, કોટ, બુરજો માટી ભેગા મળી ગયા છે. હમણા એમ નામ દઇ દઇને વાતો કરવાની રહી છે, હે પુરાતન પાટણ નગર! હમણાં તારા આવા દેદાર છે! ગુજરાતનો વતની કોણ એવો

નહિ હોય કે જેની આંખો આ સ્થળમાં ઉભા રહીને આંસુથી નહિ ભિંજાઇ હોય ? પેલી કુમારિકા સરસ્વતી નદી નિર્મળ જળથી વહે છે; તે જાણે નાસે છે, પાસે ખસે છે, લાડ કરે છે, લાજે છે ને ઘેલી થએલી લાગે છે, ખરે ઇશ્વરની કૃપા આ નદી સ્વરૂપે—પાણીની પેઠે વહી ગઇ છે; તોપણ નદી તો હસીને પ્રીતિ સહિત તારા પ્રત્યે આલિંગન ભરે છે. હે પાટણ ! તારા પ્રત્યે એ દયા લાવતી એમ સૂચવે છે કે માણસની કૃતિને કાળની ગતિ ભલે ભૂસી નાખે; પણ મારૂં પ્રેમરૂપ નદીની રેલનું પાણી અખૂટ વહ્યા કરશે; ધન અને વૈભવના પદાર્થ છે લૂટતા, પણ મારૂં ઝરણ લૂટાવાનું નથી. પર્વતનું શિખર તોડી પાડીને માણસ અહંકારથી ભરેલો ડોલે છે; ને જાણે છે કે મારૂં કૃત્ય હંમેશાં કાયમ રહેશે; તથા મારૂં શરીર કોમળ પાણી પોચું ઘડેલું છે, તે તો અનંત જુગ સુધી તેમનું તેમ પહોંચ્યા કરશે. પણ જતે કાળે—વખત જતાં કાળ (નાશ કર નાર સ્વરૂપ) તેને પણ ગળી જશે.

પાઠ ૩૬.

વિવેક (સં) વિચાર; સારા નરસાની સમજ. (વિ=વિશેષ. વચ્ ધાતુ =સમજવું)

વિધવિધ વિચાર=જુદી જુદી તરેહના વિચાર

ઉચ્ચાર=બોલ; વાણી,

સારા ગુણ શોધો=સદ્ગુણની તપાસ કરો

ભવ=જિંદગી; ઉમર

પાઠ=વિદ્યા; જ્ઞાન

પાર=અંત; છેડો

જ્ઞાન ગર્થ=જ્ઞાન રૂપી નાણું

ગુણ=સદ્ગુણ

ગાંઠવો=લઇ લેવો; બાંધી લેવો; સંઘરવો.

આચાર=રીતભાત. આ ઠેકાણે ફરજ; ધર્મ

આપે=પોતે; જાતે
આદરી=શરૂ કરી; આરંભી
અભ્યાસ=ટેવ; મહાવરો.
જીવ જોડી=મન લગાડી
મનન કરવું=રટણ કરવું; વારંવાર સંભાર્યા કરવું.
મનન=વાંચેલી અથવા ભણેલી બાબતપર વારંવાર વિચાર કરવો તે
આગળે=આગલા વખતમાં; પહેલાં.
ઉઠાવ=ખીલવણી, ઉપાડ; વધારો.
કળ=યુક્તિ
કરતાર=કર્તા; પરમેશ્વર
અંતર ઓળખો=ગુણ દોષ જાણો; મન પારખો.
પરજન=બીજો માણસ(પર+જન)
પાસ=પાસે
અસમજપણું=અજ્ઞાન; મૂર્ખ
પ્રભુપદ પ્રેમ=પરમેશ્વરના ચરણનો પ્રેમ
જનકૃત કારજ=માણસે કરેલાં કામ ઘર વગેરે
પ્રભુકૃત=પરમેશ્વરે બનાવેલાં ;કુદરતી
પેખી=જોઇ
સુપેર=સારી રીતે (સુ+પેર=રીત)
શશી=ચંદ્ર; સોમ
ઘેર=ઘેરાવો; જથો
તરણ=તૃણ; ઘાસ
ઓપે=દીપે; શોભે
જુગતી=તદબીર; કળા
અપાર=ઘણીજ (અ+પાર)
મતિ=બુદ્ધિ; અક્કલ
ભણતર=ભણવાનું
રૂચી=હોંસ; પ્રીતિ

પાઠ ૩૬. જ્ઞાન મેળવવા વિષે.

સમજુતી—હે વિદ્યાર્થીઓ આ વિવેકની વાત વાંચો; અને અનેક પ્રકારના વિચાર કરીને સારા ગુણો શોધો. હે વિદ્યાર્થીઓ ભણતર (નિશાળમાં ભણવાનું ભણીને) 'ભણી રહ્યા' એમ કદી બોલશો નહિ. સારા ગુણો શોધો. જો તમે આખી જિંદગી સુધી ભણ-

શો તોપણ ભણતરનો (વિદ્યાનો) પાર પામવાના નથી, માટે સારા ગુણો શોધો. જ્ઞાનરૂપી નાણું અને સદ્‌ગુણ સંઘરવા (મતલબ કે જ્ઞાન અને સદ્‌ગુણ મેળવવાં જોઇએ) એ આપણી મુખ્ય ફરજ છે; માટે સારા ગુણો શોધો. સઘળે વખતે અને સઘળી જગાએ તમે પોતે એવો મહાવરો (જ્ઞાન અને સદ્‌ગુણ મેળવવાનો) રાખી, સારા ગુણો શોધો. તમે જેમ જેમ જીવ લગાડીને મનમાં મનન કરી જુઓ; તેમ તેમ એ વખતે જુઓ કે આપણો આત્મા કયાં શું કામ કરે છે ? માટે સારા ગુણો શોધો. એ વખતથી અગાઉ બીજા જે જે બનાવો બનેલા હોય તે તમે તપાસી જુઓ, એથી બુદ્ધિનો એકદમ વધારો થાય છે; માટે સારા ગુણો શોધો. તમે શરીરના સાંધા તથા બળનો અને જગતનો વિચાર કરી જુઓ કે આપણું શરીર પરમેશ્વરે કેવી યુક્તિથી અને કેવા કારણથી બનાવ્યું છે; માટે સારા ગુણો શોધો. પ્રથમ આપણું મન ઓળખો, પછી સારૂં, નઠારૂં કે મૂર્ખ પરાયું માણસ જો પાસે આવે તો જુઓ કે એ શાથી આનંદમાં ઉદાસમાં છે. માટે સારા ગુણો શોધો. માણસના જે જે ગુણ જીવે જાણવાની જરૂર જાણી છે, તે જાણવાં; અને દુઃખ તથા દુર્ગુણને દૂર કરીને અક્કલ આપો અને લો; માટે સારા ગુણો શોધો. એ પછી એક બાબત જરૂરની છે કે પરમેશ્વરના ચરણનો પ્રેમ તથા જ્ઞાન મેળવો; આપણને એજ પ્રભુએ દયાથી શું શું આપ્યું છે ? માટે સારા ગુણો શોધો. માણસનાં કરેલાં કામો જોવાં, પછી ઇશ્વરનાં કૃત્યો સારી પેઠે જોઇને સારા ગુણો શોધો; પહાડ પત્થર, વન, પ્રાણીઓ અને ઘણા તારાઓનો જથો જુઓ ને સારા ગુણો શોધો. દરીઓ, સૂર્ય અને ચંદ્ર જોતાં હજારો વિચાર થાય છે; માટે સારા ગુણો શોધો.

ફક્ત તૃણ–ઘાસ, ફળ અને ફૂલમાંજ જુઓ, તો તેમાં પણ ઇશ્વરી અપાર શક્તિઓ શોભે છે; માટે સારા ગુણો શોધો. વળી જેમ જેમ વિચારશો તેમ તેમ આવી રીતે વધારે અક્કલ આવશે; માટે દલપતરામ કવિ કહે છે કે સારૂં ભણતર તમે હોંસ (ભાવ) રાખીને ભણો, ને સારા ગુણો શોધો.

પાઠ ૪૦.

સૂર્યોદય (સં) સુરજનું ઉગવું તે સૂર્ય+ઉદય) ઉદયમાં ઉદ્ ઉપસર્ગ+ઇ ધાતુ=જવું)

પ્રાચી=પૂર્વ

નભ=આકાશ; વ્યોમ

રક્ત=રાતું

પ્રતાપી=કીર્તિવંત; જેને જોઇને બીજા અંજાઇ જાય એવો

ભૂપાળ=(સં) પૃથ્વીનો પાળનાર; રાજા. (ભૂ+પાળ)

નિહાળી=જોઇ

વિતર્ક=વિશેષ વિચાર

રવિ સ્વારી=સૂર્યની સ્વારી

વિશેષ=વધારે; ઘણી.

ધાતી આવે=દોડતી આવે; ઝડપથી આવે.

સાંધો=ક્ષિતિજ

ધરા=પૃથ્વી

તૃષ્ણા=ઇચ્છા; મરજી

પ્રતિબંધ=સામી છબી

ખવાસ=રાજાનો સાથે રહેનાર નોકર; ગોલો

ડમાક=ભપકો; ડોળ

નૃપ (સં) રાજા (નૃ=નર; માણસ +પતિ; પાળનાર)

લેખી=જાણી

ઉદયાચળ=એ નામનો પૂર્વ દિશા એ કલ્પેલો પર્વત

કેસરી=ગરદન પરના વાળના ગુચ્છાવાળો; સિંહ

બિંબ=છબી

આદર્શ=આરસી

દસ દિશા=ચાર દિશા ચાર ખુણા ઉપર ને નીચે

સંગ્રામમાં=લડાઇમાં
સિધાવ્યાં=ચાલ્યાં; ગયાં
તાતો થયો=તપ્યો.
અંધેર=ગોટાળો
ઉર=મન
તુલ્ય=જેવા; સમાન
નિજ=પોતાનો
મહી=પ્રથ્વી
દ્વાદશ લક્ષ=બાર લાખ
મૃણ્મય=મટોડીનું
દીપક જોત=દીવાનો ભડકો
લગ્ન=સંયોગ; મેળાપ
અંગીઠું=ધાતુ ગાળવાનું કુંડું
છોટો=નાનો
કોટિ=કરોડ
ભાનુ=સૂર્ય, સૂર્યના ક્રમે ગણાતા બાર નામોમાંનું ચોથું નામ (વરૂણ, સૂર્ય, વેદાંગ, ભાનુ, ઇંદ્ર, રવિ; ગભંસ્તિમ, યમ, સ્વર્ણરેતા, દિવાકર, મિત્ર અને વિષ્ણુ, પ્રત્યેક માસમાં પ્રત્યેક આદિત્ય અધિષ્ઠાતા હોય છે.
નૂર=તેજ
વ્યાપે=ફેલાય
પ્રતાપ=મહિમા
તોલ=વજન
લઘુ=નાનો
જડ=જીવ-બુદ્ધિ વગરના
ભાન=સમજ
સુજાણ=બુદ્ધિવાન
માન=મોટાઇ
અદર્શ=ન દેખાતું
ચમૂ=સેના; લશ્કર

પાઠ ૪૦. સૂર્યોદય.

સમજુતી—સવારમાં સૂર્યોદય વેળા પૂર્વ દિશામાં આકાશ રાતું દેખાય છે, અને એ તરફ ઘણી શોભા થઇ રહે છે; જાણે આજે કીર્તિવાળો રાજા પરણે છે, અને તેના આનંદમાં ગુલાલ ઊડી રહ્યો હોયની ! તેના જેવો દેખાવ એ રતાશનો લાગે છે (૧) વળી આકાશની રતાશ જોઇ કવિ વધારે તર્કવાળી વાણી વદે છે, કે સૂર્યની

સ્વારી ઝડપથી દોડતી આવે છે, તેની આ રાતી ધૂળ ઊડી રહી છે. (૨) પૃથ્વી ને આકાશની હદ મળી ગયાનો સાંધો (ક્ષિતિજ) જણાય છે, તે મનની ઇચ્છાના છેડા જેવો જણાય છે, કારણ કે તે પાસે દેખાય છે તોપણ તેનો પાર પમાતો નથી; અને જોવા જનારો માણસ છેતરાય છે. (૩) રાજાના ખવાસનો ભપકો જોઇને એજ રાજા છે, એમ જાણી અજાણ્યા માણસ નમે છે, તેમ આ સૂર્યના પ્રતિબિંબનું તેજ પડયું છે, તેને અજ્ઞાનીઓ એ સૂર્યદેવ છે એમ જાણે છે. (૪) ઉદયાચળ પર રાતું આકાશ છે, તે જાણે સારી જાજમ પાથરી છે, તથા હવામાં જે પ્રતિબિંબ છે, તે જાણે એક સિંહાસન લાવીને ગોઠવ્યું છે. (૫) તે પર કેસરી સિંહ, જેમ કૂદીને ઊઠે, તેમ સુર્યદેવ એકદમ કૂદીને આવ્યો, તેથી મૂળ બિંબમાં પ્રતિબિંબ સમાઇ જાય છે, અને પ્રતિબિંબ જતું રહેતાં છબી એક થઇ રહે છે. (૬) જ્યાં બિંબમાં સુર્ય આવીને (પ્રકાશ્યો) પેઠો કે તેણે જેમ સિંહાસન પર રાજા બેઠો ને લશ્કરને લડાઇમાં મોકલ્યાં. તેમ પોતાનાં કિરણો દશ દિશામાં બધી તરફ ફેલાવ્યાં. (૭) સુર્યદેવ રંગે રાતો દેખાય છે, તે જાણે ક્રોધથી તપ્યો છે અને આ દુનિયાનો ગોટાળાવાળો કારભાર દૂર કરવાને કોઇ મહીમાવાન રાજા પૃથ્વી પાળવાને આવ્યા હોયની એમ લાગે છે. (૮) માણુસો જય જય બોલે છે અને મનમાં પ્રેમ લાવીને પ્રણામ કરે છે (પગે લાગે છે) કેટલાક માણુસો જેમ ગુરુને પરમેશ્વર માને છે, તેમ કેટલાક સુર્યને પોતાનો મુખ્ય દેવ માને છે. (૯) પૃથ્વી રૂપી માટીનું કોડીઉં છે, તેમાં જાણે પાણી રૂપી દીવેલ ભર્યું છે; અને તેના સંયોગ રૂપી દીવાસળી સળગી છે; તેથી જાણે સુર્યરૂપ દીવાની જોત સળગી રહી

છે. (૧૦) જો દુરબીનમાંથી સૂર્યનું બિંબ જોઇએ, તો જાણે ધાતુ ગાળવાનું કુંડું સળગતું હોય, અથવા તોપના ગોળા ઉપર કીનખાબના ઘણા પાટા વિંટાળેલા હોય એમ જણાય છે. (૧૧) સૂર્ય પૃથ્વીથી બાર લાખ ગણો મોટો છે, તોપણ છેક નાનો દેખાય છે; એ જાણીને આ વિચાર આવે છે કે મોટા માણસો કદી પોતાની મોટાઇ જણાવતા નથી. (૧૨) સૂર્ય પૃથ્વીથી નવ કરોડ ત્રીસ લાખ મૈલ દૂર છે તોપણ પોતાનું તેજ ફેલાવે છે; તેમ પ્રભુ જેને ઘણો મહિમા આપે છે તે રાજાનું રાજ ઘણું ફેલાય છે. (૧૩) સૂર્ય પૃથ્વીથી વજનમાં ત્રણ લાખ ઘણો મોટો છે, તોપણ એક નાનો ગોળો દેખાય છે; તેમ પરદેશી રાજાનું માન (મોટાઈ) બુદ્ધિમાન પુરુષો જાણે છે. જડ (મૂર્ખને) તેનું ભાન નથી. (પરદેશી રાજા સંબંધી આ ઉકતી કવિએ ઇંગ્લાંડના રાજનું ગૌરવ સૂચવવામાં કરેલી લાગે છે,) (૧૪) હમણાં સુર્ય અને આપણી વચ્ચે (રાતા પ્રકાશવાળું) હવાનું પડ છે, તે થોડીવારમાં દેખાતું દૂર થવાનું છે; જાણે ભવાઓ પડદા પાછળ રમે છે; એવો આ દેખાવ જોઇને મન ખૂશ થાય છે; (૧૫) લશ્કરનો ઉપરી જેમ લશ્કરને ચલાવે તેમ સૂર્યનો પ્રકાશ ધસારાબંધ ઘણી ઝડપથી આવે છે; તે એક મિનિટમાં ઘણા મૈલ કાપે છે, જે એક લાખને છાસી હજાર મૈલ ગણાય છે. (૧૬)

પાઠ ૪૪.

ગુજારે=વિપત્તિ પાડે; દુઃખ દે-

જગતનોનાથ=ઇશ્વર

સેંજે=સહન કરજે

કાઝી (ફ) ઇનસાફ કરનાર

ભાસે=દેખાય (સંસ્કૃત ભાસ્=દેખાવું)

ઉન્મત્ત=ડુબેલો; મચ્યો પચ્યો; (મસ્ત ધાતુનું ભૂ કૃ. મત્ત=છાકેલું; મસ્ત)

સ્વાનંદે=પોતાનાઆનંદમાં. આત્માનંદમાં (સ્વ+આનંદે)

કટુ=કડવી; અપ્રિય

પરાઇ=પારકી

ઝેર=ભુંડાશ

પ્રારબ્ધ=નસીબ; જે કર્મનો બદલો આપણને ચાલુ જન્મમાંજ મળે છે તે; જેને લીધે આપણે જન્મ ધારણ કરવો પડેલો છે તે

નિર્મોહી=મોહ વગરની (નિર્+મોહી =મોહવાળો)=મોહ વિનાનો

છલબલ=છળકપટ; પ્રપંચ

કાવ્યમાળા=કાવ્ય એજ માળા; કવિતારૂપ માળા; કવિતા

ગ્રીવ=ડોક

નિજાનંદે=પોતાના આનંદમાં (નિજ =પોતાનો; આત્માનો+આનંદે) આત્માના આનંદે

બાલ=બાળક; બાલાશંકર કવિ (બાલ શબ્દના અત્રે બે અર્થ લેવા.)

પાઠ ૪૪ બોધ.

સમજુતી—હે બાળક જગતનો નાથ જે તારે માથે વિપત્તિ નાખે તે સઘળું સહન કરજે. પ્યારાએ–ઇશ્વરે જે પ્યારૂં–સારૂં ગણ્યું તેને તું ઘણુંજ પ્યારૂં ગણી લેજે. અર્થાત્ ઇશ્વર નઠારૂં કરે છે તે સારાને માટેજ એમ સમજી જે વિપત્તિ માથે આવી હોય તેનાથી ગભરાઇ ન જતાં તે આનંદથી સહન કરવી.

(હે બાળક!) તું જો તપાસ કરીશ તો તને માલમ પડશે કે આ (જ્ઞાની) દુનિયાની (લોકોની) જુઠી વાણીમાંજ દુઃખ રહેલું છે એવા–જુઠી વાણી રૂપી દુઃખથી તું તારા અંતરમાં આનંદ જરાએ ઓછો થવા દઇશ નહિ. અર્થાત્ દુનિયા પ્રપંચી છે તેમાંથી તને કોઇ સારો કહે, કોઇ નઠારો કહે, કોઇ તારૂં ભુંડું બોલે તોપણ તારે બીલકુલ દુઃખી થવું નહિ.

મહાન ઇશ્વરની કચેરીમાં દુનિયાના કાજીનો કોડીનો પણ હિસાબ નથી. અર્થાત્ ત્યાં તેને કોઇ કાજી લેખવતું નથી, માટે આ જગતમાંનો તું ઇન્સાફ કરનાર થઇને ફોકટ પીડા વહોરી લેતો નહિ. આનો ભાવાર્થ કે દુનિયામાં તારે પંચ–ઇન્સાફ કરનાર–પટેલીયા થવું નહિ. પંચ થઇએ તો કોઇને સારો માઠો શુકન કહેવો પડે, અને તેથી તેને માઠું લાગે. અર્થાત્ તેનો જીવ દુખાય અને તેથી આપણો પણ દુખાય એના કરતાં કાજી–પટેલ થવું નહિ. એજ સારૂં છે. આપણામાં કહેવત છે કે "પંચાતીયાનાં છોકરાં ભૂખે મરે," માટે પંચાતીયા થવું નહિ.

જેમ કાચના યંત્રોથી (વક્રીભવનને લીધે) વસ્તુ કદી પણ પોતાના મૂળ રૂપમાં જણાતીજ નથી, તેમ આ દુનિયા રૂપી એક કાચનું યંત્ર તેમાં પણ ખરી વસ્તુઓ દેખાતી નથી, ખરૂં સ્વરૂપ સમજાતું નથી. અર્થાત્ મનુષ્યો એટલા બધા પ્રપંચી છે કે તેઓ ઉપરથી સારો દેખાવ કરી અંદરખાનેથી ઘણો દ્વેષ–ભેદ રાખે છે. બહારના ઇંગિત એવાં રાખે છે કે આપણે તેને મોટો પ્રમાણિક માણુસ જાણીએ, પણ તેજ મોટો દગલબાજ હોય છે, આથી હે બાળક! તું સારા કે નઠારા કોઇની પણ જરાએ સોબતમાં રહેતો નહિ–તું તારામાંજ મગન રહેજે.

તું હંમેશ શુદ્ધ અંતઃકરણથી શાન્તિમાં ને સંતોષમાંજ રહેજે. અને તારા દીલમાં જે દુઃખ અથવા આનંદ હોય તે કોઇને પણ કહેતો નહિ. અર્થાત્ આપણા મનની વાત કોઇને વિશ્વાસુ જાણીને કદી કહેવી નહિ કારણ કે દુનિયા પ્રપંચી છે.

તારા મનમાં ક્રોધ રૂપી એક દુશ્મન રહે છે તેને તું છોડી દેજે, અને ભલાઇ લેવાની જે ઘડી-વખત જાય છે તેનો લાભ લઇ તેનેજ (ભલાઇનેજ) તું મોટી લક્ષ્મી માની લેજે. અર્થાત્ કોઇના ઉપર તું ક્રોધ કરતો નહિ, પણ ભલાઈ રૂપી મોટી લક્ષ્મીનો સંગ્રહ કરજે. એટલે દરેક ક્ષણે ભલાઇજ લેજે. કોઇનું બુરૂં કરીશજ નહિ.

તું તારા પોતાનાજ આનંદમાં મસ્ત રહેજે. એનેજ ખરૂં સુખ માની લેજે. (બીજાથી આનંદ થાય તેને શૂદ્ર માની લેવો) અને જો તારે કાંઇ પણ પીવાની જરૂર પડે અર્થાત્ તું જો કાંઇ પીએ, તો ફક્ત પ્રભુના પ્રેમનો પ્યાલોજ પીજે. અર્થાત્ તારા શરીરમાં પ્રભુના પ્રેમ રૂપી રસનીજ કેફ પ્રસરે એવો તેનોજ પ્રેમનો પ્યાલો પીજે. ભાંગ, ગાંજો, ઇત્યાદિ કેફી ચીજો પીતોજ નહિ, આમાં કવિ સ્વાશ્રયી થવાનું અંદરથી સૂચવે છે. પ્રભુના પ્રેમનો પ્યાલો ભરીને પીવાનું છે એટલે અધુરો પ્યાલો પીવો નહિ. મતલબ કે બગભગત થવું નહિ; પણ પ્રભુમમજી થવું.

જો તું કોઇની કડવી વાણી સાંભળે તો તું તેને સામી મીઠી વાણી કહેજે, અર્થાત બીજો તને માઠા શુકન કહે, તોપણ તારે તેને સારોજ શુકન કહેવો, મતલબ કે નમ્રતા રાખવી; અને પારકી મુર્ખતાને માટે તારે કદીએ મોઢે ઝેર લેવું નહિં. (નઠારી વાણી બોલવી નહિ.) કોઇ ભાઇબંધ દોસ્તદાર અથવા સગાંવહાલાંનું ઉપરાણું લઇ તારે કદીએ ખરાબ વાણી બોલવી નહિ. મતલબ કે તારે આગેવાન (હોળીનું નાળીએર) થવું નહિ.

હે બાળક, પ્રારબ્ધ—ભવિષ્ય-નસીબ-સુખ તો ગાંડું છે, જો કોઇ માણસ તેને માગે તો તે દૂરજ રહે છે—આવતુંજ નથી, અને

જે માગતો નથી તેના તરફ દોડતું આવે છે. અર્થાત્ તું સુખ માંગ્યા કરીશ તેમ તેમ તે તારાથી દૂર જતું જશે અને નહિ માગે તો તે તારા તરફ દોડતું આવશે; માટે તારે તેની માગણી કરવી નહિ. વળી કવિ કહે છે કે—"એની મેળે આવશે" એવો નસીબપર આધાર રાખી તું બેસી રહીશ નહિ. અર્થાત્ સુખ કે દુઃખની આશા વગર—ઉધમ પ્રવૃતિ તો તું કર્યાજ કરજે, પછી જે તારા નસીબમાં હશે, તે તને આવી મળશે.

તું મોહ વગરનો રહી શાન્તિથી રહે, એજ મોટું સુખ છે એમ તારે માનવું, અર્થાત જેથી લોભ ન થાય અને તારૂં ચિત્ત હંમેશ જે મળે તેથી પ્રસન્ન રહે તો એનેજ તારે મોટું સુખ માનવું. જગત રૂપી બાજીગરી—છળકપટની ભૂમિમાં તું બધાં છળકપટ (કાવાદાવા) છોડી દેજે. એટલે બાજીગર જેમ આમથી તેમ કરી બધાને આંજી નાખી સાચાનું જુઠું અને જુઠાનું સાચું કરે છે, તેમ તારે કદી પણ કરવું નહિ. અર્થાત્ શાન્તિથી રહેવું, સાચાં જુઠાં કરવાં નહિ. બાજીગરની પેઠે પેટને સારૂ પૈસા મેળવવાને કાવાદાવા (લુચ્ચાઇ) કરવી નહિ.

મહાન ઇશ્વરના નામરૂપી પુષ્પો કાવ્ય માળામાં (કવિતારૂપી માળામાં) પરોવીને અર્થાત્ હરિના ગુણની કવિતારૂપી હાર બનાવીને પ્રભુની પ્યારી (શોભીતી) ગ્રીવામાં (ડોકમાં) તું પ્રીતે પહેરાવી દેજે. અર્થાત્ કવિ વ્યંગમાં પોતાનો ભાવ જણાવે છે કે કવિતા કરવી તો પ્રભુનીજ કરવી અને તે અર્પણ કરવી, તો તેનેજ અર્પણ કરવી, મોટાઇ ખાતર; માન ખાતર, નાણાં ખાતર કોઇના બણગાં ફુંકવા નહિ અને

કોઈને કવિતાની અર્પણુ પત્રિકા કરવી નહિ. કવિનો સ્વતંત્ર ખવાસ આથી જણાઇ આવે છે.

તું 'કવિરાજ' થયો પછી તને શી પીડા છે? માટે હે બાલ (બાલશંકર કવિ પોતાની જાતનેજ કહે છે કે) તું હંમેશાં પોતાના આનંદથી મસ્તીમાંજ મજા લેજે, પારકા પર આધાર રાખીશ નહિ, તારા પોતાના આનંદમાંજ મગ્ન રહેજે, બાલ શબ્દનો ઉપયોગ હે બાળક એવો પણુ થઇ શકે તેમ છે, કારણુ આખી કવિતા બાળકને બોધ રૂપ લખાયલી છે. માટે આ ઠેકાણે અર્થ આ પ્રમાણે લેવો— બાલાશંકર કવિ કહે છ કે હે બાળક તું. ૪૦

ટીપ:—ઉપરનો અર્થ લખ્યો છે તે કવિનો ભાવ સમજી લખ્યો છે, અને બીજો આ પુસ્તકમાં કવિતા દાખલ કરવાનો ઉદ્દેશ સમજી કર્યો છે.

પાઠ ૪૮.

ઠામ છેલ્લો=છેલ્લું ઠેકાણું
યોગ=મેળાપ
કારમો=નવાઇ જેવો
મા=નહિ
ઠરેલો=રહેલો
માણુવી=ભોગવવી
રોષ=ગુસ્સો.
આપેજ=તમે; પોતે
નત્યના નેમથી=હંમેશનાનિયમપ્રમાણે
આદરો=કરવા માંડો
નઠારો=નકામો. [સુ=સારૂં
કાળની=મોતની
ઝાંખ=જો
ઝિણાશથી=બારીકાઇથી
આ વારમાં=આ વખતમાં
સાધ=કરવા માંડ
હરિપેં=પરમેશ્વર ઉપર
પાજી=ગાફલ; બીકણુ
ન્યાળી=ધારીને જોઇ

ભાળી લે=જોઇ લે
હામથી=હિંમત વડે
અવિચળ=કાયમ
આ ઠારામાં=આ સ્થળમાં
પ્રતાપે=મહેરબાની વડે
અગમ=ભવિષ્ય
અલ્પ=તુચ્છ; હલકું
એ જામનો=એ રાત્રિનો
મુક્ત=મોક્ષ; જગતના બંધનથી છુટકારો
દોષ=અવગુણ
દીનતા=ગરિબાઇ
નેક=ટેક; આબરૂ
વાસના=મનની સૂક્ષ્મ ઇચ્છા
વેરીને=ફેલાવીને
ધીર=ધીરજ
ખરાબે=ખડક પર
અરણવે=દરીઆમાં
મંડ=મહેનત કર
મોહથી=પ્યારથી
કારમાં=નવાઇ જેવાં
દામ=પૈસા
ઇશ=પરમેશ્વર
તોલ=વિચાર કર
મનસુખ=મનને સુખ
હાંકી=દૂર કરી
દાખી=દેખાડી
તાકીને=ધારીને
ખેડતાં=ચલાવતાં
ગુણી=ગુણવાન

પાઠ ૪૮. જિંદગી વિષે.

સમજુતી—ખરી વાત છે કે માણસની જિંદગી ઘણીજ ખપની છે; માટે સ્મશાન (મુડદાં બાળવાની જગ્યા) એજ છેલ્લું ઠેકાણું ન સમજ. જીવ અને શરીરનો જે નવાઇ જેવો મેળાપ છે, તે એક ઠેકાણે કાયમજ રહેશે એમ ન ધાર. હે ભાઇ! માટીના માનવી; તારી કાયા મટોડીમાંજ મળી જશે એમ જાણ. જ્યારે શરીરથી જીવ જુદો પડીનેજ જાય છે, ત્યારે એમ નથી વિચારતો કે અહીં કાયાના શા હવાલ થાય છે! (૧)

જગતમાં જન્મીને પુષ્કળ મઝા ભોગવવી એમ નહિ માનો તો મનમાં ગુસ્સો આણો અને પોતેજ જાણો કે, એમાંનું કંઇ કામ આ ઠેકાણે (દુનિયામાં) છે નહિ. પણ બહુ પ્રેમથી અને હંમેશના નિયમ પ્રમાણે આજ કરતાં કાલ વધારો થાય એવી રીતે ઉદ્યમ કરો; અને સારાં કામ કરવાં શરૂ કરો. આ બાબતમાં વાંદરા–ચાંદરા જેવો બુદ્ધિ વિનાનો વહેમ આણો. (૨)

કાળની (જતા વખતની) પાંખ તું બારીકાઇથી જો, તેની આગળ વીજળીની ઝડપ પણ હારી જાય એમ છે. હે ભાઇ! આ સમામાં હુન્નરનો પાર નથી, માટે જે રીત સારી લાગે તે શીખવાનું શરૂ કર. મનમાં હિંમત રાખીને ઇશ્વર પર ભાવ લાવીને સાચા ઉદ્યોગમાં મચી રહે. તું ધર્મને ધારણ કરીને અને બળ સહિત બહાદુર બનીને મરણની બીકથી બીકણ થઇશ નહિ. (૩)

તું જગત રૂપી રણભૂમિને આંખથી ધારીને જો, અને તેને મનથી તુચ્છ જેવું જોઇ લે, ને હિંમતથી તેને બે રાત્રીનું ઠેકાણું જાણી લે એવું ધાર અને આંખે જો. હિંમતનાં કામ કર કે જેથી કીર્તિ કાયમ રહે. ઇશ્વર પણ જ્ઞાન વડે મોક્ષ આપે છે. આ સ્થળમાં (દુનિયામાં) ચાબક વડે (મારવડે) ઢોર બરાબર ચાલે છે તેમ (તું) ઇશ્વર કૃપાથી તેવો ન થા. (૪)

ભવિષ્યને આશરે રહેતા નક્કી ગારૂં સારૂંજ થશે એમ જાણીને નાશ (અશુભ રૂપી જાળ) થી બચ. બની ગએલી વાતને છો જતી એમ જાણ, અને તેને મનમાં દીલગીરી લાવીને પાછી આણ નહિ. હાલનો વખત સૌથી સારો છે એમ જો, અને અવગુણ

હાંકી કાઢીને ઉદ્યમને પકડ. મનમાં ઇશ્વરને રાખીને અને ગરિબાઇ દેખાડીને હિંમતથી તરત તાકીને કામ કર. (૫)

મોટા મોટા (પ્રખ્યાત) પુરુષોની જિંદગી (જીવન ચરિત્ર) આપણને ખરી યાદદાસ્તી આપીને એમ ખરૂં બોલે છે-જણાવે છે કે એમાંના કેટલાકની ઇજ્જત તો પ્રથમ એક તરણાની તોલે પણ કયાં હતી? વખત જતાં તેજ પ્રખ્યાતિને પામ્યાં, ને વળી તેમનું બળ ભારી જામ્યું. એમ જો આપણે મનથી ચિંતવીએ તો સંસારમાં સારી કીર્તિ થાય. (૬)

મનની ઇચ્છાને ચોમેર ફેલાવીને એવાં કામ કરો, કે જેથી નામ નિશાની રહી જાય, અને આપણું દ્રષ્ટાંત જોઇને કોઇ માણસ એ વડે મનની ધીરજ માની લે. જગતરૂપી દરીઆ વિષે ચલાવતાં ખડકપર ચઢી ગયેથી જેનું વહાણુ ભાગે, તે આદમી પોતાની પાસે કંઇ ન રહેવાથી એકલો (જગતરૂપી) દરીઆમાં જેનું વહાણુ ખડક (ખરાબ રૂપી કુમાર્ગ) પર ચઢયાથી ભાગે. (૭)

ચાલ તું તૈયાર થા અને મનમાં હિંમત અને હેત રાખીને કામને પકડ, આળસને છોડીને બહુ ઉલટથી ચંચળાઇ રૂપી જાળ નાખીને (કામને) ધંધાને પકડી લે. ધીરજ રાખીને નવાઇ જેવાં કામ કર, ને કામ કરવાથી કદાપિ હારી ન જા; કામ પુરૂં થયા પછી પૈસાની રાહ જો. (કામ કર્યા વગર પહેલાથીજ પૈસા મળતા નથી) આવી રીતે તો પરમેશ્વર નક્કી આપશેજ. (૮)

ઓ ભલા માણુસ તું મારૂં કહેવું સાંભળીને આ નવા સારા છંદ ગાઇને ગુણુવાન થા. એમાં જે વાત કહી છે તે ધ્યાનમાં રાખ

ને મનમાં ખોટા વિચાર લાવ નહિ. ગરીબ રણછોડ કવિની આ વિનંતી ઝડપથી વાંચીને તરત એનો તોલ કર. ભક્તિ ભાવથી જો મનને સુખ ચાહ્ય તો પ્રભુનો દાસ થઇને તેની સેવા કર.

પાઠ ૫૧.

નોકા=હોડી
સોડે=કિનારે; કાઠે
ડામણુ=સુકાનને ફેરવી વાહાણને વાળવું તે.
સઢ=વહાણને ચલાવવામાં મદદ કરવા માટે જે લુગડું બાંધેલું હોય છે તે.
નાવિક=ખલાસી; વહાણ ચલાવનાર.
ધારે=માને; ગણુકારે
સૂસવાટ=પાણીના અવાજો,
સાગરે=દરીઆમાં.
સુકાન=વહાણની દિશા બદલવાનું સાધન
વલોવાય=ગભરાય
તિમિંગલ=મોટું માછલું
ખડબાં=ખરાબા; ખડક.
ટાણે=સમયે; વખતે.
કરૂણાનિધાન=(કરૂણા+નિધાન=ભંડાર) મહેરબાનીના ભંડાર.
કથવ્યા=ગુસ્સે થયા.
સહાય=મદદ
હાય=શક્તિ
ધન=રૂડી
ખેપ=ફેરો
એળે=નકામી; ફોકટ.
ભવે=સંસારમાં
ભૂતેશ=(ભૂત+ઇશ=ધણી) સઘળાંજ પ્રાણી પદાર્થનો ધણી
હાથ દેજો=સહાય કરજો.
આશરે=આસરામાં

પારો=૧ ગરમી માપક યંત્રમાંનો; ૨ શરીરમાંનો ધાતુ
સદીસા=આગળથી; જેટલું બને તેટલું જલદી.
વંટોળ=વંટોળીઓ
વામી નાખવું=કાઢી નાંખવુ.
ધ્રુવ=ધ્રુવનો તારો
હોકો=હોકાયંત્ર
ટંડેલ=કમાન
હોસ=ભાન.

પાઠ ૫૧ સંસાર સાગરના તોફાનમાં પડેલી નૌકા.

આ કવિતામાં માણુસની જિંદગીને હોડીનું રૂપ આપીને વર્ણન કરેલું છે.

હોડીને કિનારે શી રીતે લઇ જવાય ? ડામણ દેવાય તેવું પણ રહ્યું નથી એટલે ધારેલે રસ્તે લઈ જવા માટે વાળી શકાય તેમ રહ્યું નથી. (આ સંસારની માયામાં જીવ એટલો બધો લુબ્ધ થઇ ગયો છે કે સંસારને કિનારે જવાનો એટલે તરી પાર ઉતરવાનો માર્ગ સૂઝતો નથી, મતલબ કે જિંદગીને સુમાર્ગે વાળવાને શક્તિ રહી નથી) સઢ ફાટીને ઊડી જાય છે અને વહાણુ ચલાવનાર મારૂં કહેલું કશું કાને ધરતો નથી તો હવે શું થશે ? (જિંદગીને સુમાર્ગે દોરવાની શક્તિઓ રહી નથી અને જિંદગી નિભાવનાર ઇશ્વર તો અમારૂં કહેલું કંઇ ગણુકારતો નથી.) વરસાદ આવે છે અને વચમાં પવન કેવા સૂસવાટા કરે છે. હે હરિ ! હવે સંસાર રૂપી સાગરમાં હોડી હાથ રહેતી નથી; (જિંદગીને ખરે રસ્તે વાળવામાં અનેક પ્રકારની હરકતો નડે છે, હોડી કબજામાં રહેતી નથી અને કિનારે પહોંચ્યા પહેલાં તે ડુબી જશે એમ લાગે છે મતલબ કે ખરો માર્ગ પકડતો નથી અને સુમાર્ગ દેખ્યા પહેલાં આ જિંદગી પુરી થવાની.)

સુકાન ડોલાં ખાય છે અને કશું કામ કરી શકતું નથી (હોડી ભર દરીએ છે અને અંધારૂં થયેલું છે તેથી) કયાં કશું દેખાય છે ? (અજ્ઞાન રૂપી અંધકારમાં કાંઇ સૂઝતું નથી, મન નિર્બળ થઇ ગયું છે અને સ્થિર રહેતું નથી જિંદગીનો ભરોસો રહ્યો નથી)

(સઢ સુકાન વગેરે) સર્વ સાધન ખુટયાં. અહંકાર (કિનારે પહોંચવાનો) રહ્યો નહિ અને (ડુબી જવાની બીકથી) મન ગભરાય છે. (જિંદગી નિભાવવાનાં સાધન ખૂટયાં, હિંમત રહી નહિ અને મન ગભરાવા લાગ્યું) હે ભાઈ ચોબાજુએ મોટાં મોટાં ઘણાં માછલાં ચડી જઇને હોડીને નમાવે છે (શરીરમાં અનેક પ્રકારના વ્યાધિઓ દાખલ થઇને શરીર નબળું કરી નાખે છે) હે હરિ ! હવે સંસારરૂપી સાગરમાં હોડી હાથ રહેતી નથી. (૨)

હોડી અંધારામાં અથડાય છે અને ખાડા ટેકરા (ખડક) જોઇને હું ઘણો ડરૂં છું (માયાના અંધારામાં આમથી તેમ ફરૂં છું અને તેમાં આવતાં અનેક કષ્ટો જોઇ હું ઘણો ડરું છું) આ વખતે ઇશ્વરજ રૂઠયા તો હું એકલો શું કરી શકું ? ઇશ્વરની સહાયતા સિવાય કંઇ પણ કામ થઇ શકતું નથી અને ઇશ્વરની મને મદદ નથી તો હું એકલો શી રીતે નદી પાર ઉતરી શકું ? સાથે કોઇની મદદ રહી નહિ તો હવે શી રીતે બચી શકું ? (ઇશ્વર રૂઠયા તો બીજું કોણ મદદ કરી શકે માટે કોઇની મદદ રહી નહિ એમ કહ્યું છે) હરિ ! હવે સંસારરૂપી સાગરમાં હોડી હાથ રહેતી નથી. (૩)

પાણીમાં ઉંડી જાય છે (માટે હવે જરૂર ડુબવાની) અને છેવટે મનુષ્ય રૂપી આ ખરેખરો ઉપયોગી ફેરો ફોગટ ગયો; હે પ્રભુ સંસારમાં ભટકતાં (ખરો) માર્ગ હું ભૂલ્યો અને હવે બહુ થઇ ગઇ. (આ પસ્તાવાનાં વાકયો કહે છે) હું પ્રથમથી (જ્યારથી આ સૃષ્ટિમાં આવ્યો ત્યારથી) આપને આસરે છું, માટે દયા કરીને હાથ આપજો (એટલો આપણો હાથ આપો તો તે ઝાલીને હું પાર

ઉતરૂં અને નર્કમાંથી બચુ) હે હરિ ! હવે સંસારરૂપી સાગરમાં હોડી હાથ રહેતી નથી.

પાઠ ૧૫. કવિતા પિતાનો મંદવાડ.

ટીપ:—આ કવિતા દ્વિયર્થી છે એમાં વાચ્યાર્થ શબ્દાર્થ એક વહાણના ખલાસીને લાગુ પડે છે પણ વ્યંગ્યાર્થ નર્મદાશંકર કવિના પિતા લાલશંકરને અને તેના જેવું જે જે માણસોનું મરણ થયું થયું હોય તે સર્વને લાગુ પડે છે.

હે ભાઇ ખલાસી તારૂં વહાણ તોફાનમાં પડયું છે, અને ઉપાયો હાથમાં રહ્યા નથી. તારાથી બની તેટલી તેં બહુ યુક્તિઓ કરી, પણ કમનસીએ રાત પડી ગઇ. રાત પડી જવાથી અંધારામાં કાંઇ સૂઝે નહિ, તેથી વહાણનો નાશ થવાનો સંભવ રહે.

હવે કવિ પોતાના બાપને ઉદ્દેશી કહે છે:—

હે ભાઇ (લાલશંકર) તમારૂં શરીરરૂપી વહાણ મોતરૂપી તોફાનમાં પડયું છે. અર્થાત્ તોફાનમાં પડવાથી જેમ વહાણ ડૂબવાનો સંભવ રહે છે તેમ તમારૂં મરણ થવાનો સંભવ છે. હવે એકે ઉપાય હાથમાં રહ્યો નથી (મરણ થવાનો ઘણોજ સંભવ છે એવું સૂચવે છે.) તારાથી થાય એટલી યુક્તિ (ઉપાયો) તો તેં કરી જોઇ પણ રાત પડી ગઇ છે. અર્થાત હવે મરણ આવીજ પહોંચ્યું છે.

ટીપ:—ભાઇ કહેવાનું કારણ નર્મદાશંકર પોતાના બાપને ભાઇ કહેતા હોવા જોઇએ, ઘણા ગુજરાતી બાપને ભાઇ કહે છે.

જ્યારે પારો નીચે ઉતરવા માંડ્યો ત્યારે તેં આગળથીજ જાણ્યું હતું કે તોફાન થશે. (બેરોમિટર—વાયુ ભાર માપક યંત્રમાં જ્યારે પારો નીચે ઉતરે ત્યારે જાણવું કે હવે થોડી વારમાં તોફાન વાવાઝોડું થશે) તેથી તું વહાણને બચાવવાને ઘણું મથ્યો. સઢ વગેરે ઉતારી નાખી વહાણનો બચાવ કરવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ જરાએ ફાવી શક્યો નહિ. (હવે તો) વાદળે પણ ઘેરો ઘાલ્યો છે. અર્થાત્ વરસાદ આવવાનાં પણ ચિહ્ન થયાં છે. એટલે તારી સ્થિતિ ગંભીર છે.

લાલશંકરને—

ભાઇ જ્યારે તમારા શરીરમાંથી પારો (ધાતુ) ઘટવા માંડ્યો, ત્યારનુંજ આગળથી તમે જાણ્યું હતું કે હવે આપણે થોડા દિવસના છીએ, મરણરૂપી તોફાનમાંથી બચવાને તમે ઘણો પ્રયત્ન કર્યો, (મોજશોખ છોડી દીધા અને મરી મસાલા; અને રોગિષ્ટ પદાર્થો ખાવા છોડી દીધા.) પણ વાદળે (મોત રૂપી વાદળે) (રોગે) તો ઘેરો ઘાલ્યોજ. અર્થાત્ મરણની તૈયારીઓ તો થઇ રહીજ.

વહાણના સઢ પવનથી ફડ ફડ થઇ ફાટી ચીથરા થઇ ગયાં ને ક્યાં દૂર ઊડી ગયા. જ્યાં મોટો નુકસાનકારક પવન છૂટ્યો ત્યાં માણસ કેમ કરી બચાવી શકે? (વહાણને)

લાલશંકરને—

તમારા સઢરૂપી હાથ પગ વગેરે ઇંદ્રિયો નકામી પડી ગઇ મતલબ કે કામ કરી શકે તેવી ન રહી. જ્યાં મોતરૂપી મોટો વંટોળીઓ છૂટ્યો; અર્થાત્ મોતજ આવ્યું ત્યાં માણસો સલામત કેમ કરીને રહે! જીવી કેમ કરી શકે? (સઢ જેમ નદીમાં નાવને ચલાવે છે-

ચાલવામાં મદદ કરે છે, તેમ હાથ પગ વગેરે ઇંદ્રિયોથીજ આ દેહરૂપી વહાણુ ચાલે છે.)

વહાણુ હાલ હાલ થાય છે તેથી અંદર દરીઆનું પાણી પણ ભરાવા માંડયું છે; અને સુકાન પણ તદન ભાંગી ગયું છે તેથી તે આમ તેમ દોડ્યા કરે છે, ધારેલે ઠેકાણે (કિનારે) જતું નથી, પણ આડું અવળું જાય છે.

તમારૂં શરીરરૂપી વહાણુ ડોલમડોલા થાય છે, અર્થાત્ તમારાથી સ્થિર ઉભા રહેવાતું નથી, તમારા પગ ધ્રુજે છે, અને પાણી પણ ભરવા માંડયું છે, એટલે પગે સોજા પણ ચઢવા માંડયા છે. શરીરમાં શક્તિરૂપી જે સુકાન હતું જેથી પગ સ્થિર રહેતા હતા તે ભાંગ્યું (નષ્ટ થયું) છે, તેથી તે (શરીર) આમ તેમ દોડે છે અર્થાત્ લથડીઆં આવે છે.

વહાણુને બચાવા માટે અંદરથી ઘણો માલ કાઢી નાખ્યો (દરીઆમાં ફેંકી દીધો) તોપણુ તે પુરેપુરૂ તરતું નથી, ઘણા ખલાસી લોકો જે તરવામાં ઘણાજ હોશિયાર હોય છે તેજ તણાઇ ગયા તો પછી બિચારા ઉતારૂ કેમ ન ડૂબી મરે?

તમારા શરીરને (જિંદગીને) બચાવવા માટે પેટમાંથી દવાથી (જુલાબ વાટે યા ઉલટી વાટે) ઘણો માલ રૂપ વિકાર કાઢી નાખ્યો તોપણુ તે પુરેરૂં ટટાર થતું નથી અર્થાત્ શરીરમાં શક્તિ આવતી નથી. ઘણા (ખલાસી) શરીરરૂપી વહાણુને સુધારનાર (ઠેકાણે લાવનાર) વૈદો આવી ગયા, તોપણ કાંઇજ વળ્યું નહિ, તો પછી ઉતારૂ (માંદો) તે કેમ મરે નહિ? અર્થાત્ વૈદો દવા કરીને થાકયા પણુ રોગ મટયોજ નહિ; પછી મોત કેમ થાય નહિ?

વાદળ થવાથી અંધકારમાં ધ્રુવનો તારો પણ દેખાતો નથી અને (હોકાયંત્ર) પણ દેખાતું નથી. કે જેથી દિશા સૂઝે. હવે કંઇજ ઉપાય રહ્યો નથી એમ ધારી બહાદુર કપ્તાન ઉભા નથી રહેવાતું તોપણ બળાત્કારે (સ્થિર) ઉભો રહી ટક ટક જોયા કરે છે કે જોઉં વારૂ હવે હું કયારે ડૂબું છું.

રોગ એટલો બધો જામી ગયો છે કે ધ્રુવ (ડુંટી) ઉપરથી જણાય છે તે અંભોઇ છે કે નહિ એટલે ધબકે છે, કે નહિ તેની પણ ખબર પડતી નથી. (કહે છે કે માણસ મરતા અગાઉ સવા ઘડી તેની અભોઇ પ્રથમ મરી જાય છે–ધબકતી બંધ થાય છે.) અને હોકાયંત્ર રૂપી નાડી પણ દેખાતી નથી. આવે વખતે ખરો મરદ મરણથી ન ડરતાં હવે મારૂં કયારે મરણ થાય છે તેની વાટ સ્થિર ચિત્તે જુએ છે.

જેમ કેફી માણસે ઘણો કેફ પીધો હોય અને તેની હોંસ (શક્તિ) દેદાર (ભાન) રહેતાં નથી તેમ થાકથી ટંડેલ ઘૂમ (હોસ વગરનો) થઇ ગયો અને ધીમે ધીમે શ્વાસ કાઢવા લાગ્યો. કારણ કે તે બીધો કે હવે મારૂં નક્કી મોત આવ્યું–હું ડૂબી મરીશ–એવી તેને ખાત્રી થઇ.

જે કેફી માણસે ઘણો કેફ પીધો હોય અને તેના હોસ રહેતા નથી તેમ લાલશંકરને થયું. પ્રથમ તો ઉપર કહ્યું તેમ તે ડર્યો નહિ પણ ઘણીવાર તેમ રહેવાયું નહિ ને આવાચક થઇ ગયા–પછી ધીમે ધીમે થાકે ભાન વિનાનો ઘૂમ થઇ જઇ તેણે શ્વાસ કાઢવા માંડયો.

લાલશંકર રૂપી માણસ અને ટંડેલ કપ્તાનનું વહાણ–શરીર રૂપી વહાણ ખરાબી પર ચઢીને ભાગી ગયું. અર્થાત તેમનું મરણ

થયું અને તેમનો વારસ નર્મદાશંકર કવિ ફક્ત રડીનેજ રહ્યો કારણ. કે તેની પાસે ખાલી ખોખું (શરીરનું) પણ રહ્યું નહિ. અર્થાત તેમનો મૃત દેહ રહ્યો નહિ; લોકોએ તેને ફુંકી મૂક્યો.

પાઠ ૫૩.

સ્તુતિ (સં)સ્તવન કરવું;ગુણગાવા તે
રચના (સં) બનાવટ. (રચ્ ધાતુ)
ધણી=પ્રભુ
કરૂણા=દયા
પ્રભુતા=ધણીપણું; મોટાઇ.
ધરી=ધારણ કરીને; રાખીને
મજરો લઇ=સલામ સ્વીકારી
મજ=મારો
હરી લે=હરણ કરી લે; લઇ લે
વાવરો=વાપરો
કર=હાથ
વણસે=બગડે
વણ સેવના થકી=સેવા વગર
નર ધારી=નરની ધારેલી
ધારણા=વિચાર; કામ
મેદની=ટોળું; મનુષ્યનો સમુદાય
હરી=લઇ લીધી.
હરિ=પરમેશ્વર
દુઃખ કાળે=દુઃખને વખતે
કાપી=મટાડી
ઘડી=બનાવી; પેદા કરી
જે ઘડી=જે વખતે
ધર્યા=મૂક્યા
ટળી=મટી ગઈ
આટળી=આટલી
દાહતી હતી=બળતી હતી; દુઃખ દેતી હતી.
દાડી=દરરોજ; હંમેશાં
મળિની=મલિન; મેલી
નિર્મળી (સં) ચોકખી; સારી (નર +મલ+ઇ) મેલ વિનાની
કથશે=બનાવીને કહેશે
થોક થશે=થોકડા થશે
બણી બણી=બની બનીને
નખમાં ન ખમાય=જરા પણ સહન ન થાય
કંઇ=કંઇક; કેટલાકો
તાપ=દુઃખ
ખમે=ભોગવે

હરે=લઇ લે
રજ=ઝીણી વસ્તુ
પારજ=છેડો
પામીએ કથી=કહેવા પામીએ
જણુશે=સીલકમાં; જમા ઉધારમાંથી બાકી રહેલું તેમાં
સદ્દભાગી (સં) સારા નસીબદાર
સદ ભાવના=મનનો સારો ભાવ
ધરે=રાખે
રંજન=ખુશ કરનાર
સુખ કારણે=સુખને માટે
ધર્યા=મૂકયા
તનવંત (સં) શરીરવાળો; માણુસ
વંદશે=પગે લાગશે.
વાનર તોલમાં=વાંદરાની બરાબરીમાં
તજવા=છોડી દેવા
તજ=તારી
નિજનો=પોતાનો,
નિજનો ખુની=આત્મઘાતી
ગણના=ગણુતરી,
અલ્પ બુદ્ધિ=થોડી બુદ્ધિવાળો
ઓચરે=બોલે
અભિમાન (સં) (અભિ=તરફ+માન=મોટાઇ) પોતાને વિષે મોટાઇ રાખવી તે. પોતાને વિષે અણુઘટિત મોટાઇ તે અહંકાર કહેવાય છે.
હજાર વસા=નક્કી
કે'ણુ=કહેવત
ગર્વ=અહંકાર
સમા પર=વખત આવ્યો ત્યારે
મદોન્મત (સં) અહંકારથી છાકી ગએલા (મદ+ઉન્મત)
સદાવ્રત=સાધુ સંતને હમેશાં મફત સીધું આપવું તે.
છતા=પ્રખ્યાત
કળે=યુક્તિથી
રિપુ=દુશ્મન
બાણુ કમાન=ધનુષ બાણુ
શીળી=ઠંડી
સજે=ધરે; રાખે
સાર=સારા
સમાન=જેવા; બરાબર
જોય=જો
પમાય=મેળવાય
પ્રભુપદ=ઇશ્વરનાં ચરણુ
પૂરણુ બ્રહ્મ=સાક્ષાત્ પરમાત્મા

પિછાન=ઓળખાણ; જ્ઞાન	વિગત=મતલબ
રસાળ=સારા રસીલા	ધારી=રાખીને
પ્રજાપ્રતિપાળ=રાજા	તોલ=ખરાખોટાનો વિચાર

પાઠ ૫૩. ઇશ્વરની સ્તુતિ વિષે.

હે જગતની રચના કરનાર કરૂણાળુ પ્રભુ! મારાપર ઘણી દયા કરો. હે પ્રભુ! તું તારી મોટાઇ ધારણ કરીને સલામ સ્વીકારી મારો રોગ (દુનિયામાંનું સર્વ પ્રકારનું દુઃખ) લઇ લે, હે પરમ સુખીઆ પરમેશ્વર! મને સુખીઆરો કરવાને તમારો હાથ વાપરો; કે જેથી તને સુખે ભજું. હે નર! માણસનાં ધારેલાં કામ નક્કી ઇશ્વરની સેવા વગર બગડે છે, (ઇશ્વરને સોંપ્યા વગર અંહકારથી કરેલાં કામ બગડે છે) હે હરિ મનુષ્ય દુનિયામાં જન્મે છે, તેની તેં પીડાઓ લઇ લીધેલી દેખાય છે. (બાળપણમાં ઘણે ભાગે મનુષ્ય દુઃખની લાગણીઓથી રહિત દેખાય છે.) દુઃખને વખતે તમે તેમનાં દુઃખ મટાડીને દીકરા દીકરી કરીને ગણ્યા છે. (ગણો છો) જે ઘડીએ જેટલા પ્રાણીને સરજી અહીં મૂકયા છે. તે સઘળાં ઉપર હે પરમ ઉપકારી પ્રભુ! તેં ઉપકાર કર્યાં છે. હે ગુણવાન પ્રભુ! તારા ગુણ વાંચવાથી આટલી આપદા મટી ગઇ. જે દરરોજ અતિશે બાળતી (દુઃખ દેતી) હતી; તે મલિન બુદ્ધિ ગઇ અને નિર્મળ બુદ્ધિ મળી; કોઇ કવિ જો તારી કવિતા બનાવીને કહેવા જશે; તો તેના બની બંનીને મોટા ઢગલા થશે, (પણ તેનો પાર નહિ આવે.) અમારાથી નખમાં પણ સહન ન કરી શકાય એવા દુઃખ કંઇક જીવતા પ્રાણીઓ ભોગવે છે. સૌ ઠગ ઠગવાની વાત કરે છે. પણ હે જગપાલક પિતા! તું તેમના પાપ લઇ લે. ઝીણી રજનો કદાચ અમારી

બુદ્ધિ વડે પાર પામીને કહી શકીએ, પણ આપના આ ડહાપણ (શક્તિ) આગળ અમારી બુદ્ધિ ચાલતી નથી. (આપની શક્તિનો પાર પામી શકતો નથી.) સીલકે જગતમાં હજારો આદમી ફરે છે, પણ કોઇક સારા નસીબદારજ આપની તરફ મનનો સારો ભાવ રાખે છે. (ભક્તિ કરે છે) હે સુખ કરનાર પ્રભુ ! માણસોને ખુશ કરનાર રંગ તેં બનાવ્યા છે, અને તે અહીં સુખને વાસ્તે મૂકયા છે. તારી ભક્તિ છોડી દેવાની વાત જે મૂઢ કરે છે, તેને બધા માણસો પોતાનોજ ખુની, પોતાનેજ નુકસાન કરનાર આત્મઘાતી ગણી લે છે. કોઇ ગણનાર જો તારા ગુણની ગણતરી કરે તો તે ગણતાં ગણતાંજ મરણ પામે. (તોપણ પાર આવે નહિ) તારા ગુણ ગણતાં કદી પણ છેલ્લું ઠેકાણું આવે નહિ (ગણી રહેવાય નહિ–છેડો આવે નહિ) તો થોડી બુદ્ધિવાળો દલપતરામ તે શી રીતે કવિતા બનાવીને કહી શકે ! (આ સ્થળે કવિએ પોતાને પ્રથમ પુરુષમાં ન ગણતાં તૃતિય પુરૂષમાં ગણ્યો છે.)

અભિમાન તજવા વિષે.

કદી કોઇ માણસ અહંકાર કરે તો તે નક્કી બહુ હલકો (સ્વભાવે નીચ) હોવો જોઇએ, હું આ સારી કહેવત કહું છું તે કાન દઇને ધ્યાન રાખીને સૈ સાંભળો; કે ભગવાનને ભજો અને અહંકારને તજો. મહાન રાવણનો પણ અહંકાર પડી ગયો (તૂટી ગયો) અને વખત જતાં તેનાં બધા માણસો તેના શત્રુ થયા; અંતે તેના જીવનું જોખમ થયું માટે ભગવાનને ભજો અને અહંકારને તજો. વળી કહો કે અહંકારમાં છકી ગએલો દુર્યોધન અને જેણે હંમેશાં દાનમાં સંહાવન આપ્યાં હતાં એવો અભિમાની કર્ણ પણ કયાં છે ? તેઓ મરણ પામી ગયા; માટે ભગવાનને ભજો અને અહંકારને તજો, (કહેવાય છે કે કર્ણ દરરોજ સવાશેર સોનું દાનમાં આપતો હતો.)

જગત્‌માં પ્રખ્યાત લડવૈયા પુરુષો હતા, કે જેઓ યુક્તિથી શત્રુપર ક્રોધ કરતા હતા. તે બળીઆ પુરુષો પણ ધનુષ બાણ મૂકીને મુઆ. માટે ભગવાનને ભજો અને અહંકારને તજો હંમેશ રાજછત્રની ઠંડી છાંયડી થતી હતી, અને જેઓ કંઇ પણ કરતાં જરા ડરતા નહિ. એવા નર પણ પોતે ગયા અને તેમના ગુણના ગાન (જશ) રહ્યા. માટે ભગવાનને ભજો અને અહંકારને તજો. જો માણસ સઘળા સારા ગુણ ધારણ કરે (રાખે) પણ મનમાં જરાક અહંકાર રાખે; તો તે દૂધમાં ઝેર ભેળ્યા જેવું થાય છે; (આવા સદ્‌ગુણ ઝેરવાળા દૂધની પેઠે નકામાં થઇ પડે છે) માટે ભગવાનને ભજો ને અહંકારને તજો.

જો મનથી જગતમાં આબરૂને ચહાતા હો, તો કદી કોઇ અહંકાર ન કરો; હે નર તમે જેમ નમ્ર (નરમ) હશો તેમ ગુણવાન થશો, માટે ભગવાનને ભજો ને અહંકારને તજો.

અહંકાર ટળી જવાથી બહુ મિત્ર મળે છે ને ઇશ્વરના ચરણનો પવિત્ર પ્રેમ મળે છે. (પરમેશ્વરમાં સાચો પ્રેમ પ્રકટ થાય છે) પછી પૂર્ણ બ્રહ્મનું (પરમાત્માનું) ઓળખાણ થાય છે. માટે ભગવાનને ભજો ને અહંકારને તજો. હે પ્રજાજન અરે નૃપતિઓ! આ નવ રસાળ છંદ સાંભળીને વિગત (મતલબ) મનમાં રાખીને અને વળી વિચાર કરીને એનો તોલ કરો એમ દલપતરામ કવિ કહે છે.

પાઠ ૫૫.

હિમાલય=(હિમ=બરફ+આલય=ઠેકાણું) બરફનું ઠેકાણું. જ્યાં બરફ હંમેશ પડયો રહે છે તે પર્વત

હિમાચળ=(હિમ=બરફ+અચળ=પર્વત) જે પર્વતપર હંમેશ બરફ છે તે પર્વત; હિમાલય.

કસ્તુરીમૃગ=જે મૃગની ડુંટીમાંથી કસ્તુરી નીકળે છે તે મૃગ. એ મૃગ ટિબેટમાં થાય છે.

જાહ્નવી=ગંગાનદી. સ્વર્ગમાંથી ગંગા શિવના મસ્તકપર પડયાં તે ત્યાં સમાઇ ગયાં શિવની ઘણી સ્તુતિ ભગીરથ રાજાએ કરી ત્યારે પોતાની એક લટ છોડી પ્રવાહ ચલાવ્યો એ પ્રવાહને પોતાના પૂર્વજો જે જગ્યાએ મૃત્યુ પામ્યા હતા તે જગાએ લઇ જવા માટે ભગીરથ આગળ ચાલતા હતા, રસ્તામાં એક જહ્નુ નામના ઋષિ તપ કરતા હતા. ભગીરથે તેમને રસ્તામાંથી ખસી જવા વિનંતિ કરી કારણ કે તેઓ ખેંચાઇ જાય નહિ. ઋષિ ગુસ્સે થયા અને જેવી ગંગા પ્રચંડ પ્રવાહથી આવી તેવુંજ તેનું આચમન કરી ગયા. ભગીરથે બહુ પ્રાર્થના કરી ત્યારે પોતાની જાંઘમાંથી ઋષિએ પ્રવાહ ચલાવ્યો, આથી ગંગા જાહ્નવી કહેવાઇ.

શ્રમહર્તા=થાકને લઇ લેનાર

પંક=કાદવ

દેવદારૂ=દેવદાર

સ્કંધ=ડાળી; ખભા

ગુચ્છા=જથો

પ્રજ્વલન=સળગાવતો

આરત=દુઃખ

સંચે છે=સંગ્રહે છે

શરભ=એ આઠ પગનું કલ્પિત-પ્રાણી છે. એ પ્રાણી હાથીનો કટ્ટો દુશ્મન ગણાય છે.

પરિભવ=(પરિ+ભૂ=થવું)=નિષ્ફળતા

વેણુ=વાંસળી

કિન્નારીઓ=કિન્નરની સ્ત્રીઓ; સ્વર્ગની ગાનારી.

કિન્નર લોક દેવના ગવૈયા છે. તેઓ દેવયોનીમાં ગણાય છે. વિદ્યાધર, અપ્સરા, યક્ષ, રાક્ષસ, ગંધર્વ, કિન્નર, પિતૃ, ગુહ્યક, સિદ્ધ અને ભૂત એ દશ દેવયોની કહેવાય છે.

કોકિલકંઠે=મધુર અવાજે; કોયલના જેવા સૂરથી. કોકિલ=કોયલ.

ત્રિપુરવિજય=ત્રિપુરાસુર નામનો દૈત્ય શિવનો દુશ્મન હતો તેને શિવે માર્યો હતો તે પરાક્રમની હકીકત જે પુસ્તકમાં લખેલી છે તે ત્રિપુરવિજય

મૃદંગ=એક જાતનું વાજું, નરઘાના જેવું એક બાજુએ અને ડફના જેવું બીજી બાજુએથી હોય એવું ઢોલ
શિવવલ્લભ=(શિવ=મહાદેવ+વલ્લભ =પ્રિય) મહાદેવને પ્રિય; શિવને વહાલું લાગે તેવું
સાજે=ગાવાના સાહિત્યે
ઉપતટ=(ઉપ=પાસે+તટ=કિનારો) =કિનારા પાસે
બળિનિયમન=બળિરાજાને નિયમમાં રાખનાર; બળિ રાજાને બંધન કરનાર
શામ પદ=કાળા પગ
ક્રૌંચ=એ નામની હિમાલયથી ટિબેટમાં જતાં એક સાંકડી ખીણછે
ભૃગુકુળદીપક=ભૃગુઋષિના કુળને શોભાવનાર-દીવારૂપ=પરશુરામ
વીસભુજ=રાવણ; વીસ હાથવાળો
ખખલ્યા છે=ઢીલા થયા છે

અપરંપાર=ઘણીજ; પાર વિનાની
ગિરિવર=(ગિરિ=પર્વત+ વર=શ્રેષ્ઠ) પર્વતોમાં શ્રેષ્ઠ
વારૂ=ઓવારૂં;રીદા યાઉં;વારી જવું
કાલ=વખત
શીષ=(સં) માથું
ધરા=પૃથ્વી (ધૃ=ધારણ કરવું પરથી)
વિરાજે (વિ=વિશેષ કરીને+રા=પ્રકાશવું, શોભવું ઉપરથી)=શોભે
ગોખ=ગોખલો સં ગવાક્ષ
ચંદા=ચંદની; કૌમુદી
તુહિન=બરફ
વપુ=શરીર
ત્રિવિધ=(ત્રિ=ત્રણ+વિધ=પ્રકાર) ત્રણ પ્રકારના; આધિ વ્યાધિ અને ઉપાધિ
વાંસ ફુંકી=વાંસળી વગાડી
મૃદુ=કોમળ
દૃઢવ્રત=જેનું વ્રત મજબુત છે એવા; સ્થિર; અચળ
મોરાર=મુર નામના રાક્ષસના દુશ્મન મુરારી ઉપરથી=મોરાર
ધારક=ધારણ કરનાર
ધન્વન્તરી=દેવના વૈદ
અવતાર=જન્મ
શીત=ઠંડી
તરંગ=મોજાં; ઝપાટા
જનન=(જન્ પેદા થવું ધાતુપરથી) પેદા થવું તે; જન્મવું તે
સ્થિતિ=હયાતી; રહેવું તે
દોલતરામ=એ કવિ નડીઆદના વતની છે લુણાવાડાના દિવાન હતા. એમણે કુસુમાવલી નામેનું નોવેલ બનાવ્યું છે. સુમનગુચ્છ પણ એમનુંજ બનાવેલું કાવ્યનું પુસ્તક છે.

પાઠ ૫૫ હિમાલયનું વર્ણન.

ટીપ:—આ કવિતા કવિ કુલભૂષણ કાલિદાસના મેઘદૂત કાવ્યનુ ભાષાન્તર સ્વર્ગવાસી નવલરામભાઇએ કહેલું તેમાંથી લીધેલી છે, તેથી મેઘદૂતની હકીકત ટુંકામાં કહીએ તો અસ્થાને નહિ ગણાય.

એક યક્ષ ઇંદ્રરાજાના શ્રાપથી પૃથ્વીપર આવી પડયો, તેણે પોતાની પ્રિયાને વિરહની વેદનાથી સંદેશો મોકલવાનો વિચાર કર્યો પણ કાસદ નહિ એટલે મેઘનેજ કવિએ કલ્પિત કાસદ (દૂત) માન્યો અને તેની સાથેજ સંદેશો મોકલાવ્યો. વર્ણન કરતાં કરતાં હિમાલય સુધી મેઘ સંદેશો લઇને આવેલો છે એવી કલ્પના અત્રે કરેલી છે. ત્યાંથી આગલો ભાગ આ કવિતા છે.

સમજુતી—જે બરફ વડે ઉજળો છે, કસ્તુરી મૃગોના બેસવાથી જેની શિલા (પત્થરો) ઉપર સુગંધી બેઠેલી છે, (સુગંધી બેસવાનું કારણ કસ્તુરીની રજ પત્થરોએ ચોંટી રહેલી છે તે) અને જ્યાંથી ગંગા નદી નીકળે છે, એવા હિમાલય પર્વતે (પર્વત આગળ તું મેઘ જઇ પહોંચ, અને દુઃખને હરનાર (થાકને હરનાર) એ પર્વતના શિખરોપર બેસ. જ્યારે તું એ પર્વતના શિખરપર બેસીશ ત્યારે શી શોભા થઇ રહેશે ? જાણે શ્રી શંકર ભગવાનનો પોઠીઓ (નંદી) પોતાના શરીર પર કાદવ ઉછાળતો હોયની ! એવી શોભા (દેખાવ) થશે. પોઠીઆ જ્યારે મસ્તી પર આવે છે ત્યારે પોતાના સખત શીંગડાંથી ભેખડોમાંથી (જમીનમાંથી) કાદવ ઉખાડે છે એ દેખાવ કવિએ જોએલો તે ઉપરથી આ ઉપેક્ષા અલંકાર ઘટાવ્યો છે. નંદીને આ ઠેકાણે સફેદ કલ્પ્યો છે હિમાલય પર્વતનાં શિખર પર હંમેશ બરફ રહે છે તેથી તે સફેદ દેખાય છે (હોય છે.) મેઘ (પાણીવાળાં વાદળાં) હંમેશ કાળાંજ હોય છે, એ વાદળાં જ્યારે

પર્વતના શિખરોને અડકે ત્યારે ઉપલો દેખાવ થાય એમાં પર્વત તે નંદી અને પંક (કાદવ) રૂપી કાળો તે મેઘ (કાળાં વાદળાં) (૧)

જો પવન ઊડવાથી (વા વાવાથી) દેવદારના ઝાડની ડાળીઓના યુદ્ધ વડે (ઘર્ષણ વડે) પેદા થયેલો દવ જંગલી ગાયોના પુછડાંના ગુચ્છાવડે ઠામ ઠામ અગ્નિ સળગાવી પર્વતને પીડતો હોય તો તારી હજારો (પાણીની) ધારાઓ વડે તારે તેને હોલવવો ઘટે છે. કારણ કે દુઃખી માણસોનાં દુઃખ દૂર કરવા માટેજ સજ્જન (સારા માણસો) દ્રવ્ય સંગ્રહ કરે છે. (૨)

(જંગલમાં વા વાવાથી ઝાડો ખાચો ખીચ હોય છે તે ઘસાય છે. ઘસાવાથી અગ્નિ લાગેજ. એ અગ્નિ તે દવ કહેવાય છે (જંગલી ગાયો એ ગાયો હિમાલયમાં થાય છે. એના પુછડાંનાં ચમ્મર થાય છે. હિમાલયમાં ટિબેટના વેપારમાં ઉપયોગમાં લેવાતી યાક નામની ગાયો જે વપરાય છે તે આ હશે) જંગલમાં દવ સળગે એટલે તેમાં રહેલી ગાયોનાં પુછડાં પણ સળગેજ. આથી ગાયો ગભરાટથી નાસાનાસ કરે અને તેથી પુછડાં વડે ઠામ ઠામ આગ લાગેજ.

છેલ્લું વ્યવહારી ચરણ કાળિદાસે મૂકી પોતાનો ઘણો ઉંચો વિચાર જણાવ્યો છે કાળિદાસ કવિ પોતાના કાવ્યોમાં વારંવાર વચ્ચે વચ્ચે આવો બોધ કરતા જણાય છે.)

હાથીની ભ્રાન્તિથી–તું હાથી છે એમ ધારીને તારા પર શરભ પોતાના (હાડકાં) શરીર ભંગ થવાને માટેજ ટપ દઈને તલપ મારે છે (કૂદકો મારે છે) પણ તું તો જાતનો ચપળ છે એટલે આકાશની સાથે વાતો કરે છે. અર્થાત્ જલદી ઉંચે ચઢી જાય છે.

(જ્યારે વાદળાં હિમાલયના શિખરોને અડકતાં અડકતાં જાય છે ત્યારે શરભ જે હાથીઓનો કટ્ટો દુશ્મન છે તે (તેને) મેઘને હાથી

ધારી વેરથી તેના પર તલપ મારે છે (મારવા માટે) પણ વાદળાં તો તુરત આકાશમાં જતાં રહે છે એટલે શરભ પોતાની તલપ ચૂકે છે અને શિખરો પરથી કૂદકો મારવાને લીધે ગબડીને પછડાય છે. (આથી તેનાં હાડકાં મફતનાં ભાગેજ એ સ્વાભાવિક છે.)

આકાશમાં રહીને તું શરભ ઉપર કરાંનો તડ તડ માર કર અને ખડખડ હસ. અર્થાત્ ગાજ. (ખડખડ હસવામાં અવાજ થાય અને ગાજવાથી પણ અવાજ થાય એ બન્ને વચ્ચે સાદૃશ્ય છે)

કારણ કે તારી જીત થયેલી છે, અને શરભનાં હાડકાં ભાંગ્યાં એ તેની હાર સૂચવે છે. હવે હારનું કારણ સૂચવતાં કવિ નીતિમય વાકય કહે છે કે અણુસમજે (વગર સમજે) કોઈ પણ કામ શરૂ કરવાથી કોઇ પરિભવ (નિષ્ફળતા)ને પામ્યું નથી ? અર્થાત્ વગર સમજે કોઇપણ કામ કરીએ તો નિષ્ફળ નીવડીએ. શરભે વગર સમજે મેઘને હાથીનો ભેદ જાણ્યા વગર તલપ મારી તો તેનાં હાડકાં ભાગ્યાં. (૩)

વાંસળીઓમાં પવન ભરાઇને–ભરાવાથી ત્યાં મધુર અવાજ થાય છે. તે વાંસળીના રાગની સાથે સુંદર કિન્નરીઓ ઉત્સાહ પૂર્વક કોયલના જેવા સૂરથી ત્રિપુરવિજય ગાય છે. તે વખતે જો તું મૃદંગના જેવા અવાજ વડે ગુફાઓમાં ગાજે તો સાહિત્ય વડે શિવને વહાલું એવું સંગીત પૂર્ણ થાય. (૪)

(પર્વતપર વાંસના વન હોય છે. તેમાંના કેટલાક સૂકા વાંસમાં ભમરો કાણાં પાડે છે. એ કાણાંમાં જ્યારે પવન ભરાય છે ત્યારે વાંસળી વાગતી હોય એવો અવાજ થાય છે ત્રિપુરાસુર નામનો રાક્ષસ લોકોને ઘણું દુઃખ દેતો હતો આથી તેને શિવે માર્યો એ

હકીકત સંબંધનું કાવ્ય લોકો ઉત્સાહથી ગાયજ. ટિબેટ ભણીજ ત્રિપુરાસુરનું રાજ્ય હતું.

મેઘની ગર્જનાથી ગુફાઓનું પ્રત્યાઘાત થાય તે અવાજ મૃદંગ વાગતી હોય એવો થાય છે. સંગીત ત્રણ વસ્તુથી થાય **गीत, वाद्यं, नृत्य** આમાં કિન્નરીઓ ગાય છે અને વાદ્યમાં (સાજમાં) ફક્ત વેણુંઓજ છે પણ એકલી વેણુંઓનું સાજ પૂર્ણ નથી. તાલ બતાવવા માટે મૃદંગ જોઇએજ. તે તું (મેઘ) વગાડે તો શંકરનું પ્રિય સંગીત સાજ એ ગાવાના સાહિત્ય વડે પૂર્ણ થાય. [પૂર્ણ સંગીત થવા માટે હજુ **नृत्य**ની ખામી છે એ સંભળી શંકર પોતેજ **नृत्य** કરશે એમ ધારીએ તો સંગીત પૂર્ણ થાય.) મહાદેવને સંગીત ઘણું પ્રિય છે. એ પુરાણપ્રસિદ્ધ વાત છે]

હિમાલયના શિખરો ઉપર જે જે વિશેષ હોય તે જોઇને જે ભૃગુ કુળદીપક (પરશુરામ)ના યશની ખરેખરી બારી છે, અને જ્યાંથી દરવર્ષે હંસની સ્વારી આવે ને જાય છે એવી ક્રૌંચની બારીમાં (ખીણમાં) બળિરાજાને વશ કરનાર વામનના કાળા પગના જેવો થઇને તું પેસ.

કાળા પગના જેવો થઇને પેસવાનું કારણ મેઘ મુદ્દે તો કાળોજ હોય અને તેમાં વળી ક્રૌંચની ખીણ સાંકડી છે તેમાં થઇને જવાનું હોવાથી વધારે સંકોચાઇ પગની પાની જેવું સ્વરૂપ લેવું પડેજ. વાંદળાં જેમ જેમ સંકોચાય (ઘટ્ટ થાય) તેમ તેમ વધારે કાળાં થાય છે. આથી કાળો પગ કહ્યો.

હંસ ચોમાસામાં માનસરોવર પરજ રહે છે. ચોમાસું વીત્યાબાદ હિંદ ભણી ફરવા આવે છે અને ચોમાસું આવતાંજ પાછા માન સરોવર ભણી જાય છે. તેઓ પણ આ ક્રૌંચની ખીણમાંથીજ જાયછે.

પરશુરામના યશની બારી કહેવાનું કારણઃ—પરશુરામ શિવજી પાસે ધનુર્વિદ્યા શીખવા માટે ગયા હતા, ત્યાંથી પાછા ફરીને આવતાં શિવપુત્ર કાર્તિકેય (સ્કંધ) સાથે પોત પોતાના સામર્થ્ય વિષે વાદવિવાદ થયો; આથી પોતાનું સામર્થ્ય બતાવવા પરશુરામે એક બાણ મંત્ર ભણી સામા હિમાલયમાં એવું તો માર્યું કે તેમાં એક સળંગ રસ્તો ખીણ પડી રહી. ક્રૌંચની ખીણની આ ઉત્પત્તિ ઉપર નજર રાખી કવિ કહે છે કે એ તો પરશુરામના યશની ખરેખરી બારી છે; મતલબ એ છે કે એ તો પરશુરામ પૃથ્વી નક્ષત્રી કરવા ગુરુ પાસેથી વિદ્યા ભણીને પ્રથમ પોતે હિંદમાં નહોતા આવ્યા, પણ તેમનો યશજ પર્વત ફાડીને હિંદમાં પ્રથમ આવ્યો હતો.) (૫)

ત્યાંથી ક્રૌંચની બારીમાંથી નીકળી તું ઉંચે ને ઉંચે ઉત્તર દિશા તરફના મુલકમાં પ્રવાસ કર. હે પ્રિય! (મેઘ) તું શ્રી કૈલાસમાં જઇને પ્રીતે તેનો પરોણો થા.

રાવણના બળથી જેના સાંધા ઢીલા થયા છે. એવા કૈલાસ પર્વતના ડગમગ ડોલતાં શિખરની શોભા તું જો કે કેવી સુંદર છે!

સાંધા ખખળવાનું કારણ—એક વખત રાવણ શિવ દર્શનાર્થે કૈલાસમાં ગયો ત્યાં શિવ પાર્વતી એકાંતમાં બેઠેલા હોવાથી નંદીએ તેને અટકાવ્યો. આથી રકઝક થઇ, અને ક્રોધે ભરાઇ રાવણે પોતાના વીસ હાથથી કૈલાસ પર્વત ઉખેડી ગર્વથી ઉંધો વાળવા માંડયો; આથી શંકરને ગુસ્સો ચઢયો તેમણે પોતાનો પગ ઠોકી પર્વતને સજ્જડ બેસાડી દીધો. પર્વતના સજ્જડ બેસવાથી રાવણના હાથ પર્વત નીચે દબાયા, પછી તેણે પાર્વતી શંકરની ઘણી સ્તુતિ કરી,

ત્યારે પાર્વતીના કહેવાથી પર્વતને સહજ મૂળમાંથી ઓછા ભારવાળો (ઢીલો) કરી રાવણના હાથ શંકરે કાઢવા દીધા, આથી પછી હંમેશ એ પર્વત મૂળમાંથી જરા ઢીલો રહ્યો.

એવું કહેવાય છે કે કૈલાસ પર્વતનું શિખર હંમેશ હાલ્યાજ કરે છે. દુનિયામાં કેટલાક ખડકો એવા છે કે તે જરા જોરથી ચક્કર ચક્કર ફરે પણ ગમે તેટલા માણસ મળે તોપણ તે ઉંચકી તો નજ શકાય એવી તરેહનો એક નાનો ખડક ઈંગ્લાંડમાં કાર્નવાલ પ્રગણામાં પેન્ઝાન્સની પાસે છે, તેમજ મહા બળિપુર આગળ એવો ચમત્કાર દીઠામાં આવે છે. કૈલાસનું એવુંજ છે કે કેમ તેનો શોધ થયો નથી.

ડોલતું શિખર છે એમ ધારી કવિ ઉત્પેક્ષા કરે છે કે જો જો તે તને (મેઘને) બોલાવે છે. (૬)

સમજુતી—પાર વિનાની શોભા છે, હે પર્વતોમાં શ્રેષ્ઠ (મહાન) હિમાલય તારી શોભા ઘણીજ છે, (તેથી) હું તારાપર હજારો વખત વારી જાઉં છું. (ફીદા થાઉં છું) પર્વતરાજ તારી શોભા ઘણીજ છે.

કાળના માથા પર પૃથ્વી શોભે છે. તેના પર હે બાપ, તું સ્થિર છે, હે ગિરિવર (એ) તારી શોભા પાર વિનાની છે. (૧)

(કાળ એટલે વખત. વખત અસ્થિર છે. ઝપાટા બંધ ચાલ્યો જાય છે. હવે જે માણસ જોસવાળી ગતિમાં હોય તેનું માથું પણ તેવી ગતિમાંજ હોય; અને એ માથા પર કાંઇ પદાર્થ મૂકીએ તો તે પણ ઘણી ગતિમાંજ હોય એ સ્વાભાવિક છે. આ ઠેકાણે કાળના

માથા પર પૃથ્વી છે એવું કહેવાનું કારણ એજ છે કે કાળ અસ્થિર છે તેથી તેનાં માથાપર રહેલી પૃથ્વી પણ અસ્થિરજ હોય, બધાનું તાત્પર્ય એ છે કે પૃથ્વી અસ્થિર છે. કવિની કલ્પનામય સૃષ્ટિએ આ એક ચિત્ર રચ્યું છે.)

હવે કવિ ખુબીથી વર્ણન કરે છે કે પૃથ્વી અસ્થિર છે તેના પર સ્થિર રહેવાયજ નહિ, છતાં હે ભાઇ તું તેના પર સ્થિરજ રહે છે એટલી તારી (પર્વતની) ખુબી વિશેષ છે (યાર શબ્દ ખાસ ઉભરાઇ જતું આશ્ચર્ય બતાવવા માટેજ યોજાએલો છે)

આકાશરૂપી ગોખલામાંથી ખૂશ થઇને તને ચાંદની (કૌમુદી) જુએ છે. અર્થાત્ તારા પર ચંદ્રનો ઠંડો સફેદ--રૂપેરી પ્રકાશ પડે છે (ત્યારે) હે ગિરિવર તારી શોભા ઘણીજ થાય છે. (૨)

આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિ એ ત્રણે પ્રકારના તાપ (દુઃખ) સમાવવા માટે (તું) ઘણુંજ બરફ (તારા) શરીરપર ધારણ કરે છે. પર્વતરાજ ઇ૦ (૩)

હિમાલય પર્વત ઘણો ઉંચો છે તેથી તેના શિખરો ઉપર બારે માસ જથાબધ બરફ પડ્યુંજ રહે છે તે ઉપરથી કવિએ આ વર્ણન કરેલું છે. અપાર શબ્દને તુહિન શબ્દ સાથેજ સંબંધ છે એ ખાસ યાદ રાખવું.

સ્થિર ઉભા રહેલા મુર નામના રાક્ષસના શત્રુ શ્રીકૃષ્ણ જેમ વાંસળી વડે ગાયન કરે છે તે પ્રમાણે તું પણ અચળ રહી વાંસળી વડે ગાયન કરે છે.

કૃષ્ણ પરમાત્માએ રાસ વખતે એક પદે સ્થિર રહી વાંસળી વગાડી ગોપિકાઓનાં અને સર્વ જગતનાં ચિત્ત આકર્ષ્યાં હતાં તેમની સાથે કવિ સ્થિરપણાનો અને વાંસળી વગાડવાનો પર્વતનો મુકાબલો કરે છે. (૪)

(પર્વતપર વાંસ ઊગેલા હોય છે. ભ્રમરાઓ તેમાં કાણાં પાડે છે તેમાં જ્યારે પવન ભરાય છે ત્યારે વાંસળી વાગતી હોય એવો અવાજ થાય છે તે ઉપરથી પર્વત વાંસળી વગાડે છે એવી કલ્પના કવિએ કરેલી છે. આનો મુકાબલો મેઘદૂતની ઉપલી કવિતાની "પવન ભરાઇ વેણુઓમાં નાદ મધુર ત્યાં થાય." એની સાથે કરવો. બન્ને કવિની કલ્પનામય સૃષ્ટિ સરખીજ ભાસે છે. જાણે પહેલાનું બીજું અનુકરણ ન હોય ! !)

તું શરીરે નિરોગ છે અને ઔષધિને (ઓસડ) રાખનારો છે (ખરેખર) તું ધન્વંતરીનોજ અવતાર છે. હે પર્વતરાજ ઘ૦ નિરોગ (રોગ વિનાના) માણસને દવાની (ઔષધિની) શી જરૂર છે છે કે તે રાખે ? પણ કવિ પર્વતની મહત્તા બતાવે છે કે તું એ પ્રમાણે સ્વાર્થી નથી. પણ પરોપકારી છે તારે જરૂર નથી છતાં પણ તુ મનુષ્યોના ભલા ખાતર ઔષધિ રાખે છે. (૫)

તું ઠંડી, તડકો, વરસાદ, દવની જવાળાને (દવ લાગવાથી જે મોટા મોટા ભડકા થાય છે તેને) જરા વાર પણ ગણતો નથી. હે પર્વતરાજ ઘ૦ (૬)

પવનનાં મોજાં તારા પર ઉછાળા મારે છે (ઝપાટા મારે છે.) અર્થાત્ પવન ઝપાટાબંધ વાય છે. અને કમજોરથી તારી સાથે અથ-

હાય છે; છતાં પણ તેની તને બીલકુલ દરકારજ નથી. મતલબ કે તું તેને ગણતોજ નથી. હે પર્વતરાજ ધ૦ (૭)

હે પર્વતરાજ, તારા પેદા થવાને અને હયાતિને સ્થિતિને–હોવા પણાને–સંભવને ધન્ય છે! ધન્ય છે! કારણ કે તું સદા સુખ આપનારોજ બની રહે છે પર્વતરાજ ધ૦ (૮)

૧૫ પાઠની કવિતામાં આપેલા ભક્તોની ઓળખાણ.

મીરાં—મારવાડના મેડતા ગામના જેમલ રાજાની કુંવરી. તેમને ઉદેપુરના કુંભા રાણા સાથે પરણાવ્યાં હતાં. તેમને સંસાર ગમતો નહિ અને પ્રભુ ઉપર પ્રીતિ હતી. એમણે ઘણાં ભજન બનાવ્યાં છે એ સ્ત્રી કવિ તરીકે પ્રખ્યાત છે.

કરમા—મારવાડની નીચ જાતિની એક બાઇ હતી; તે નહાયા ધોયા (ચોકખાઇ રાખ્યા) વગર ખીચડી રાંધીને પ્રભુને ધરાવતી હતી પણ તે ખરા પ્રેમથી ધરાવતી હતી માટે પ્રભુ આવીને આરોગી જતા.

શબરી (શવરી)—એક ભીલડી હતી, રામચંદ્રજીએ તેને ઘેર આવી શબરીએ ચાખી જોઇને રામજીને માટે જે સારાં સારાં બોર રાખ્યાં હતાં તે ચાખેલાં એટલે એઠાં બોર ખાધાં હતાં.

પુરી—એ ઉમરેઠની રહેનાર એક બાઇ હતી અને તે ભક્ત હતી.

ગોપીચંદ—બંગાળા ઇલાકાના ગૌડ નામે એક પ્રાંતના રાજા. તેને તેની મા મૈનાવતી તથા જાલંધર અને કાનિફ નામના યોગિઓથી બોધ મળ્યો હતો અને તે બાર વર્ષની ઉંમરે રાજપાટ છોડી યોગી થઇ ગયા હતા.

ભરત—માળવાના પરમાર વંશના રાજા વિક્રમના ભાઇ જે ભર્તૃહરિના નામથી ઓળખાય છે તે. તેમને પોતાની રાણી પીંગળાનાં ખોટાં કૃત્ય ઉપર ગુસ્સો આવવાથી તે સંસાર છોડી જોગી થઇ ગયા હતા, બીજા ભરત રામચંદ્રજીના ભાઇ છે. પણ ભક્ત હતા.

પીપો—ગાંગરોડ ગઢનો એક રાજા હતો. તે દેવી ભક્ત હતો.

સૂરદાસ—શ્રી મહા પ્રભુના ચાર સખા-પૂર્ણ ભક્તિ ભાવને પામેલા ઇશ્વરના મિત્ર જેવા, અર્જુનની માફકમાંનો મુખ્ય. તે આંધળો હતો. તેણે સવા લાખ પદ બનાવ્યાં છે. તે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં થયા હતા.

કબીર—રામાનંદનો શિષ્ય હતો, તે બંગાળામાં થયો હતો એણે હિંદુ, મુસલમાનને એક ધર્મમાં લાવવાનો ઉપદેશ કર્યો હતો. એ કહેતા હતા કે હિંદુનો રામ ને મુસલમાનનો અલ્લા એકજ છે.

કુબો—તે જાતે કુંભાર હતો. તેનું મૂળ નામ કેવળ હતું. તે કુવામાં દટાયો હતો ત્યાં પણ તે ભક્તિજ કરતો હતો તેને બહાર કાઢયો ત્યાર પછી તેને દટાવાથી ખુંધ નીકળી હતી ત્યારથી તે કેવળ કુબો કહેવાયો.

સદનો—તે જાતે કસાઇ હતો પણ ભક્ત હતો અને જાતે હિંસા કરતો નહિ. માત્ર માંસ વેચવાનુંજ કામ કરતો. જે પથરાવતી તે માંસ તોળતો હતો તે પથરો શાલીગ્રામ હતા. સાધુ એ પથરો બદલી ગયા પણ પાછો મૂકી જવો પડયો હતો.

ધનોજી—તે જાતે જાટ હતો. તેનો ધંધો ખેતીનો હતો, ને તેને સાધુઓ ઉપર બહુ પ્રીતિ હતી. એક વખતે તે ખેતરમાં વાવવા

માટે ધન લઇ જતો હતો તે ધન તેનાં ગરીબ માબાપોએ બહુ મુશ્કેલીએ મેળવ્યા હતા, છતાં તેણે રસ્તામાં બહારોબહાર સાધુને આપી દીધા હતા.

નાભિ—તે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં નાગલ નામના ગામડામાં ઉછર્યો હતો, તે જાતે ઢાઢી એટલે વેશ કાઢી માગનારની જાતનો હતો. તે મહાન ભક્ત હતો. તેણે ભક્તમાળનું પુસ્તક બનાવ્યું છે.

ભીલ્લભક્ત—વાલ્મિક ઋષિ. પહેલાં તે લુટારાની જાતના હતા. પણ નારદજીના બોધથી તેમણે તે કામ છોડી દઇ રામચંદ્રજીનું મહાન તપ કર્યું અને રામાયણ બનાવ્યું. પછીથી તે ઋષિ કહેવાયા.

જનક—અયોધ્યાની પૂર્વે ગંદકી નદીની પેલી પાર મિથિલા નગરીના રાજા હતા. સીતાજીના બાપ થાય. તે વિદેહી કહેવાતા.

શુકદેવ—વ્યાસ મુનિના પુત્ર. તે જન્મથીજ યોગી હતા. પોપટ રૂપે મહાદેવજીનો બોધ સાંભળ્યો હતો અને મહાદેવજી તેમને ઝાલવા ગયા ત્યારે તે વ્યાસ મુનિની સ્રીના પેટમાં પેસી ગયા હતા અને જન્મીને તરત જંગલમાં સાધુઓ પાસે નાસી ગયા હતા, તે ગર્ભ-યોગી કહેવાય છે.

ધીરો—વડોદરા તાબાના સાવલી ગામનો ભાટ કવિ હતો.

સમાપ્ત.